

Jadid adabiyoti
durdonalari

MAHMUDXO'JA
BEHBUDIY

84 (50°) 4
B - 65

JADID ADABIYOTI DURDONALARI

MAHMUD XO'JA
BEHBUDIY

YOSHLARG'A
MUROJAT

„Turon zamin“
nashriyoti

Toshkent - 2024

QDPI	ARM-1
X/r №	325780

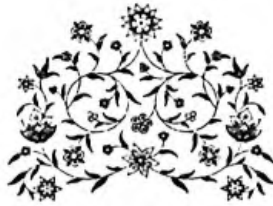
T U Z U V C H I JAMOA

1991-yil 1-sentyabr millatimiz taqdirida ziyo sari tub burilish sodir bo'lgan ulug' kundir. Mustaqillik davriga qadar xalqimiz ma'rifatdan ayro saqlanib kelindi. Ko'plab ma'rifatparvarlarimiz boshiga turli savdolar yog'ildi va ularning nomi sun'iy tarzda o'chirilishga harakat qilindi. O'zbekning o'rnini faqat paxta dalasida ekanligi, uning insoniyligi ham, qahramonligi ham yetishtirgan paxtasi bilan o'lchanishi borasidagi qarashlar xalqimizga zo'rlab singdirildi.

Biroq Istiqlol sharofati ila tarixiy haqiqatlar tiklandi va biz o'zligimizni anglay boshladik. Nomi unuttirilgan ma'rifatparvarlar sha'niga yog'ilgan tuhmatlar olib tashlandi bamda ularning risolalari to'siqlarsiz kengroq tadqiq etila boshlandi.

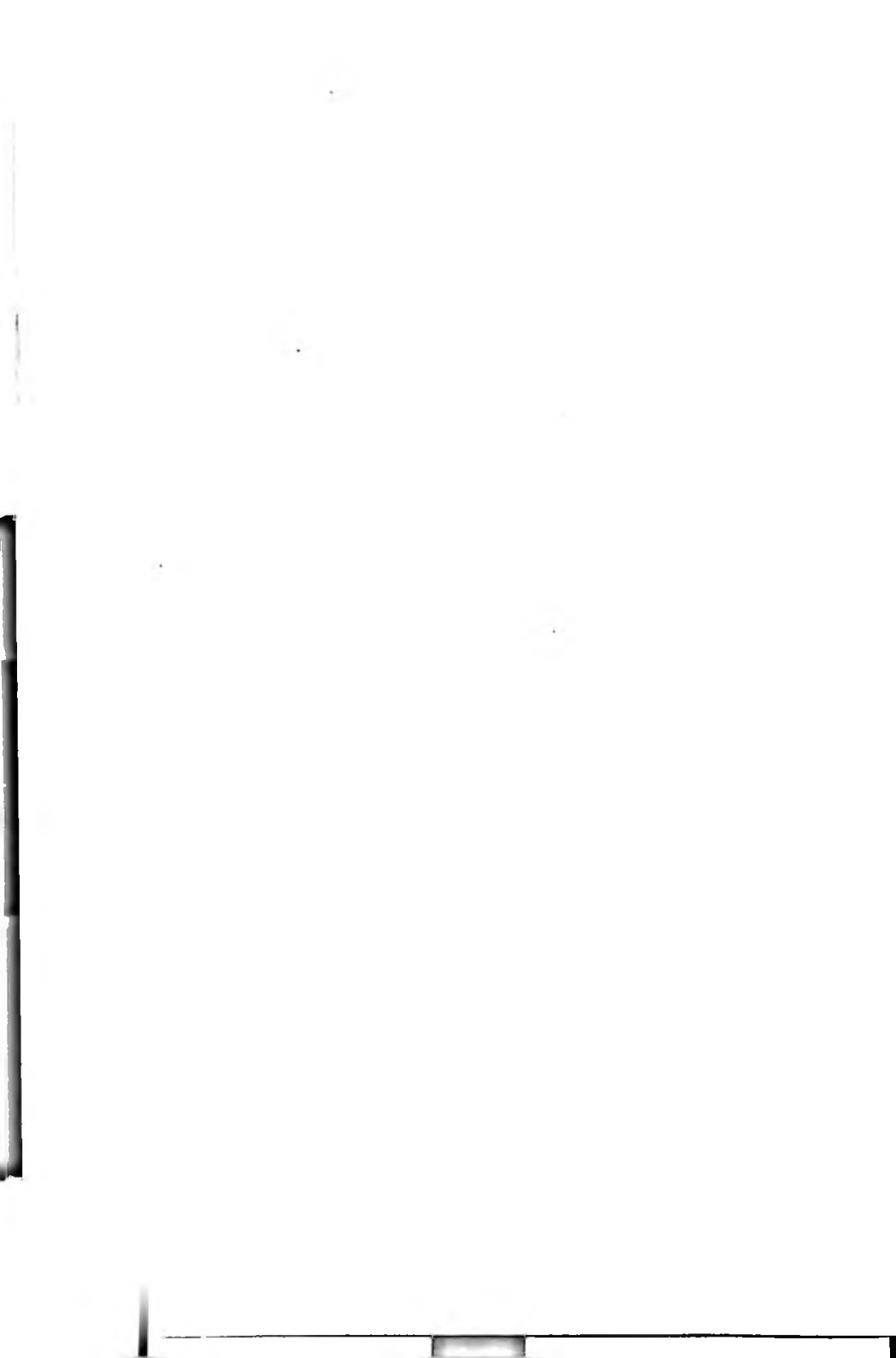
Bundan qirq-ellik yil muqaddam jadidlar nomi ko'pchilik uchun notanish bo'lgan bo'lsa, hozirda har bir yurtdoshimiz jadidlar va ular vujudga keltirgan ma'rifiy harakatlar haqida tobora ko'proq ma'lumotlarga ega bo'lishmoqda. Jadidlar o'z vaqtida jamiyat tanazzulining asosiy sababi – aholining ilm-ma'rifatsizligiga qarshi munosib kurash olib borishgan. Ularning har biri millatimiz qahramoni, ulardan qolgan har bir ma'naviy me'ros esa oltindan ham qimmatdir. Shu o'rinda ijodiy jamoamiz bilan bir qator jadid namoyondalari asarlarini nashr etishga qaror qildik.

Usbbu to'plamga Mahmudxo'ja Behbudiyning sara asarlari kiritilgan bo'lib, ularni mutolaa etish jarayonida siz ham jadidlarning o'sha vaqtlardagi maqsadlari, orzu-umidlari, dard-iztiroblarini yaqindan his etasiz, degan umiddamiz!

**SAYOHAT
XOTIRALARI**

QASDI SAFAR

1318¹ sanai hijriyasi tavofi Baytullohg'a Kafkaz yo'li ila Istanbul va Misr al-Qohira vositasi-la borib edim, muddati safarim sakkiz oydan ziyoda cho'zilub² edi. 1325³ sanai hijriyasinda Rusiya musulmonlarining muhtaram ziyoli va akobirlarining Nijni yorminkasinda milliy ishlar to'g'risinda mashvarat qilinaturgan majlisg'a musharraf bo'lmoq uchun O'runburg yo'li ila Masko'v, Peterburg, Qazon vositasi-la Nijniy Novag'oro'd borib edim. Safar 25 kun cho'zulub, 7 sanadan beri ikki dafa Buxoro va bir dafa Farg'onani ziyoratidan boshqa safarg'a chiqqanim yo'q edi. Azbaski, „tiriklik“ kasalig'a muhtalolik, ro'zg'or qaydig'a giriftorlik sayohat ne'matidan mahrum etar. Yetti yillik xonanishinlik, digar tarafdin aloyiqi ro'zg'or*, tijorat va 7-8 risolalar, tahrir va nashri, dorulqazo* ishlari, xususan, bir sanadan beri sobiq „Samarqand“ jaridasi va hozirgi „Oyna“ idorasining ishlari ruhan va jisman zaif etdi. Azo va havas*larg'a kasolat* paydo bo'ldi. Singir (asab)... g'ayri muntazam ishlaydur. Attibbo* istirohat va sayyohatg'a mashvarat berarlar. Tabiat u qadar noqobil va buzuqki, sayohatdan ham nafrat etar. Istamaz. Digar tarafdin, „Kutubxonai Behbudiya“ isminda „Oyna“ idorasinda kitob savdosi ochmoq uchun ruxsat olingan. Istanbul, Misr, Qrim, Kafkaz, Qozon, O'runburg, Hindiston kitoblaridan kelturmoq kerak. „Oyna“da qo'yimoq uchun Rusiya va xorijiyanning mashhur imorat va manzara akobirlarining rasm va suratlari, ilmiy va fanniy maqolalar uchun fanniy va

¹ 1318 - 1899/1900 melodiy.

² cho'zilub - cho'zilib.

³ 1325 - 1906/1907 melodiy.

tarixiy naqshlarni qolibi-klishesi lozim yana... kerak. Oqibat qaror berildiki, Kafkaz va Qrim vositasi-la Istanbulga, andan Yunonistong'a kirib, so'ngra Bayrut tariyqi-la Misr al-Qohirag'acha borib, yana qaytishg'a Istanbulg'a kirib, Rum eli temur yo'li ila Bulg'oriston, Avstriya va Berlin tariyqi-la vatani azizimiz Turkistong'a avdat etilsa, ikki-uch oydan beri ushbu safarning tahiyya*sida eduk. Bul asnodda Peteburgda bo'lguchi Milliy majlis mashvaratiga bormoq uchun Duma vakili janobi Takkilufdan taklif tilgirofi va savolnomalar keldi. Savolnomalarig'a keraklik javoblar yuborilib, maataassuf, borishg'a safar mone bo'ldi. Endi safarg'a azm etduk. Birinchi iyung'acha chiqsak kerak. Afsuski, rafiqimiz yo'q. O'g'lum Mas'udxo'jani birga olmoqchi edim. Ammo gimnaziyaning uchunchi sinfig'a o'tmoqi uchun hisob, jug'rofiya, tarix, ilmi ashyo, rasm, axloq, nemischa, fransuzcha darslari durust va kofiy darajada bo'lur. Faqat ruschani yoz o'qub, kuzg'a yana imtihan bermoqligi lozim bo'lgan uchun birga ololmaduk. Va bizcha ushbu uzun va mashaqqatlik safarga yakka va tanho chiqmoq lozim bo'ldi. Bir sanadan beri idora ishig'a oshino bo'lgan Sayyid Rizo afandi Alizoda¹ janoblarining „Oyna“g'a mas'ul mudirligi uchun hukumatdan ruxsat olin-di. Muvaqqat muharrirligi muallim Hoji Muin² janoblariga havola qilindi. Kitobat va tartibig'a Mullo Faxriddin Rojij³ janoblari mutasaddidur. Olloh taoloning inoyati va qorilarning tavajjuhlariga ila kamina bo'lmasa-da, „Oyna“ eskicha chiqib turar va sayohatimizdan muxtasar suratda har hafta yozib turarmiz. Agarda sayohatdan eson qaytsak, sayohatnomamiz muttasil va musavvar* bosilib chiqsa kerak. Muddati sayohat, taxminan, ikki oy cho'zilar. Bir sanadan beri har na yozduk, har na deduk. Ko'b so'ylagan ko'b xato etar. „Oyna“ning xato va nomuloyim so'zlari tikon va dilgir

¹ Sayyid Rizo afandi Alizoda – Behbudiy zamondoshi, Samarqandlik tantqli ziyoli, pedagog, tarjimon, publistist.

² Hoji Muin – shoir, dramaturg.

³ Mullo Faxriddin Rojij – shoir.

bo'lgan muhtaram kishilarga uzr aytib, afularini tilaymiz. Bizga ma'nan va moddatan yordam etkanlarga va barcha xonandalarga chin ko'nguldan tashakkur aytib, xayr duolarini istab vido etarmiz. Boqiy salom va ehtirom.

„Oyna“ jurnali. 1914-yil.
31-son, 598-600-betlar.

I

29-may 1914 sana 17 ardoqli rajab oyi 1332 sanai hijriya panjshanba kuni kech soat 7, qatori*miz mahbub vatanim Samarqanddan harakat etdi. O'g'lum Mas'udxo'ja manglayidan shafqat bo'sasi olib ayrilduk. Oh, vidoi oila, Vatandan chiqmoq naqadar mushkul! Bu mushkulotdan qutulmoq uchun insonni o'lub vatandan chiqmog'i kelur.

„Dili az sangi boyad bar sard oh vido
To tahammul kunad on ro'zki, mahmil beravad“

(Ayrilish vaqtinda toshdan ko'ngul kerak, toki qofila ketsun).*

Vagonda bir uy chag'a⁴ bir o'zum. Safarning avvali ham tanholik tavahhush* kelturar. Abyot o'quyman, foida etmas. Qur'oni karim o'qumoqga shuru etdim, farah* kelturdi. Oqshomni nim uyqu holig'a o'tkarildi. Kun chiqar. Bayramali muxtasig'a* yaqinlasharmiz. Har taraf qum dengizi. Bayramali shahri obod edi. Buxoro amirlaridan Shohmurod otaliq (hozirgi Buxoro amirlari silsilai mang'itinyaning muassisi) zamonida Buxoro va Samarqand o'zbeklari kelib, Marv ham Bayramalini suvbandini buzub, istilo etib, xal-

⁴ Muallif Samarqand shevasida yozadi va o'rin-payt kelishigi qo'shimchasi o'rniga jo'nalish kelishigi qo'shimchasini ishlatadi.

qidan qandg'a naql* qiladurlar. Bu muhojirlardan bir qismini Samarqand shaharini sharqig'a, digar qismini g'arbig'a o'tquzadurlar. Shahrni atrof o'zbeklarini bosqunidan saqlamoq uchun (va) alar bugung'acha mazkur o'runlaridadurlar.

Buxoro amirlari borgoh va saroy ishlarini va tahsillik va xazina ishlarini muhojirlarg'a topshuralar. Azbaski, bular muhojir va amirlarg'a molan va jonan tobedurlar. Hatto amirlar bularni o'zlarig'a asir bilur edilar. Va bularni ortdurg'on moli go'yo amirlarniki edi. Boshqa yerni xalqi o'zlarig'a o'zlarini xoja bilardi va bu qoidani asari bugung'acha Buxoro hukumatiga joriydur. Bu muhojirlar shi'a mazhabig'a bo'lub, Samarqandda o'n ming qadar bordur. Va alar o'zlarini eroniy ataydurlar. Holbuk, alarni aksari turk qabilalaridan bo'lub, ichlarinda balki yuzda bir eron forsi va eronlashgan arab na sayyidlar bordur.

Marv tarafini istilo etgan buxoriylarni sardori sarig' va ko'k ko'zli bir kishi ekanki, shoir deyur:

Bubrid sari murg' behishti sak zard.

(jannat qushi boshini sarig' it kesdi). Murg'ni boshi tashlanilsa¹, „RG“ qolib, 1200 sana uchun tarix chiqar, ya'ni Bayramalini buxoriylar halok etganlariga 132 sana bo'lur. G'oliblar shoiri ham „Bayramalining boshi dor halqasi bo'ldi...“ she'r aytganlar. Al-on Rusiya hukumati eski bandni tuzatib, Bayramali va Marv taraflarini obod etib turubdur. Bayramali yerlari hazrat imperatorg'a mansub bo'lub, xalqg'a ijorag'a berilur. Bevosita Bayramali Marv shahri bo'lub, qadimda „Marvi Shohjahan“ atalardi.

Marvda aholi aksariyat ila rus, arman va eron tab'alari-dur. Atrof xalqi turkman bo'lub, shahariy (shaharli) bo'lganlari yo'q. Hanuz qora uy-chodirlarig'a tirikchilik qiladurlar. Marvda uzoqdan rus kalisosining qubbasi ko'rulur. Atrofd-

¹ Muallif muammo qoudasini tushuntiryapti. „Murg“ (qush) so'zi arab imlosida uch harf („mim“, „re“, „g'ayn“) dan iborat. Uning boshi (bosh harfi – „mim“) ketsa, „re“, „g'ayn“ qoladi va ikkalasi abjad hisohi bilan qo'shilganda 1200 sana chiqadi.

gi yuz minglar ila „musulmon“(!)ni masjidida ko‘rinmaydur. Aholi shariatdan ziyoda odatg‘a tobe va asiri jaholatdur. Marvda tijorat aksariyat ila Eron tab‘a²lari qo‘lig‘adur. Rusiya hukumati bularga yer olmoqg‘a izn bermasa-da, havli va do‘kon olmoqg‘a ruxsat berar. Mundagi eroniyilar uch qism bo‘lub, biri shi‘a, digari bahoyi, bobiy³, boshqasi Eron yahudiysidan musulmon bo‘lgan jadidiylardur. Bir eroniy-ni so‘zig‘a qaraganda, yalg‘uz bahoyilarni maktabi bo‘lub, boshqalari uchun va yerli turkmanlar uchun munda maktab yo‘q. Issiq biyobonlarni na‘rasi-la to‘ldurub, qatorimiz ilgari ketmoqdadir. Havo issiq, vagon ichinda 33 daraja harorat bor. Endi Samarqandni havo va latofatli yodga kelur. Vagondagi ruslar „Oh, Samarqand. Voy, behisht“ der.

Tom 24 soatda Ishqobodg‘a yetdukki, Samarqanddan 895 chaqirimdur. Bu shahar kundan-kun obodlashiyur. Rus va armanlar jamiyati orta boradur. Biroz eroniy-da bor. Faqat atrofdagi bechora turkman qarindoshlarimiz hanuz nimvahshiy holatda kulfat ila umr surarlar. Dunyodan, hatto o‘zlaridan xabarlar yo‘q. Shu qadari borki, shaharg‘a muttasil yerlarda bog‘-u tokiston⁴lar etib, tufroq imoratlarg‘a o‘lturgonlari-da ko‘rulur. Yana biroz turub mashhur Ko‘ktepag‘a yetduk. Turkman – rus urushi yodgorisig‘a munda kichkina bir muzey bino etilgan va ichinda turkman-rus muhorabolarini yasalgan suratlar va qo‘llarinda miltiq va shamshirlari bo‘lub, hamda turkman va rus to‘p-u urush asboblari namunasi bordur. Muzey muxta muqobiliga 40-50 qadam bo‘lub, kecha-yu kunduz xalq uchun ochuq va turkman shijoatini dalilidur.

Yo‘l ustindagi turkmanlarni boshindagi uzunligi uch yarim qarish, eni ikki qarishdan ziyoda telpagidan boshqa ko‘rgu yeri yo‘q, faqat hanuz belida aksariyat ila xanjari

² tab‘a – fuqaro.

³ shi‘a, bahoyi, bobiy – Eronfagi XIX asrda keng tarqalgan mazhablar.

⁴ tokiston – tokzor demoqchi.

bordur. Ammo alar xanjar o'rnig'a qalam tutush zamoni kelganini bilmaydurlar. Ko'z oldidagi madaniyat asari bo'lgan shahar va otash arobadan ibrat olmaydurlar.

31-may erta birlan Qizil Arvotdan nari qazoqlar javlongohidamiz Mundagi bechora qazoq qarindoshlarimizni faqr-u zarurati* shakllaridan bilinib turubdurki, turkmanlardan ko'ra bularni yana yo'qsulliklaridan bilgulikdur. Yerqum. Bir taraf o'tsiz tog', besh-o'n teva, bir-ikki eski olachiq har yerda oz-oz kovrinur. Muning muqobilinda g'ururliq madaniyat ajdahosi va ustinda madaniy insonlar. Bu qazoqlarga lozim ediki, o'zlarig'a yaqin shaharlar atrofinda yig'ilib turg'un bo'linsalar, valloh, bu ketishni oxiri yo'q bo'lmoqdur. Muhtaram qazoq talabalari, qazoq ulamo va ziyolilari muni talqin etsalar kerakdur.

Endi Jabal muxtasig'amiz Munda shimoldagi tog'dan kelaturg'on suv ham havo bor. Muxtaning janubi tarafida to'rt chaqirim masofatda a'zo og'rug'i uchun kiraturg'on tuz koni borki, kongacha boshqa temur yo'l ila borilur. Do'qtur, uy, no'mra va qara uy, xulosa, har shay mavjuddur. Do'qtur-siz va uysiz kirmoq-da mumkindur. Samarqanddan chiqg'on kishi 2-kunda soati 12(da) kelib konga tushar. Mavsumi - birinchi saratondan asad oxirig'ichadur.

Bilik muxtasig'amiz Bahri Hazar haybat va viqori ila namoyon o'lur. Nasim ila bizlarg'a ruh berar. Issig'ligidan qutulduk. Kunduz soat bir yaring'a Krasnovodskig'a yetduk. Totor va eroniy birodarlar masjidini ziyorat etdim. Shul kun paraxo'dg'a kirduk. Kech soat 6 g'a harakat etar. Erta - birinchi iyun. Inshoolloh, bodgo'yag'a* chiqarmiz.

*31-may, Bahri Hazar.
„Oyna“ jurnali. 1914-yil,
34-son. 809-813-betlar.*

Dengiz tinch bo'lganda Krasnovodskdan Bokug'acha 14 soatlik yo'ldur. Ammo toleda bor ekankim, paraxo'd yurganidan bir soat so'ngra qattig' bir fo'rtana boshlandi. 2-darajadagi qirq qadar kishidan yalg'uz to'rt-beshig'a ta'sir etmasdan, boshqa hamma ayol-u erkak va bolalar Bokug'a ikki soatlik yo'l qolguncha oh-u nola ila o'tkardilar. Man ham alarning eng kulfat ko'rganlaridan bo'lib, 9 so'm 20 tiyin berib, eni uch, bo'yi yetti qarishlik osilgan va o'lturganda shiftig'a bosh tegadurgon bir quti ichida 16 soat komil qimirlolmay va tusholmay qoldim. Muning ustida bosh aylanib, qon qusmoq ortuqcha kulfat edi. Paraxo'ddagi 3-daraja yo'lchilarning ustig'a 16 soat muttasil dengiz suv otardi. „E Olloh!“ „E Husayn!“ faryodlari osmong'a yuksalardi. Minba'd Bahri Hazar ila yurmasg'a ahd etdim.

2- iyunda yakshanba kuni Bokug'a chiqdik. Shaharning rus va musulmon qismidagi musulmon do'konlari, katta korxonalar va mag'ozalari, matbaalari tamoman ochuq, chunki musulmonlar juma kuni do'kon va korxonalarni berkitib, iyd qilar ekanlarkim, bul joy ibrat va tahsindur.

Boku(ni) ko'rgonimg'a 15 sana bo'lur. Ondan beri xiyla vus'at topib, imoratlari besh-olti tabaqag'acha yuksalibdur. Dengiz kanorida yangi besh tabaqalik katta bir imorat bor ekan. So'radimki, bu musulmon boy o'zi o'lturmoq uchun bino etib, 2-3 yuz ming so'm xarj qo'ygan ekan. Muhtaram bir kishidan so'radim: „Oxirat uchun ham biron uy va buq'a* bino etdimi?“

„Yo'q, dunyo-yu oxirati, holo ushbudur“, – javobini berdi.

Boku shahri Rusiyaning obodonlik jihatidan beshinchi shahri bo'lib, ammo musulmon davlatligining ko'pligi ila Rusiyada ikkinchi shahardur. Chunonchi, munda yuz mil-yo'n so'mlik mulk-u sarmoyaga doro* bir necha musulmonlar bo'lib, milyo'n sohibi musulmonlar yuzdan ziyoda,

yarim milyo'nlik musulmon yana ortuqroq, yuz ming sarvatlik musulmon minglar ila bordur. 20-30 ming so'mlik sarmoyador musulmon esa, o'n minglar ila bo'lib, shaharning aksari mulki musulmonlar qo'lidadur. Oллоh ziyoda etsun!..

Bul shaharning yeridan naft (kerosin), boshqa til ila, oltun chiqar. Bu kun mehnatkash bir kishining yeridan naft chiqsa, ertaga milyo'nchi og'a bo'lur. Bu boylardan din va millat yo'lida, qo'llaridagi sarmoyag'a nisbatan ehson qilaturg'onlardan jaridalarda to'rt-besh ism yozilib, boshqalari hanuz maydoni saxovatg'a zohir bo'lg'onlari jaridalarda ko'rulmaydur. Mo'tabar „Sado“ va „Iqbol“ jaridalari idoralarini hamda mudiri muhtaramlari Hoshimbek Vaziruf ila Sodiqiyini ziyorat etdim. Idoralarining ahvoli zohiriyasini nihoyatda tang va mashaqqatda ko'rdim. Boku ahli xayroti armani, rus va boshqa hamshaharlarining matbuotidan ibrat olib, moddatan* bu jaridalarning taraqqiy etmoqig'a va „musulmon jaridasining idorasi“ demoqg'a loyiq bir manzara tashkil etmoqig'a harakat qilmoqlari kerak edi. Bechora mudir va muharrirlarning biri qorong'u bir yerto'lada, digari tor va issig' bir do'konda murattablari ila umr o'tkurlar ekankim, manga ko'b ta'sir etdi.

Bu nimadan? Yo'qlikdan va millatning e'tinosizligidan*, moharrir-u mudirlarning chorasizligidan bo'lib, aybi musulmonlarg'a tushar.

Boku to'g'risida yana boshqa vaqt yozarmiz. Emdi yo'limizg'a davom etayluk. 2-iyunda Bokudan chiqib, mineralni vo'da (ma'dan suvlari) muxtasig'a mutavajjih bo'ldikim, orasi 755 chaqirim bo'lub, bir kecha-kunduz yuruldi. Munnng olti yuz chaqirimi komilan musulmon yerlari ham nihoyatda manbit* va a'lo yerlardurkim, arpadan sholig'acha ekilgan va aksariyatan bahorikori va yerlari qarag'asadur*. Daraxtlari u qadar ko'pkim, Samarqandning Qaradaraxt-u Miyonkoli anga nisbatan hechdur. Xalqi bizning pirsiyon, 'azgi, dog'istoniy degan xalqlar bo'lib, yana doxilana che-

chen, qumuq va boshqa ismlar ila ataladur. Taajjubi shulki, mavquflar (istansalar) atrofida alardan savdo qilaturg'on erkak, ayol va bola ko'runmaydur. Qishloqlari yo'ldan uzoqdur. Shu qadar uzoq yo'lda yalg'uz ikkigina masjid ko'rin-di. Ammo rus muhojirlarining qishloq va kalisolari yo'lg'a yaqindur. Musulmonlarning yerlari hosilxiz*, qo'y, poda va ilqilarida ko'p va alarning junidan yaxshi matolar to'quydur-lar. Zargarlik, misgarlik va charmgarlik va boshqa ishlarda ayol-u erkaklarning mahorati ko'p, faqat zamoncha ilmlari yo'qdur.

Biz, turkistoniylar topganimizni to'y, o'luk va ko'pkarig'a sarf qilgandek, bu musulmon qarindoshlarimizning aksari o'z molini qiz olib qochib, janjolog'a sarf etmoq, bir-birov-larini o'ldurub, yana qasosi nomashru tariqida tarafayndan bir nechalab o'ldurub, so'ngra bor pullarini sud-u sinod yo'lig'a va umrlarini Sibiriyo cho'llarig'a sarf qilib, nobud bo'lar ekanlar. Arolarida madrasa nomida bir shay* yo'q emish. Ammo o'zlari nihoyatda imonlik va amalsiz musul-monlardur!..“.

Bokudan Ma'dan suyi muxattasig'acha* tarafayn butun ko'klik va aksariyatan ko'z olganig'acha ekinjoy bo'lib, bo'sh yer yo'qdur. Havoning muxtalifligi vajhidan bir tarafining bug'doyi o'rulur ekan, digar tarafi hanuz maysa va ba'zan yangi bosh tortgandur. Xususan, Ma'dan suyi tarafi hanuz bizning oxir hamal kunlaridek salqindur.

Bukun 3-iyun Mineralni vo'da (Ma'dan suvi) muxat-tasidan ma'dan suvlari tarafig'a azimat etdim. Qatorlarga to'la Rusiyaning har tarafidan ahli davlatga shavq hujum et-kandurlar. Zotan, har sana o'n bir oy kecha-yu kunduz ish-lab, birgina oyni mumkin bo'lsa, shunda o'tkarmoq kerak ekan.

4-iyun. Kislovodsk.

„Oyna“ jurnali. 1914-y. 35-son.

833-836-betlar.

Bokudan yoinki Turkistonning har bir shahridan to'g'ri „Mineralni voda“ ma'dan suvlari muxattasig'a yoinki ma'dan suvini eng oxirgisi Kislovodskig'acha belat berilur. Mineralni vodadan Kislovodskig'acha 61 chaqirim bo'lub, Esintuki va Petigo'rskidagi ma'dan suvlari shul arodadur. Masalan, Mineralni vodadan birinchi muxatta Beshtog', andan Petigo'rski shahri, andan Esintuki shahri, andan Kislovodski shahrig'a borilur. Beshtog'dan Temur suyi (Jaliznuvudski) shahri 7 chaqirim bo'lub, boshqa bir butoq ila ketiladur. Mavsum zamonida bu shaharlarning har biridan 1, 2 va 3 sinflik qatorlar har yarim soatda har tarafg'a yurib turarlar. Bu shaharlar orasidagi temur yo'llar tamoman ikki xatliqdur. Mazkur shaharlar kichik bo'lsa-da, nihoyatda katta va oliy vagzallar bino qilinibdur. Biz Mineralni vodadan to'g'ri Narzan suyi Kislovodski ma'danig'a ketduk. Ikki taraf yam-yashil, vago'nimiz soyador va yeri ko'runmas yovvoyi besha* orasidan ketar.

Beshtog'ning katta tog' tepalari doimo boshig'a oq abrdan salla va chodir* o'rgan. Bu tog'larning tepasidan oxirig'acha tamoman o'rmon (besha) qoplagan va bulutning aksi-la ajoyib va ko'rgon ila manzarasidan to'yyolmaydurgon bir shakli nazarfirib* tashkil etar.

Tog' etaklaridagi qishloqlarni butun qudratning ajoyib, rango-rang gul va chamanlari tabiiy ziynat berilgan. Shaharlari bo'lsa, favqulodda chahorbog' va sun'iy gulistonlar ila o'xshatilib, dilrabo va manzarfirib xosiyat paydo etgandur. Bul masofat tamoman o'rmon, chamanzor, guliston va har yerda ajoyib ko'shk-u imoratlar bino etilgandur.

Ba'zan ikki taraf buyuk tog', ba'zan bir taraf tubi yo'q zov, ba'zan musattah*. Va bir zamon ko'rarsan, orizali*, xulosa, har lahza va har zamonning manzarasi boshqa va ajoyibdur.

Vojibi taolo hazratlarining qudrati komilasi huzurida in-

son sari farr* va burdai ubudiyat* bo'lor.

3-iyun. Kislovodskig'a yetduk. Bu shahar, taxminan, 20-30 ming xalqlikdir. To'rt-besh oshiyonalik mehmonxona va har biri bizdagi „qulub“ yoinki madrasalardan katta bir necha musulmon hammomlari, osti hammom, usti mag'ozin, oning usti mehmonxonalar va bularg'a chiqmoq uchun „osonsur“¹ moshinalari bino qilinibdur. Temur yo'l idorasi, 50-60 zina ila chiqilaturgon katta va musattah bir tepa ustida bir necha tanob yerlik bir chahorbog' ila eng katta bir necha tabaqalik bir imorat yasabdurkim, kecha-yu kunduz musiqi, raqs va taom mavjuddur. Bu chahorbog'dan bir necha yuz zina ila baland tepalar ustig'a chiqilur. Al-on biz Kislovodskining eng baland tepasi ustida va dengiz yuzasidan 3000 fut yuqorida! Bul tepadan har tarafdagi ajoyib manzaralar-u shaharning har tarafg'a sochilgan qit'alarini tamosho qilmoqdamiz. Mundan boshqa yana bir katta chahorbog' borkim, ichinda eng katta „Goliriya“, yuz-ikki yuz olchin uzunlikdagi ravoq va qulublar mavjud bo'lub, ma'dan suyidan mil* ila kelturib, shishadan musaddas* havzlar bino etib, ustida rus qizlarini qo'yubdurlarkim, har kimg'a loyanqat* majoniy* suv berarlar. (Bog'ga kirgan kishi 20 tiyin pul berur) Digar tarafda bir necha yerda musiqilar, favoralar, har yerda guliston va sun'iy gulxona, javohirfurushlik, meva va taomfurushliklardur.

Chahorbog' ichinda minglar ila xalq uchun choy va taom sarf etmoqg'a ochiq havo va ham bir necha tabaqalik ko'shklarda joy tayyor qilingandur. Chahorbog' xorijida yana ma'dan suyidan kelturilgan Xudoyi millar bordur. Ma'danning sun'iy hammomlarig'a har bir kirmoq uchun 75 tiyin olinur. Har bir kishi uchun. Erkak va ayol uchun boshqa-boshqa uy va ham „vanna“lar bordur. Kasal kishilar uchun ma'dan suyining harorati va qancha turushlikni tabiblar (do'xturlar) tayinlab xat berarlar. Men ikki dafa kir-

¹ Osonsur - eskalator.

dim, 20 daqiqadan... Turush yer har kun yarim soʻmdan 15 soʻmgʻacha mavjud boʻlur. Taomgʻa har kun bir soʻmdan oʻn soʻmgʻacha sarf boʻlur (maskarotsiz*)...

2-iyunda Esintuki shaharigʻa keldim. Shahar vagzalgʻa muttasildur. Ashyomni vagzalgʻa qoʻyub, shaharni kezdim. Esintuki maʻdan suyi chashmasining atrofida uzunligi 2 chaqirimdan ziyoda past-u baland katta bir chahorbogʻ bino qilinibdurkim, ichida Kislovodskidagidek bir necha hammom va qulub va har yerda koʻshk va qubbalar va shishadan havzlar, ajoyib guliston va tololar* va musiqaxonalar bino qilinib, ichi sayyohlar ila toʻp- toʻladur.

Munda turmasdan Petigoʻrski shahrigʻa keldim. Bu shahar kattaroq va eliktrik tramvaylar ishlaydur. Munda ham necha chahorbogʻlar va yuzlar ila olchin uzunligʻida rangorang shishadan bino qilingan katta koʻshklar va maʻdan hammomlari va bu shahar ufqini manzarai ajibasi ila muzayyan qilgan zabarjad rangdin togʻlar bordur. Bu shahar chahorbogʻlarini yurib, koʻcha manzaralarini aroba va tramvay ila kezib, kechroq Jeleznovodsk („Temirsuyi“) shahrigʻa azimat etdim.

Temirsuyi shahrining manzarasi har biridan ajibroqdur. Shahar tor bir vodiyniing ikki tarafida bino boʻlinib, har tarafidagi zabarjadlik togʻlar osmongʻa yuksalur. Munda eng dilrabo tabiiy bir chahorbogʻ ichida ajoyib manzaralik rangorang guliston va alar orasida yuz olchinlar ila uzilgʻon shishalik koʻshklar va aning ichida kitobxona, shatranjxona ham raqs va musiqi uchun ajib binolar, taomxona, choyxona va mayxonalar bino qilinibdur. Chahorbogʻ bir necha chaqirimlar ila uzayib va aning bir tarafi 1722 sajinlik baland bir togʻga marbut* boʻlib, bu togʻga bir morpech* yoʻl ila chiqilur. Bu togʻdan mil ila Temirsu maʻdanidan suv keltirilubdurkim, temur quburdan shiddatlik suratda otilib oqmoqda va qoʻlni kuyduraturgʻon darajada issigʻdur. Muni sovitib, shishalik bir havzda saqlab, millar vositasi ila rus

dilbar qizlari har kimga ikrom qilmoqdadurlar.

Iki piyola bu suvdan ichdim, o'zimni qizitib, boshimni og'ritdi. Bul suv insonning qonini ko'payturar ekan.

Temirsuyi shahri bog'ining tog' tarafida otash aroba uchun arab usulida va muazzinxonalik bino qilingan sutdek oq bir qasri oliyni uzoqdan ko'rib minorasidan masjid gumon qilib edim. Bog'ga kirib eng yaqinig'a bordimki, qasr atrofini alohida bir tog' ihota etib, munga maxsus bog'ni temur panjaralar ila ihota qilinibdur. Yana arab usulida darvozalar qurulib, barida koshin ila „Assalomu alaykum va alhamdulillah, omin“ yozilgandur. Ustida ruscha „Kirmoq mumkin yo'q“, deb yozibdurlar. Qorovulni topib so'radim.

Dedi: „Bu qasrni Buxoro amiri bino etib edi. O'zi ba'zan munda kelardi. Vafotidan so'ngra hozirgi amir bizni imperato'rg'a tuhfa etdi“. Va al-on, tabiblar va ba'zi kasallar turadur. O'tayluk, munda to'ymoq qimmat, ikki parcha baliq ila bir parcha non biror bir so'm. Bir piyola objo'sh yoinki choy 10-15 tiyin. Xizmatchig'a ham berarsan. Ko'p turg'uchi kasallar, albatta, xususiy xonalar ijara olib, moshina qazonida o'zlari taom pishiradurlar. Yoinki no'mrag'a emas, xususiy rus xonalarig'a tushalarkim, arzonroqdur. Ajala shaytondur*. Ertaroq aqsoyi safarg'a* yetmoq uchun bu kun uch shaharni kezdim. Ammo bir vaqt qaragam, belim, oyog'im va butun a'zom og'riydir. Na o'turmoq va na yotmoqg'a toqat yo'q. Ming kulfat ila mavqifga* yetib, temur yo'l ila oqshom yana ma'dan suyig'a yetdim. Munda uch-to'rt soat qatorg'a intizor etduk.

Shuni-da yozayin. Esintukida qolinfurush eromy musulmon mag'ozasi bor. Sharqning har nav matoidan-da mavjuddur. Bir necha kundurkim, jarida o'quganim yo'q. Eron Kafqaz jaridalaridan so'radim. Yo'q! Ana, sizg'a musulmonning katta savodxonasi. Vatandan va butun olami islomdan xabarsiz yashaydur, oh...

Bu ma'dan suvlarig'a har nav kasallar kelur. Qartaygan, bir musht ila oxiratg'a ko'chaturgon mo'ysafid boylar, boshi

qaltirayturgon chollar, holsiz generallar, binisidan* tutsang, joni chiqaturgon sil va qonsizlar, ko' b o'qugon, miyasi achigan talabalar va muallimlar... Xulosa, har nav kasallar ko'rinadur. Tabiiy, yurolmaydurgon qattig' kasallar do'qturxonalarda bo'lib, chiqmaydurlar. Ammo kasaldan ziyoda shavqu-shatorat* ila kelib, ichkulik etib, fahsh va buzuqliklar ila kasal bo'lib ketadurgonlar ko'p ko'rinur. Petigo'rskning mavsumi birinchi moydan beshinchi sentyabrgacha bo'lub, ushbu kasalliklarga naf etar: oyoq og'ruqi, singir xastaligi va bir necha teri (jald) xastaliklariga... Esintuki mavsumi 10 moydan 10 sentyabrgacha: me'da xastaligi, yo'tal (sulfa), jigar xastaligi, singir va boshqalarga... Kislovodskning mavsumi birinchi iyundan birinchi o'ktabrg'acha: yurak, siyna va boshqa marazlarga foyda etar... Jeleznovodskining mavsumi 15-maydan birinchi sentyabrg'acha: qonsizlik, bosh aylanib, ko'z tinmoq ham singir va asab xastaliklariga naf qilur.

*Rostuf, 5-iyun,
„Oyna“ jurnali. 1914-yil.
37-son, 880-886-betlar.*

4

4-iyun. Rostof shahrig'a kirdim. Shahar nihoyatda obod. Har taraf qo'sha eliktrikli tramvaylar. Shahar o'rtasida kichkina bir chahorbog' bor. Besh-olti qatlik imorat va ziyonatlik kalisolar mavjuddur. Har nimarsa ruslarning g'ayrati va madaniyatini zaboni hol ila bayon etmoqdadir. Bu shaharda besh mingdan ziyoda musulmon bo'lub, muning 300 qadari Turkiyalik musulmonlar va bu shaharning nonvoyligi tamoman alar qo'lida emish. Ammo o'zlaridan maktablari yo'q. Munda Turkiya davlatining qo'nsulxonasi va imomi bordur. Ta sodifan imom afandi ila muloqot etduk. Erli musulmonlardan faqat 20 qadar oilaning mulki bo'lub,

boshqasi tamoman ijanishin emishlar. Olloh bu ijo rani-
shinlikni biz, Turkistoniylarg'a nasib etmasun! (Yer qimmat
bo'ldi sotayluk ayta turgonlarga, yoinki yerlarini sotib to'y
qilaturg'onlarga' a ibrat!) Musulmonlar ikki mahalla bo'lub,
biri ijora olingan uyda namoz qilur, na chora, miskinlik!...
Digarining yangi solingan masjid bor. Ammo biz musul-
monlarni, na din va na dunyog'a ahamiyat bermaganimiz
uchun shuvoqsiz va usti tomaturgon holid qolib, bir tarafi-
da namoz qilurlar. Masjidning sahni bir tanob qadar va sha-
harning yaxshi yerinda! Uch tarafi yo'l, ammo do'kon solib
ijorag'a bermoq yo'q. Muning bu qadar katta joyi bor ekan,
har yerdagidek musulmonlar ikki taraf ixtilof qilib, xorijsa
ikki maktabni ijora olib, har sana 3000 so'm qadar oqcha
berar ekanlar. Naqadar devonalikdur! Birinchi imom Mul-
lo Vafo janoblari va o'zga muhtaram kishilarning g'ayrati ila
15 ming so'mdan ziyoda oqcha to'planib, ikki oshiyonalik
masjid solinibdur. Uzoqdan minorasidagi oltun oy shakli
zaboni hol ila: „Bu muqaddas maqom ibodatgohi musli-
min va bayti hazrati rabbil olamindur!“ , – deydur. Ammo
na chora, hanuz notamom va shuvoqsiz, atrofida maktab
yo'q va kasifdur. Ikkinchi imom mullo Bekoshuf janoblari
ila muloqot etduk. Musulmon nashri Maorif jamiyatining
raisi yoshlardan Biloliddin janoblari bizg'a shaharning har
tarafini ko'rsatdi hamda jamiyat maktabini ziyorat etduk.
Mullo Vafo janoblarini tobmoqg'a vaqt ozlik qildi. Munda
musulmondan pristof bor emish va hukumat maktablarida
15 nafar musulmon talabasi bo'lub, yana 18 nafar qizlar-
da hukumat maktabida o'qur ekan. Masjid ishining yarim
yo'lda qolishig'a va musulmonlarning ixtilofligig'a masjid
imorati muboshirligining har sana hisob bermagani sabab
ko'rsatilur. Ojizona tavsia etildiki, o'tgan o'tdi. Endi itti-
foqg'a kelib, masjidni tamom va maktablarni bir etmoqg'a
harakat qilmoq kerak, deb... Shaharning va boshqalarning
hayot va taraqqiysig'a nisbatan mundagi musulmonlarning

borligi yoʻq hukmidadur. Yoʻllarni tilfoʻn va tramvay simlari u qadar ishgʻol etkankim, endi tilfoʻn simlarini yer ostidan tortmoq uchun ishlab turibdurlar. Ammo musulmon masjidining bir tanob yeri boʻsh yotadur.

Kech otasharobagʻa oʻlturdim. Odis shahrigʻa ketarmiz. Saboh Dimapr nahrini oʻtduk. Oqshomgacha har zamon katta va kichik shaharlardan oʻtarmiz. Tarafayn tamoman hech fosilasiz bugʻdoy, arpa va mahallali qardoshlarimizning soʻzicha „kroshka“ yer yoʻq. Rus xotun va qizlari qoʻllarida ketmon, qator-qator ishlamoqda va qatorimizgʻa qoʻl sollab, bayoni xush omadi etarlar. Bizning sahro xotunlariga nisbatan alar jabrkash ekanlar. Kech xotunlar xil-xil ishdan qaytmoqda. Oʻtun, oʻt va asbob orqalarida koʻtargan, baʼzan xotunlar arobasini chopturub ketmoqda, ammo bizning sahro xotunlarini gʻiybat soʻylamoqdan boshqa ishi yoʻq.

Inson baʼzan ajoyib hollarda qolur... Bir zamon Peterburgda edim. Bir yakshanba kuni, doʻkonlar berkitilgan. Mayda pulim yoʻq. Erta birlan sut va non yemoq kerak. Qoʻlumda bir yuz soʻmlik qogʻaz, mayda topilmaydur. Soat 12 gacha och yurdum... Endi munda ham oqshom chogʻi, mayda topilmaydur. Muxtalar kichik, biror nima yemoq kerak. Pulsiz bermaydurlar. Na chora, erta Odisgʻa borguncha sabr lozim. Oqshom roʻza tutarmiz..

Endi qatorimizda ruscha eshitilmaydur. Yahudiycha, rumcha, polak va nemischa, hatto bulgʻorlar-da koʻp. Har nav kishilar va Bulgʻoriyodan kelib, bizning Rusiya maktablarida oʻqub, ofisar boʻlganlar-da vatanimizda bordur..

Erta birlan Odisgʻa yetduk. 7-iyundur. Bokudan Odisgʻacha 2409 chaqirim kezibmiz. Noʻmirgʻa narsalarimizni qoʻyub, tazkira (bilet) imzosi uchun Turkiya qoʻnsuligʻa bordim. Ammo yoʻq! Odisdagʻi musulmon masjidigʻa bordim. Imom mulla Sobirjon janoblari va muharrir Usmon afandi ila suhbat etduk. Bizni ikrom etdilar. Shul kun Istanbulgʻa paroxoʻd borar ekan. Yolgʻuz toʻrt soat qolibdur. Imom afan-

dining ionati ila paroxo'dga kirduk (Odis ahvolidan qaytishda yozarmiz).

Soat 12, kunduz Rus shirkatining „Chaxo'vich“ paroxo'di yo'lg'a kirdi. Dengizni ko'puklantirib Istanbul sari yurmoqdadur. Inshoolloh, ertaga Istanbulga kirarmiz.

7-iyun, Qora dengiz,
„Oyna“ jurnali. 1914-yil,
38-son, 902-905-betlar.

5

7-iyunda Odisga kirildi. Bu shahar Rusiyaning uchinchi shahri bo'lub, ammo tijoratda Qora dengiz sohilida bo'lgani uchun nihoyatda taraqqiy etgandur. Rusiyadan chiqaturg'on g'alla va xom nimarsalar Ovrupog'a shul askaladan chiqar.

Aholisi: rus, yahudiy, rum va boshqalardur (Mundagi musulmonlarning ahvoli so'ngra yozilur).

Narsalarimni bir yerda qo'yub, tazkira (belat)ni qo'l qo'ydurmoq uchun Turkiya qo'nsulxonasi'ga bordim. Uzunligi bir gaz, eni ondan ozroq, to'loni bir unvon eshigini ustida osilgan. Unvon, kim bilur, necha sana muqaddam yasalgandur. Al-on rangi o'qulmas darajag'a kelib, unvonning temur va tunukasi churub teshilibdurkim, mundan qo'nsulbeklarning qaydsiz va beparvoligi ma'lum bo'lor.

Soat 10. Ammo qo'nsulxonada kishi yo'q... Andan Odis shahri jome sharifig'a keldim. Imom afandi Sobirjon hazratlarining yordami ila kunduz soat 12 da paraxo'dg'a kirduk. 2-mavqega 16 so'm, 3-siga 5 so'm berib bir belat olduk. Oqshom ikki so'm berib, 2-darajaning salo'nidan yotar joy oldim. Ana, 9 so'm foyda!

2-daraja zoliga yaxshi libossiz kishi qo'yulmaydur. Paraxo'dga tezlik ila kirduk. Odisda turushimiz faqat 2 soat,

avqot olmagan eduk, 2- darajaning salo'nig'a 2 dafa taom va ikki dafa non hamda sut uchun 4 so'm oqcha to'ladim. Ey, zarari yo'q, yana 5 so'm foydamiz bordur.

Soat 12 kunduz paraxo'dimiz dengizni ko'purturub harakatga kirdi. Va andak muddatda shahar va yer ko'zdan nihon bo'ldi. Dengiz oynadek shaffof va sokin, havo latif, yalg'uz ostimizda suv-u ustimizda boxaridur*. Dengizning barroqlik* va latofati so'ng fishfishi, paraxo'dning gumbur-gumburi tabiatga jilo berar. Digar tarafdin mo'tadil va forom bir shamol esar va necha kundan beri safar mashaqqati tortgan jismg'a nihoyatda yoqishar. Sathiy bir nazar ila boqilsa, butun yer quruqlik va dunyolar yo'q. Har kimarsa, ya'ni shaharlar, cho'l, tog'lar va mamlakatda qolgan oila va ahboblar xayol olamidadir. Endi dengiz ila paraxo'd fikrni o'ziga jalb etar...

„Yerdagilarni sizga musaxxar qildim – Oллоhning amri ila marokibi bahriya* dengizg'a joriy bo'lur“ mazmunidagi oyatlar mulohaza qilinur. Oh! Biz, musulmonlar na uchun Qur'ondan, san'at va g'ayratdan uzoq ketduk? Ostimizdagi paraxo'dning to'li 150 gaz ziyoda, ichidagi yolg'uz hayvon notiq* 300 dan ziyoda va g'ayri notiqi-da bordur. G'alat va boshqa yuki ham ko'p. Bu jonsiz hayvon bizdek jonli hayvonlarning asari san'atidir. O'tayluk, bu uch yuz so'ylaguchilarning yarmidan ziyodasi 1-2 darajada bo'lib, musulmondan manim ila faqat uch nafardur. 3-sinfdagining aksari musulmon bo'lib, faqru zaruratdan oyoq ostida hojatxonalar xamsoyaligida o'lturub va oqshom anda yotarlar.

Paraxo'dda aksariyat yahudiylarginadur va biroz rus fuqarosidan ham borkim, bir necha kashish (po'p)lari ham bordur. Alarning aksari 3-sinfda va anbordadurlar. Bu yahudiy va ruslar avvalan Istanbulg'a kirib, „Ayo Sufiya“ va „Qa'riya“ jome'i va boshqa aziz kalisolarni va yahudiylar „Xoxom“ boshini ziyorat etub, so'ngra Quddusi sharifga ke-tarlar, ya'ni rus va yahudiy hojilaridurlar. Yahudiy hojilari-

ning ahvoli rus hojilaridan yaxshi va ammo bizning musulmon hojilarining ahvoli og'irdur. Til bilmaslik, pulsiz hajg'a qasd qilmoq va pulliklarning xaysu' chirkini yana mashaqqatini ziyoda etar.

2- daraja zolig'a oqshom mandan boshqa yana uch-~~bir~~ nafar yahudiy va rus bor edi. Demoqkim, alar ham 3-~~dar~~ raja yo'lchilari ekan. Azbaski, 1-2-sinfning yotaturgon joyi boshqadur. Yahudiy va ruslar ila suhbat etduk. Yahudiydan biri derki, „Turkiston eski dunyoning Amrikosidur. Paxta, ma'dan, g'alla, xulosa, har nimarsa bor. Turkiston oltundur. Agarda Rusiya hukumati mone bo'lmasa, barcha mulkini sotib, pulig'a Turkistondan yer olib, dehqonlik etardim. Oltun berib, yer olib, so'ngra olmos ko'tarar edim. Ammo na chora, Rusiya qonuni biz, yahudiylarni qisar...“

Men, ichimda dedim: „Tashakkur Rus hukumatig'akim, sizni qo'ymaydur, valloh, siz yahudiylar, biz ahmaqlarni darbadar va bewatan etarsiz...“

Yana bir yahudiy Turk hukumatini ta'rif va anga tashakkur etar. Man dedim:

– Quddus atrofidagi yangi shaharlaringiz qanday?

Dedi:

– Alhamdulillah, kundan-kun taraqqiy etmoqdadir. Do'qtur Hretsil bu shaharni ko'p mehnatlar ila xaloyiqdan oqcha jamlab bino etdi va hiz, yahudiylar ham dunyoda bir shaharlik bo'lduk. Endi anda yahud banki ham bino qilindi. Dorulmualliminlar, gimnoziyolar, ...lar bordur. Do'qturning taklifi ila hammamiz eski yahud tili (ibroniy) o'quymiz. Man o'zim ruschadan boshqani bilmas edim. Bir yildan beri haftada ikki soat ibroniycha o'qudim. Endi ibroniycha so'ylayman, o'qub-yozaman...

Ushbularni deb suhbatimizdagi bir Falastin yahudiysi ila ibroniycha so'ylaydur va suyunadurkim, dunyodagi butun yahudiylarning endi tili birlashur (Arabiyni tillaridan chiqaraturgon musulmonlarg'a ibrat).

Bir yahudiy biroz ibroniy bilar ekan, ruschadan boshqa tilni bilmaydurgon xotun olgon. Xotuniga ibroniydan boshqa so'z demas ekan. Xotuni yig'lamish, sixtamish, chora yo'q. Eri ibroniydan boshqa qas(d)dan so'ylamas. Xotun ikki yilda ibroniychani yaxshi bilibdur.

Endi mazkur xotun ibroniy jaridalarga maqola yozarmish. Ammo biz 20 yil o'qub, arabi so'ylab, yozolmaymiz..

Paraxo'dimiz soatda 18 chaqirim yuradur. Oqshom fo'rtanasiz o'tdi. 2-kun ham dengiz sokin, bir-ikki olchin bo'yidagi balig'lar uzoqdan paraxo'dg'a qarab sakraydur. Suvdan chiqib, 3-4 gaz yerdan otilib, paraxo'dg'a yaqin kelur. Zohiriy, paraxo'd tashlandilaridan yeb odat qilibdurlar. 2-kun soat ikkida Bo'sfo'r bo'g'oziga kirduk. Bo'g'oz og'zida paraxo'd turdi. Turkiya ma'murlari kichik paraxo'd ila kelib, ko'rub, bo'g'ozg'a kirmoqg'a javob berdi. Biroz yurgandan so'ngra rus qo'nsulxonasidan ma'murlar kelib, pochta qog'azlari taoti qilindi. Bo'g'ozg'a kirilgandan ikki tarafi katta imoratlar va bo'g'oz tishida harbiy qal'a va tarafaynda askarxona va to'plar, katta-kichik harbiy paraxo'dlar bordur.

Bo'g'ozning og'zidan Istanbulg'acha 2 soat qadar masofat bo'lib, kichik shahardek qishloq va mahallalar bino qilindur. Davlatlik kishilar, qo'nsullar bo'g'ozni chahorbog' va imorat ila to'ldurubdurlar. Bir necha sana so'ngra bo'g'oz boshig'acha Istanbul shahrining imorati etishar. Hozirda ochiq yer ozdur. Dengiz bo'ylarining murabba* sajini* 20 so'mdan 300 so'mg'acha emish. Dengiz labidan yuqorirog'i arzonroq bo'lib, qishloq va ekin ham obchakorlikdur*.

Biroz yurugondan keyin Istanbulning katta saroy va bor-gohlari, hammadan avval jomelari va boshqa imorati ko'run-di. O'rta Barroq* su(v), tarafaynda katta imoratlar. Ora-sira chahorbog'lar, so'ngra tog'-u tosh va butun yer yashillik va ul zumradin* yer ustida oq va marmar, muqaddas jome minoralari va sarv og'ochlari osmong'a uzalgandur. Xulosa, to'yolmas bir manzara o'rtasidamiz. Emdi Istanbulg'a yaqin-

lashurmiz. Atrof butun paraxo'd, qayiq. Bir tarafdin muqaddas jomelarning oltun hilol (Oy) qo'yulgon va qubba va minoralari. Digar tarafdin marmar ko'shklar, podshohlik borgohlari butun nazarni o'zig'a tortar. Qaragan ila to'ymay-san. Xulosa, Istanbulda Bo'g'ozichi* latofati favqulodda bir manzara bo'lib, Ovrupo va amrikoyilar-da muning oshiqidur. Biz, albatta!..

Qayiqchilar paraxo'dni sorib* oldi. Paraxo'd turmasidan* tirmashib chiqdilar. Biz 3 kishi 24 gurush (2 so'm)g'a savdo etib, bir qayiq olduk. 15 daqiqa su(v) yuzig'a sollarib, Istanbul bojxonasi-g'a chiqduk. Dengiz ichida po'lislar har qayiqdagi odamni sanab, qayiqchi no'mrini yozib, sanad* beradurlar. Ana biz endi Istanbuldamiz.

*Istanbul, 8-iyun.
„Oyna“ jurnali. 1914-yil,
39-son. 927-932-betlar.*

6

8-iyunda Istanbulda kirganimiz qorilarg'a ma'lumdur. Ezilaturgon matblar har nimarsadan ko'p. Qaysi va nimadan boshlamoqni bilmayman. Binobarin, Istanbul hissiyotimni so'ngg'a qoldurub, hozir boshqalarni yozarman.

16-iyun kech Istanbuldan otasharoba qatorig'a kirduk. Namanganlik muhtaram bir mudarris-da rafiqimizdur. Istanbul ila Adrna arosi qator ila o'n soatlik yo'l bo'lub, Avstriyo nasorolari temur yo'lning sohibi va 2-sinf belati o'n so'mdur. Bechora musulmonlar besh yuz yildan beri Ovrupoda o'lturub, Ovrupo odati, libosi va yamon ishlarini odat qilib, ammo ilm va hunaridan keraginch-a hissa olmabdurlar. Bul har yerda shundaydur. Bu kung'acha bir chaqirim temur yo'li bino qilmoqg'a butun musulmonlarning ilm va iqtidori yo'qdur. Ammo popirus, ichkulik va buzuqlik tarafig'a bor kuchimiz ila a'lo holda tarmasharmiz.

Temur yo'l bir soatdan ziyoda shahar ichidan o'tar. Andan so'ngra tarafayn bog'chalar, obchakorliklar, askarxona, sarbozlar chodirgohi, korxonona va fabrikalardur. Ba'zan qator dengiz kanoridan o'tar. Eski „Bizans“liklar* tarafidan bino qilingan qal'alarning xaroba devorlari hanuz boqiydur.

Shahardan chiqib, bir soatda Misr ko'yig'a* yetduk. Munda Istanbul kibor va davlatliklarining bog'iston va sayfiyasi* bo'lub, a'lo va bir necha oshyonalik imoratlar bino qilingan va har taraf ko'klik va xurram* va bir tarafi dengizdur. Munda Turk davlatining fishang (o'q) korxonasi bor. Yana bir necha ko'ylarni o'tar eduk, oftob yotib, har nimarsa ko'zdan g'oyib bo'ldi. Ovrupo qatorlarig'a yotib bo'lmas. Ikki kishi yotadurgon o'run'ga sakkiz kishining o'turmog'i lozimdur. Yotmoq yo'q.

Qator'ga turk ofisarlari ko'p. Istanbuldan Adrna va ondan oxir hududg'acha har taraf askar chodirgohidur. Ofisarlardan ba'zisi namoz o'quydur. Ba'zisi yurmoqda. Oqshomni o'lturub o'tkarduk. Xodimko'y va Chatolchani o'tduk. Tong otar, har taraf chamanlik. Bug'doy, arpa hanuz pishgani yo'q. Atrof choqir-chuqur va orizalikdur. Hanuz Adrnag'a ikki soatlik yo'l bor. Kaliso bo'lmoqdan qutulgon mashhuri jahon Salimiya jome'i sharifining minoralari ko'runur. Bulg'orlar tarafidan yondirilgan qishloq va imoratlarning xok to'dalari har yerda namoyondur.

Muxattag'a yetduk. Adrna mavqifi ham bulg'orlar tarafidan yondirilub ekankim, endi yangidan bino qilinadur. Muxatta atrofidagi ko'p imoratlarni yondurub ekanlar va Adrnani tashlab qochish vaqtlarida bulg'orlar har tarafg'a otash berib ekanlarkim, turk askarlari yetib, so'ndurub va bulg'orlarni nihoyat ko'p ozuqa va asboblari va yigirmadan ziyoda eng katta to'p, adadsiz miltiq va asbobi harbiyalarni o'lja olib ekanlar. To'plardan bir nechasi Istanbuldagi Gulxona maydonidadur. Muxatta atrofida turklar tarafidan ovruvovoriy yangi bir shahar bino qilinibdur.

Adrna shahri muxattadan 5 chaqirim qadar bo'lib, marmar tosh farsh qilingon yaxshi bir yo'l ila marbutdur. Tarafayn bog'chalar va yeri nihoyatda o'tlik va bir tarafi podshohlik katta bir besh (o'rmonluk)dur. Qamov vaqtida bu o'rmondan ko'p kesilib o'tun qilinibdur. Yo'l kanorida, o'rmonni bir tarafida musulmon qahramon shahidlari uchun mazor va oq toshdan yodgoriy bino qilib turubdurlar.

Emdi Merich nahrini o'tarmiz. Samarqandning Zarafshon nahridan yetti-sakkiz dafa katta va sokit* bir nahr. Va ustida yuz gazdan ziyoda bir necha ravoqlik turklar bino etgan g'ishtin, muhtasham va vasi bir ko'pruk. Va ikki tarafi marmar devor. O'rta yerida ikki tarafg'a nozir ikki ko'shk bordur.

Adrnag'a kirduk. Barcha yo'llari tosh farsh qilingan va har taraf oliy qubba va minorasi bulutlarga uzaygan jomelardur. Har ko'cha va har yerda buzulgan va yonilgan havlilarga uchralur. Shaharning eng obod yer (ida) eng xarobazorlar uchraladurki, muhorabaning zararidur. Muhorabadan avval bu shaharda yuz mingdan ziyoda kishi bor ekan. Endi 40 ming qolubdur. Mundagi rum va yahudiylarga ham bulg'orlar jabr qilibdurlar. Rumlardan bir nechasinini o'tundek birga bog'lab, Merich nahrig'a otib, yo'q qilibdurlar. Musulmonlarni tiriklay quduqga solib to'ldurubdurlar. Endi bu joylarda mazor va yodgoriyalar bino qilinur.

Endi Sulton Salim jome'i sharifidamiz. To'rt tarafi kungiralik toshlar ilan aylanturilgon 8-10 tanoblik bir maydon va har tarafida darvozalar. Bu maydon o'rtasida jome'i sharif bino qilingan. Chunonchi, qiblag'a muqobil tarafg'a bir tanob qadar katta bir sahn, 3 tarafi 21 ravoq ila aylanturilib, ravoq qubbaları yakpora marmar, rango-rang ustunlar ustidadur.

Ravoq ichkarisidan oyat va hadis yozilgandur. Bu sahnning kirish darvozasiga sadaf va boshqa toshlar o'tqurilgan o'ymakorlik halqa va zanjirlari muttalodur*. Darvozaning toqidagi marmar ustida oltun ila qabartma (manbit) shu bayt yozilgandur:

„Qad bana haza-l maqom-ul mujabbati al amir-ul haq sulton-ul anom-a'no sulton us-salotin shoh Salim muslihu yabna lahu dorus-salom-barakallohi taolo xayrohu-daafullohi ajra yavmul qiyom sori fazlulloh tarix ul-asos 976-982 fazl-u bandaxu kona tarix-al itmom“.

Sahn yuzi marmar ila farsh etilib, o'рта nihoyatda san'atlik shashsu, marmar qubba va ostida katta bir havz bo'lub, atrofi temir to'r ila ihota qilingon va marmar havzning har tarafidan millar ila suv olinur. Muning muqobilida jome'i sharifning tillo va sadafkorlik katta darvozasi bordurkim, andan kirib, bu muqaddas jome'i sharifning ichidagi osor va san'atlarkim, avvalgi musulmonlarning asaridur, ko'rgan kishilarni bahs va hayratlarg'a g'arq etar. Muni man so'ylamayman. Ovruponing mudaqqiq muhandis va olimlari so'ylaydur.

Mundagi osori nafisai sano'iyaning bayon etmoqg'a manim qalamim ojiz bo'lib, sathiy ba'zi nimarsalar yozarman.

Jome'ning ichi eshikdan mehrobg'acha 80 gaz; 66 gaz sakkiz dona qizil, qaro, ko'k va o'blnq marmar yakpora ustunlar ustida katta bir qubba turar. Qubbaning atrofi ikki tabaqalik bo'lub, yana to'rt qubba, 8 nim qubba ila davr etar*. Masjidning o'рта yeridan o'n murabba gazlik marmar va maqsura* va aning ustida ming qadar sham yoqilaturgon bir qandil bordur. Ostida mudavvar* sadaf va marmarlardan bino etilgan bir favvorakim, ichidan a'lo bir suv nab'on* etmakdadur. Mehrob qubbasining bir tarafida qimmatlik toshlardan bino etilgan 20 qadar zarinalik* bir minbar borkim, minbari sharifning a'lo gilem va kitob va eski asarlarini va oltunlik po'shishini* bulg'orlar olibdurlar. Jome'i sharifning ich devorlari 4-5 gaz irtifo'g'acha* xitoyi taboq chinnisidan ham a'lo bir chinni ila rango-rang ham oyat va hadislik chinnilar ila qoplangankim, darzlari ma'lum yo'qdur. Andan yuqorisi asl ranglar ila islomiy va girehmo* zoiq* va ranglar

ila naqshlanib, qubbalarning saqfi* butun oyat va hadis mu-zoyiqi* va chiniy koshini ila ziynat berilgandur.

Mehrobi sharifni irtioif 8 qadar bo'lub, muqarnas* mu-nabbatkori* o'ymalik a'lo marmardan bino qilingan. Va mundagi morpech va zanjira va o'ymakorlik va oltun mun-bat xat va torlarni latofati ko'ru'lgon sayin to'yulmaydur.

Mehrobning o'ng tarafidagi kunjda* sakkiz gaz yuqori-da bir sanduqcha ichida „Mo'yi muborak“ bor ekankim, bulg'orlar tarafidan tushurulubdur.

Masjidning har tarafida devori ashkof va temur san-duqlar ichida eski kitob va Qur'oni karimlar, eski osori is-lomiya bor ekankim, bulg'orlar sindurub, o'lja qilibdurlar. Alardan Sul-ton Murodxonning tillo ila Qur'oni karim yozil-gan ko'ylagini Turkiya davlati bir necha ming so'mg'a qay-tadan o'lja etgan kishidan sotib olgoni ma'lumdur.

Jomening' ichida 1800 qandil, kirilaturgan 9 darvoza temur, ba'zan hallik va ba'zan marmar o'yima shabaka*lik 900 dan ziyoda ravshanlik panjarasi bordur. To'rt minora-si bo'lub, har biri 3 sharafalik* va har bir minora ichidan 3 yo'l ila har bir sharafag'a alohida zinalar ila chiqilib, mi-noralarning uchi 80 gazdur. Iyd va ramazon oqshomlari bu minoralarg'a 1200 zaytun chirog'lari yoqilur.

Muhosara* asnosidagi bulg'or to'plaridan jomening ust taraflari zarar ko'rub ekanki, endi tuzatmoqdadurlar. Shar-qiy tarafidan yetti panjara o'qlardan sinibdur. Yana sharq va xorijdagi sim ustunlardan birig'a to'p gullasi* tegib, barcha-sini uchurubdurkim, hanuz ma'lumdur. Jome maydonining bir tarafida katta imoratlar bor ekankim, al-on askar ozuqa-lari ila to'ladur.

(Baqiyasi bor)

„Oyna“ jurnali. 1914-yil,
40-son, 957-962-betlar.

Manzarasidan to'ymasdan chor-u nochor Sulton Salim jome'i sharifidan chiqduk. Bu jome'i sharif musulmonlar uchun eng qadrlik va azir jomelardandur. Chunki bulg'orlar Adrnani olganda bu jomeni qo'lg'a olib va eshiklarig'a askar qo'yub, azon-u namozga ruxsat bermay, „Ayo Sufiya“ kalisosi badalig'a kaliso qilmoqchi ekanlar. Bul aroda Turkiyani bosgan bulg'or, serb, qaratog' va yunon hukumatlari arasida ixtilof voqe bo'ldi, shundaykim, Adrnani olmoqg'a yalg'uz bulg'orni kuchi yetmadi. Anga yordam uchun serb askaridan 20 ming qadar keldi. Va oxiri ochlikdan Adrna suqut etdi. Turk askari ochlikdan daraxtlar po'stini va giyohlar tomurini yebdurlarkim, qobug'i ochilgan va tikka turgan yuzlar ila daraxtlarni ko'zum bilan ko'rdum. Askarlar ochlikdan ko'b o'lubdur. Quvvatsizlikdan bir to'p o'qini o'n qadar askar zo'rg'a to'pg'a qo'yar emishlar: Bovujud, shul o'lgancha ishdan qolgan va yo qochgan askar bo'linmaydur. Shu holda bo'lsa ham shaharni dushmang'a topshurulgani uchun askar norozilik qilibdur. Serbiya askari kelgandan so'ngra Adrna qahramoni Shukri posho yana avvalgidan zuyodaroq qattig'lik ila Adrnani muhofaza qilib, ham dushman va ham ochlik ila muboriza qilibdur. Digar tarafdin Istanbulda Komil posho „Buyuk majlis“ni jamlab, Adrna ahvoli va Turkiyaning quvvatsizligi va Ovrupo davlatlarining „Adrnani bulg'orlarga beringiz“, degan taklifini muzokara qilib, oxiri sulhan Adrnani bulg'orlarga bermoqg'a qaror berilib, hatto qog'azlar yoziladur. Muni „Yosh turklar“ning kattalaridan hozirgi Anvar posho va shahid bo'lgan Mahmud Shavkat posho va boshqalari eshitib, ixtilol chiqarib, „Bobi oliy“ni bosib, harbiy vaziri Mozim poshoni o'ldurub, Komil poshoni bandi etib, Sultong'a ma'qul qilib, Mahmud Shavkat poshoni sadri a'zam qildurib va Anvarbek bosh bo'lub, „Glibuli“ tarafidan Adrna ustig'a askar chiqordi. Chatolcha atrofida urushlar

ham bo'ldi. Oxiri, loilojona suratda ochlik sababidan Shukri posho Adrnani taslim etmoqchi bo'ldi. Adrnani topshurdi, ammo bulg'org'a emas, serblarg'a... Va muning sababi bulg'orlar ila serb orasida ixtilof solmoq edi. Va haqiqatda Shukri poshoning bu siyosati dushman arosida ixtilofg'a sabab bo'ldi. Chunonchi, Turkiyadan olingan shaharlar ustida Bulg'or, Serb va Yunon orasida nizo chiqdi. Bularning orasida avvaldan yozilgan shartnoma bor edi. Serbiya u shartnomadan ziyoda haqni Bulg'ordan talab qildi.

Bulg'orlar dedi: „Shartnoma yuzasidan taqsim qilarmiz. Anga serb dediki: „Adrnag'a askar yubormoqim shartnomada yo'q edi. Saning iltimosing bo'yincha man Adrnaga askar yubordim va ham Adrnani manim askarim taslim oldi. Binobarin, Ko'so'va va Manostir tarafidan manga ko'proq joy bermoqing lozimdur“. Bulg'orlar munga ko'nmadi va oxirda serb ila yunon bir bo'lib, bulg'orlarni urdilar. Bul asnoda Anvarbek to'rt kunlik yo'lni bir kunda yurib kelib, Adrnani bosib, bulg'orlardan qaytib oldi. Bulg'orlar muni bilib, Adrnaning obod yer-u xona-yu askarxona-yu anborlarig'a o't qo'yub ekanlarkim, bu o'tlarni ham vaqtida turk askarlari etib, so'ndurub, bulg'orlardan benihoyat ozuqa, asbob, miltiq va ko'p adad to'plarni o'lja olibdurlar. Va Sulton Salim jome'i sharifini kaliso bo'lmoqdan qutqardilar. Agarda Komil posho qarornomasi bo'yincha Adrnani bulg'orlarga sulhan bersaydiar, balki muttafiqlar o'rtasida urush paydo bo'lmas va Adrna shahri abadan ketgan bo'lur edi....

Xulosa, Adrnaning qaytib olingonligining sharafi yosh turklarg'a va Anvar poshoga nasib bo'ldi.

Endi sayohatimizg'a davom etayluk.

Adrna xorijida Saroy ichi atalgan va Tuncha mahirining ikki tarafida yoyilgan eng hayondor va nihoyat katta daraxtzor besha bordurki, qadima sultonlardan qolgan boghohlarni (ng) xarobalari mundadur. Bu beshaning bir tarafi Adrna, digari balandgina tog'lik va bir tarafi nihoyatiz

askarxona va askariy anborlar va eng katta mashqgoh, lashkargoh va maydonlardur. Muning arosidan Tuncha nahri o'tadurki, biz kelganda askarlar Tuncha ustida urush vaqtida va hujum zamonida ajala ko'fruk solib o'tmoq mashqini qilib turub edilar.

Digar tarafda piyoda va o'tliq askarlar mashqi va digar bir tarafda yangi yasalgan kichkina otash arobalar ila askarxonalar arosida urush asboblarini tashir edilar. Munda adadsiz xarobazor, yoqilgan imorat, anbor-u askarxonalar ko'bdur. Azbaski, bu yerni ikki dafa bo'mbalar ila barhavo etdilar. Biri usmonlilar tarafidan barhavo qilindiki, munda gi asbob-u aslahalar bulg'org'a qolmasun, digari ham shul matlab uchun bulg'orlar tarafidan yondurildi. Bovujud shul toshdan bo'lgan devorlarig'a ta'sir qilmagan. Nihoyat, katta askariy qishlov butun turgan istehkom va qal'alar ko'pdur va yana ta'mir bo'lub turubdur. Mundagi maydon va beshalarda yuzlar ila katta chinor va boshqa daraxtlar ko'rulurki, qobuqlari ochilib, och askarlar tarafidan oshalibdur. Yerlarni qozib, tomurlar qobug'ini yebdurlar. Ana, XX asrning madaniyati va millatchiligi.

Bu bo'lmasa va mundoq fidokorlik qilinmasa, milliyat va dinlar mahv bo'lub ketar...

Bu katta sahroning har tarafi ko'z olguncha askarlar chodirgohidur. Yer-yer askar, to'p, miltiq va ozuqa hamda tog'lardek pichan anborlari. Turklar-da endi ko'zini ochdi. Kafanini bo'ynig'a solib, o'lumini ko'zg'a olib, mahkam yerlashmoqdadir. Haqiqatan, Adrna Istanbulni(ng), boshqa til ila Turkiya davlati(ng) darvoza va ustunidur. Bu jonxarosh* va qon asri qiyomat namunalik manzaralardan o'tub, to'plar ila xarob bo'lgan bir-ikki mahalladan o'tub, Sulton Boyazid jome'i sharafiga kirduk. Katta bir maydon va bog'chalar, undan so'ng atrofi marmar ravoqlar ila ihota qilingan. O'rtasi favvora - shodurvonlik*, yeri marmar bir hovli va oning qibla tarafida nihoyat katta bir jomeni bevosita orqasinda

Tuncha nahri oqiyur. Va ustinda uzun bir tosh ko'fruk bino qilib, bu mahallalarni asl Adrna shahriga rabt* qilingandur. Jome'i maydonining bir tarafida 200 gaz uzunlikda, 30 gaz balandlikda marmar bir imorat borki, bir necha qit'alarga bo'lunub, jome va madrasa va shifoxonasi uchun vaqtinda oshxona emish. Muhorabadan beri osh yo'q. Maydonni boshqa tarafinda uzunligi 300 gaz, eni 60 gazdan ziyoda yerlarni bosgan ko'p marmar imoratlar borki, madrasa va shifoxonadan iboratdur.

(Baqiyasi bor)

„Oyna“ jurnali. 1914-yil,
41-son, 981-984-betlar.

41-raqamdan moba'd¹

Madrasa butun xarob va ichinda bir necha jonlik jamodan* boshqa nimarsa yo'q. Va Buxoroning Bahouddin javorindagi Amir Doniyol madrasasidek xarobdur. (Amir Doniyol madrasasinda jazom – moxovlar turar.) Na tanho Buxoro va Adrna, olami islomning aksari madrasalari shunday xarob va hasharotxonadur.

Sulton Boyazid shifoxonasi al-on majnunxonadur. Ichig'a kirduk. Katta bir imoratda ayol devonalar va boshqa bir imoratda erkak majnunlar turar. Bir tarafida tabib va xodimlar va digar tarafinda ko'p hujralar borki, eng qo'rqunch devonalarni birin-birin hibsi qilinibdur. Devonalar har biri bizlarga bir nav harakat etar, ba'zisi kular, yaxshi so'ylar. Ba'zisi so'kar, na'ra urar, digari yig'lar, madad istar. Xulosa, ajoyib bir manzara ichindamiz.

Sulton Boyazid jome'ining muzayyan va zumurrad rangidagi marmardan mehrob va minbari va u toshlarga

¹ 41-raqamdan moba'd – 41-son davomi.

o'yulgan munbat va naqshlar va muqarnas mehroblar insonni o'zig'a jazb etar. Masjidinda va atrofinda har nimarsa bor, yalg'uz odam yo'q. Masjid atrofi murdor va har taraf ifloslikdadur.

Jome va madrasa va oshxona imoratlarig'a Bulg'or o'qlari tegib, yengil zararlar yetibdur.

Adrnaning har tarafi xarobazor va hatto shaharning o'рта yerlarig'a vayronalar bordurki, bunlarning aksarig'a muhoro-ba sababdur. Muhorabadan muqaddam munda yuz mingdan ziyoda xalq bor ekan. Endi 20 ming kishi qolibdur. Bulg'orlar yondurgon ba'zi qishloqlar butun bo'sh emish. Yasmana qishloqi besh yuz xonalik ekan. Endi 5-6 xona qolibdur. Xulosa, Adrna nihoyatda xarob bo'lubdur. Suv, yer, tuproq ma'mur, lekin odam oz. 13-mortdan 10-iyulg'acha bu shahar Bulg'orlar qo'linda qolib, musulmonlari ko'p aziyat chekibdur. Quv-vati yetgoni har nimarsasini tashlab qochibdur. Endi navbati hijrat bulg'orlarga yetib, musulmonlar butun Adrna viloyat – oblo'stidan bulg'orlarni quvibdurlarki, bu kun viloyatda bir uylik bulg'or qolmabdur. Ya'ni Bulg'oriya tasarrufinda qolgon musulmonlar Turkiyag'a, Turkiyadagi bulg'orlar Bulg'oriyaga o'tibdurlar. Nasoro-yu yahudiyalar tarafidan yolg'uz Adrna shahrida 166ta mayxona ochilib ekan. Adrna voliysi Hoji Odil afandi muning aksarini yopdurmish va hammasini yopmoqchi ekan, qo'nsullar mudoxala qilibdur. Turklarni bir dorulmualliminlari bo'lub, al-on 105 talabasi borki, hammasi laylidir*. 200 talaba uchun yer bo'lub, maktab uch tabaqadur. Oshxona, taomxona, hammom, mashq va ijtimoxonalari* boshqadur. Atrofida chorbog'i-da bor.

Maktabg'a 12 muallim va bir hikmatxona-da bordur. Bulg'orlarni olgan bir olchinlik to'p o'qlardan bir nechasini munda qo'yubdurlar.

Mundan boshqa maktabi sultoniy, sanoe, dorulaytom (urushda yetim qolganlar) va rushdiy* hamda 17 bob munzam ibtidoiy musulmon maktablari bordur.

Yahudiy maktablari boshqa bo'lib, Adrnada ikki ming uylik yahudiyning 2100 talabalik maktablari bo'lib, barcha musulmon shogirdlarini adadi 2100 ga yetmas ekan. Mundan boshqa rum va nasorolarning bir necha maktablari bo'lib, yana ikki olmon, ikki fransuz, bir itolyon, bir ingliz muntazam maktabi va bir fransuz xastaxonasi bor ekan.

Adrnada savdo va tijorat butun yahudiy va nasorolar qo'linda bo'lib, yalg'uz hukumat va o'lmoq musulmonlarga'adur. Katta rasta va orsularni kezdin. 50-60 do'konda zo'rga bir musulmon lavhasi (viveska) ko'rulub, aksari „Yuhanna“, „Sholom“, „Niqa'la“, „Urxaydmiyus“ va amsoli yahudiy, rum va nasoro ismlaridur.

Yeldirim Boyazid Sultonning jome'i sharifi butun xarob bo'lib, ichi mazbalagohdur*. (Ana, musulmonlik.)

Va zarif va yakpora nuqradek taxta, sang va marmar stun va muqarnas boshliq porular* ostindadir.

Adrnada Mixolbek jome'i. Uch sharafali jome va boshqa bir xeyle muzayyan jomelarni atrofi butun harb xarobasi, ilmsizlik va idorasizlik xarobalari ila ihota etilgandur. Maorif bog'chasi, Rishodnya bog'chasi isminda kichik va ziynatlik bog'chalari bo'lib, ichinda yahudiylar tarafidan sinamato'g'raflar ochilib, kunduz xotunlarg'a, oqshom erlarga ko'rsatilur. Bechora musulmonlar bu kasbni harom deb, qilmay, ammo bor gunoh pullarini eltib berarlar. Ana ahmaqlik.

Adrnada har nav meva va g'alladan yetishib, suyi ko'pdur. Merich va Tuncha nahrlari shahar ichidan o'tub, musulmonlar ustinda bir necha ko'fruklar bino etibdurlar va bivositai Adrna bu ikki nahr bir-birig'a qorishur.

Al-on temur yo'l muxattasig'a Adrnani 4 chaqirim masofatida ovrupovoriy yangi bir shahar bino qilinibdur. Va asl shaharg'a tosh va soyador bir yo'l ila marbutdur.

Adrnada bir kun turub, tamoman aroba ila yurub, oqshom muxattag'a kelduk. Yarim oqshom otash arobag'a

o'turub, erta birlan Chatolchadan o'tdukki, har taraf o'r, istehkom va askar chodirgohidur.

Yo'lda arozi past-u baland, ammo o'tlik va ziroatdor yerlardur. Taran¹da doimo yaroqlik po'lis va jandarmalar bo'lub, Tarandagi odamlar ismini va paspo'rtini yozib turadurlar. Demakki, turklarni ko'zi ochildi. Ammo ba'd xarob-al-Basra. Kunduz soat 10, Istanbulg'a tushduk. Vagondan tushganda biri Ovrupo, digari yerli libosinda ikki shaqiy* anqarib*, kiyimni urub edilar. Ammo lutfi haq ila ogoh bo'ldum...

„Oyna“ jurnali. 1914-yil,
42-son, 1001-1004-betlar.

ISMOILBEK HAZRATLARI ILA SUHBAT

...20-iyun, asr vaqti edi. Marg'ilonlik bir mudarris janoblari ila Istanbulning Gulxona parkining soyador yo'laginda yurar eduk. Oldimizda totorcha barra qarako'li telpaklik bir totor ila faslik bir turk ohistalik ila ketarlar edi. Biz tez yurub o'tduk. Ikkisi-da oshinodak ko'rundi. Bir qo'lumni ko'ksumga qo'yub salom ishorati berib, o'tdum. Ko'nglumga keldiki, bu totor Ismoilbekg'a o'xshaydur. Balki onga o'xshash bir kishidur. Faslik turk bo'lsa muharrir Hamdulloh Subhibek janoblari edi. Hanuz o'n qadam ketmab eduk, „Ay, xoja“, deb orqamdan oshino bir sado eshittim. Qalbim urub, man bu zotni Ismoilbek hazratlari ekanligig'a shubham qolmay, qaytib masofha etduk.

Hamdulloh Subhibek huviyyatimizni* bayon qilib ekan. Muloqot asnosinda derdilar: „Na ichun bu qadar qo'chalanmoq?“ (ya'ni na uchun muncha tez mo'ysafid bo'lmoq?) Man ham biloixtiyor*: „Afandim, na ichun bu qadar oriq-lanmoq?“

¹ Turan – aholi punkti.

Ustod hazratlari buyurdilar: „Na chora, hissamiz bo‘yla...“.

Ertag‘a Shom va Misrg‘a azimat etishimni arz etdim. Unday bo‘lsa suhbat etayluk, dedilar. Tashakkur aytdim. Hamdulloh Subhibek afandina javob berdilar. Man ham mudarris afandidan ayrildim.

Parkdan chiqib, arbag‘a minib, ustod hazratlarining manzili Shohin posho o‘telig‘a kelduk. Taom buyurdilar. Ammo ishtahalari yo‘q. Sadolari xasta va har 3-4 daqiqada hafifgina* yo‘talib, balg‘am tashlaydurlar. Hujrada manga Rusiyadan, Turkistondan, umum olami islomdan, dunyodan so‘ylaydurlar. Musulmonlarni kundan-kun taraqqiy etishini so‘ylab xursand bo‘lurlar. Yana derlarki, Mahmudxo‘ja, endi siz so‘ylang, boqolim.

Samarqand, Buxoro, Toshkand, Xiva, Farg‘ona, xulosa, har biridan so‘ylayman.

–Ollohga shukur. Hukumat maktablarida Turkistonli qardoshlar bola bermoqg‘a boshlamishlar. Bugun 2 jarida va bir majallangiz vor, maktablaringiz-da biroz taraqqiyda. Albatta mustaid* taraqqiysiz hukumat maktablarida ziyodaroq bola beringiz. Rus madaniyatidan qochmangiz.. Oh, bilmiym, shu Buxoro na o‘lur, – derlar.

Man derman: „Afandim, Buxoroni hukumatimiz, ya‘ni Rusiya tarbiyat etmaguncha Buxorodan bir shay‘i umid etib bo‘lmas“.

Chunonchi... ustod derlar:

–Evet*, oxiri sho‘yla o‘lmog‘i lozim kelur.

Yana so‘z boshqa tarafg‘a ketar. Man bir necha dafa tala-bi ruxsat etdim: „Balki zotingiz istirohat etarsiz?“.

Ustod hazratlari der: „Xoja afandi, siz burada bo‘linsangiz, banim rohatim ziyoda bo‘lur. Agarda ketsangiz, mak-tub yozmoqg‘a tutinarman“.

Ustod hazratlari fevral oyinda Petro‘gradg‘a borib musulmon fraksiyasini Muhammad Fotih afandi va bosh-

qalar ila em etib kelganda, ittifoqan sovuq olib, andan beri noxush bo'lib ekanlarki, Petro'g'raddagi majlis mashvaratg'a xastalikdan borolmaganlari uchun nihoyatda taassuf etarlar edi. Agarda Istanbul havosi yoqsa, bir necha muddat turmoqchi edilar. Oldimizdagi qishni, olloh qo'ysa, Misr-al Qohirag'a o'tkazib, anda ham ba'zi ishlar ishlamoqchi edilar. Qaytishda mani Bog'chasaroyda da'vat va Qrimni aftomobil ila birga yurub manga ko'rsatmoqni va'da etdilar. Men ham qaytishda Bog'chasaroyg'a kirmoqni va'da berdim, ammo bu manxus* muhoraba mone bo'ldi. Muhtaram ustod oriqlagan, yo'tal va balg'am har zamon mashg'ul qilar. Har zamon ruxsat xohlayman, javob bermaydurlar. Izn so'rab, karavot-qorbo'lag'a cho'zulub, soatlar ilan so'zlaydurlar. Bir zamon qaracak, yarim oqshomdan bir soat o'tubdur. Ya'ni tom 7 soat suhbat etibmiz. Zo'rg'a javob berib zina boshig'acha uzatib, qaytishg'a Bog'chasaroyg'a kirishimg'a qayta-qayta so'z oldilar.

7 sana muqaddam ustod hazratlari Samarqandg'a kelib, muallim Shakuriy va bizg'a mehmon bo'lub edilar. U zamongidan ko'ra endi ko'p orig'lab ekanlar. Ustod hazratlarini Istanbulda ko'rmoq va suhbat etmoq hech xayolimg'a o'tmagan edi. Ollohning lutfi ila ustod hazratlarining tanhoi 7 soat suhbatlaridan u qadar fayz topib mamnun qoldimki, aytgan ila ado etolmayman va ul suhbatning lazzati aslo mandan ketmaydur. Koshki ertasi Shomg'a ketmay ustod hazratlari ila ziyodaroq suhbat etsa edim. Oh! Ul ustodi komilni endi qo'ldan berduk va olami ruhoniyyg'a uchdi. Balki uyqularda, xulyolarda* ul zoti sotuda* sifatning ruhi ila suhbat etarmiz.

U ishrat o'tdi, endi qaytib kelmaydi...

*„Oyna“ jurnali. 1914-yil,
49-son, 1162-1164-betlar.*

ISTANBUL. BO'SFO'R BO'G'OZI

...Qora dengiz ila Marmara dengizi bir-birig'a Istanbul bo'g'ozini ila yetishur. Qora dengiz sohillaridagi davlatlar: Rusiya, Turkiya, Ro'moniya, Bulg'oriya bo'lib, Qora dengiz sohillarini aksari avvaldan Rusiya, so'ngra Turkiya tasarrufida bo'lib, ozginasi Ro'moniya va bir parchasi Bulg'oriya yerlaridan iboratdur. Yuz sana muqaddam Qora dengiz sohil bo'ylarini(ng) aksari, balki hammasi turklar tasarrufida ediki, beparvolikdan va zamoncha hozirlanmaganlikdan aksarini qo'ldan berdilar. Qora dengiz ila Marmara dengizlarini bir-birig'a ulashturguvchi bo'g'ozni Qora dengiz tarafidagi og'zini Istanbul - Bo'sfo'r bo'g'ozini atalib, kirintili va chiqintili bir suratda Istanbul shahrig'acha shimoliy g'arbidan janubiy sharqig'a moyil bo'lib, uzayadur.

Istanbul bo'g'ozining sharqiy sohili Osiyo, g'arbiy labi Ovrupo qit'asi bo'lib, bul bo'g'oz ikki dengiz ila ikki qit'aning bir-biridan ayirib va yetishdurguvchidir. Bo'g'ozning Qora dengizdan Istanbulg'acha uzunligi 30 kilo'metru bo'lib, ikki sohil orasidagi eng tor mahali 550 metr va eng keng yeri 3 kilo'metrudur. 1 metru - 22,5 versho'k.

Bo'g'ozning eng chuqur mahali 52 metru darinlikda bo'lib, eng sayoz yeri 27 metrudur. Qora dengizg'a bir necha shirin va katta nahrlar quyulgoni sababidan Qora dengiz suyi faqat tanjir ila ozaymasdan ortuqcha suvlari bu bo'g'oz vositasi ila doimiy suratda Marmaraga va andan Oq dengizga oqqani uchun Bo'g'ozichi doimo oqintilik va ba'zan fo'rtanalikdur.

Qora dengizdan Bo'g'ozg'a o'taturgon suvini har soniyag'a 30 ming mak'ab* metr taxmin qilinur. Va shul oqinti va fo'rtanalar talof* paroxo'dlarini hujumlarig'a ba'zan mone bo'lmoqdadir. Bo'g'ozning ikki tarafi tog'lik va tepalik orizali yerlar bo'lib, bu yerlarni usti har nav mevalik va bemeva daraxt va sabza va ziroatlar, bog' va bog'cha, ko'shk va qasr

va dilmishin manzil va imoratlardan iborat bo'lib, manzara va ko'runishi nihoyatda dilfirib va ajoyiboti olamdan bo'lib, butun sayyohlarni „valloh“ etar. Istanbul bo'g'ozining Osiyo va turklar istilohatincha Anato'li sohilindagi shahar, qasaba va ko'ylarini ismi shudur: Uskudor, Qodiko'y, Qiziltuproq, Arinko'y, Chomlicha, Bo'lg'urli va boshqa bir necha qasabalar bo'lib, Bo'g'ozni tor yerlarindagilari ushбудur: Quzg'unchiq, Beklarbegi, Changalko'y, Voniko'y, Qandil-li, Anato'li hisori, Qoglicha, Chubuqli, Anjirko'y, Bekqo'z, Anato'li qavog'i va o'zga ko'y va qishloqdan iborat va bunlar bir-birig'a mutasil bo'lib, Qora dengiz og'zidan Istanbul ro'barosidagi Uskudor shaharig'acha uzayadurlar.

Istanbul bo'g'ozining Ovrupo tarafindagi mashhur ko'y va qasablari ushбудur: O'rtako'y, Arnovudko'y, Babak, Rum eli hisori, Amirkon, Istaniya, Yangiko'y, Tarobiya, Buyukdara, Sorier, Rum eli havog'i va o'zgalari. Bu qasaba va ko'ylarda eng oliy binolar va yaxshi muzayyan bog'chalar, to'rt-besh tabaqalik binolar bo'lib va aksari ajnabiy qo'nsullarining yozilik ko'shklari shunda bo'lib, bu ko'ylarda Istanbulg'a muttasildur. Bo'g'ozning ikki tarafindagi ko'y va bog'chalarg'a kibor xalqi bo'lganidek, dehqon va bog'chador xalqida ko'pdur. Istanbuldan bu ko'ylarda doimo shirkati xayriya va boshqa shirkatlarning paroxo'dlari gasht va guzor etmoqda bo'lib, bu ko'ylar Istanbulning mahalla va maysaralari hukmindadurlar. Bo'g'ozning Anato'li yoqasinda Sul-ton Yeldirim Boyazidxon tarafidan bo'g'oz mudofaasi uchun Anato'li – hisori to'pxona va qalasi va Rum eli tarafinda Istanbul fotihi Sul-ton Mahmudxon soniy tarafidan Rum eli hisori, qala va to'pxonasi bino qilingandurki, bunlar eski usulda va katta toshlardan xeyli metin binolar bo'lib, bu kung'acha poydor, ammo ma'tal* edi. Va hozirgi muhoraba zamoninda yana bunlardan turklar foydalanib, to'p qo'yub-durlar. Bu hisorlardan boshqa yangi usulda yer ostinda ham ustinda maxfiy va oshkoro suratda bo'g'ozni ikki tarafinda,

baʼzan tepalarda va baʼzan chuqurlar ichinda koʻp adad qalʼa, taʼbiya* va toʻpxonalar bino qilinib, har nav toʻplar qoʻyulgandur. Oshkoro taʼbiyalarning toʻpi dengizdan koʻrunub, hatto baʼzi toʻplarning ogʻzi va uchi suvdan bir-ikki arshin yuqori va suv ustigʻa bir arshin qadar chiqib paroxoʻd ustinda oʻtaturgonlarga dahshat berar. Toʻplardan boshqa boʻgʻozni taxtul bahr mino* va qayiq va potlatqichlar ila muhofaza etiladur. Mana shu boʻgʻozni ogʻzigʻa yaqin borib, Rusiya harbiy paraxoʻdlari Istanbulni tahdid etmoqdadurlar. Va ushbu boʻgʻoz Istanbulni shimoliy darvozasi boʻlub, janubiy darvozasi boʻlsa Qalʼai Sultoniya – Dardanel boʻgʻozidur. Istanbul shahri shimoldan Rusiya bahriyasiga, janubdan anglis va fransuzlarning yuzdan ziyoda paroxoʻd ham taxtul bahr* va favqul bahr*, uchquch, suzguchlari hujumigʻa hadafdur. Bu hujumlarni natijasi va boʻgʻozlarning chidashi yoinki taslim boʻlushi toʻgʻrisinda dunyo oqillarining fikri har nav boʻlub, tirik kishi muning natijasini yaqinda koʻrur. Qalʼai Sultoniya, yaʼni Dardanel boʻgʻozi haqinda kelar adad „Oyna“da maʼlumot berilur...

„Oyna“ jurnali. 1915-yil,
13-son, 343-346-betlar.

42-raqamdan mobaʼd

(Istanbul xotiroti soʻngra yozilur)

19-shaʼbon – 21-iyun fransuz popuri-la ziyorati Qud-dusi sharif va baroi Shom uchun Bayrutgʻa azimat etdim. 3-mavqe 9 soʻm. Vaʼd az zohr* soat 5 harakat etdi. 2 soat yurarmiz. Hanuz Istanbul shahrigʻa muttasil xonalar, koʻylar mavjud. Yaʼni oʻngda Istanbul shahri va soʻlda Osiyo qitʼasi suzulunur. Boʻgʻoz ichinda oq chodirlik baliqchi qayiqdari xeled koʻb boʻlub, dengiz qushlaridek gasht-u guzor etmakdadurlar.

Oqshom dengiz yuzi oydinlik ila go'yo kumush qoplan-di. Va poyonsiz kumush mavjlari ichinda paroxo'dimiz suzu-lur. Markabi bahriyamizg'a yahudiy, turk, arab, turkistoniy, nasoro, xulosa, Baytul Muqaddasni (ng) har dindand hojilari bordur.

Bir necha turkistoniy birodarlar ayol va bolalari ila haj-g'a borarlar va to'rt oila Farg'ona xalqidan hijrat etib ket-moqdadir. Paraxo'dg'a bizni(ng) Turkiston ayollarini(ng) ahvoli nihoyat qattiq va asaflikdur*. Bu hanjor* ila ayollarni sudramoq va alarni ayoqlar ostida va paroxo'dni eng yamon joylarida saxlamoq, „dum“larig'a o'ralturub, paroxo'd nard-bonidan yiqitmoq... gunohdur. Hamda alarni boisi kulfat va aziyyat va kasalliklari bo'lur. Bu bechora anolarimizni bu holat ila kelturulmasa, yaxshidur. Farajji-chorshoflari bo'lsun, bu „dum“ -, „quyruq“lar nimag'a kerak? Qirqilsun bu dumlar, toki aziyyat va mehnatlari ozaysun.

Ba'zi hojilarimizni kissalarig'a oqchalari bo'lub, sarf etmasliklari va yalg'ondan, biz miskin, deb hammol ila va bir-ikki g'urush rasm olaturgon, karantin va bandar* ma'murlari ila urushub yurgonlari boisi ta'sifdur*. Ba'zilari bir oy muqaddam Turkistong'a pishurilgon sassig' go'shtlar yeb, kasal bo'lurlar. Havo issig', maa fihl* qazi va ot go'shti yeyarlar. Bir qismi nonni qalanfurg'a boturub ustidan choy ichib, oxiri qabziyat va kasal bo'lur. Qoshg'ariy hoji afan-di qarindoshlarimizni kasal va iflosligi ko'b ko'runur. Bu so'zlarni aytib, isloh etmak kerakdur.

Kun chiqar. Chanoqqal'a ho'g'ozidan chiqarmiz. Paroxo'd turdi. Turk ma'murlari muoyyana* va tahqiq* etib, javob berdilar. To'plarni og'zi bizg'a mutavajjihdur. Bir necha har-biy paroxo'd ham bor. To'plarning og'zi ajdardek ochuq va ustinda to'pchilari-da bordur. Dengiz ostinda mino, ya'ni jahannam moshinalari-da berdur. Paroxo'dimiz bandardan o'tub, hangrab-hangrab yo'lig'a davom etdi. Endi Oq dengiz, ya'ni Bahri abyazi mutavassitdamiz*

Chosht* bo'ldi, Yadalla jazirasig'a* yetduk. Bu jazira Yunon ila Turk arosinda mutanoze* fiy-yadur*. Osiyoyi Usmonidan bu jazira tor bo'g'oz ila ajralgandur.

22-iyun, soat 6. Izmir ko'rundi. Ko'rfazi uzundur. Izmir dan bir qayiq kelib, minasiz joylardan paroxo'dni Izmirg'a yaqin olib bordi. Bir necha harbiy paroxo'dlar-da bordur. Shaharda eliktrikli travmay va shaharni yuqori tarafig'a chiqilaturg'on osonsur - elevato'r¹ yo'li bordur. Atrofi bog'chalik va obod bir shahardurki, Istanbulni Uskudor qismig'a temur yo'l ila marbutdur. Bu zamon ustimizda bir turk tayyorasi uchub, muallaq urmoqda va yerdagilar „Yashasun...“ sadosi-la gurlamoqdadir.

Paroxo'dimiz ishini tamom qilsa ham turpil-minalardan qo'rqub, oqshom yurolmay qoldi. Izmirg'a yetmasdan dengiz kanorinda mustahkam harbiy qal'a-da bordur. Izmirg'a 500 ming qadar xalq bordur atrofi ilan.

Ertasi kun chiqq'on so'ngra paroxo'dimiz yurdi. Birozdan so'ngra Saqich jazirasig'a yetduk. Bu-da Osiyoyi Usmonig'a nihoyat yaqin va ba'zan orasi ikki ming qadam qadar bo'lib, Turkiya ila Yunon orasinda mutanoze-an fiy-yadur.

Turkiyaning katta paraxo'dlari kelgandan so'ngra bu jaziralar ustinda urush bo'lushi muqarrardur.

Popurda bir necha Madinai munavvaralik arablar-da bordur. Birisi harami sharifni(ng) muazzini emish. Surushdum, ul dedi: Harami sharifi nabaviyda 150 mudarris, 200dan fazla* imom va xatib bo'lub, aksarini oyig'a 216 g'urushdan, so'fiylardan qirqini 120 g'urushdan va qolmalarini ozroq vazifalari bor ekan. Al-on harami sharifi nabaviy eliktrik ila tanvir* topilib, boblar, minoralar va dar-u devorni oqshomlari minglar ila chirog'lar va ham hadis va kalimoti sharifani chirog' nurlari ila yozib, tanvir qildurar emishlar, ya'ni hara-

¹ elevato'r - eskalator demoqchi. Muallif ayrim so'zlarni ikki xil yozgan va ba'zan o'rin-payt kelishigi o'rnida jo'nalish kelishigini qo'llagan. Bu hollarni aslidagidek qoldirdik.

mi sharif bir jannatdurki, insonni chiqqoni va ko'z ayirgoni kelmaydur.

Yo xayra man dufinta fit-turobi a'zam,
Fatobi min taybahunno alqo va-l-okam.
Nafsi fido'i liqabrin anta sokinihi,
Fihi-al-faofu va fih-al javdu va-l-karam¹.

Badaviylar al-on temur yo'l nafini bilib, xursand emishlar. Hatto Makka yo'lindagi badaviylar arosinda temur yo'l ustinda talosh bor emish. Ya'ni har biri bizni tarafdand o'tsun, der emish. Madinai munavvarada arab shi'alari bo'lub, aksari qassoblik va dehqonlik ila mashg'ul va masjidlari yo'q emish. Madinai munavvara shahri temur yo'ldan so'ngra obod bo'lub, katta bo'lmakda va muhojirlar har tarafdand ko'paymoqda emishlar. Madinai munavvarada bino qilinaturgon dorulfunung'a arablar yaxshi ko'z ila qarar emishlar. Va Turkiya hukumatig'a muhabbatlari yana ziyoda bo'lgan emish. „An-nazofata min-al-iymon“² edi. Ammo bizlarda emdilik holda, nazofat yuzda bir kishig'adur. Paraxo'ddagilarni aksari, balki hammasi nos, popirus, chilim chekar. Har taraf dud, badbo'y va ifloslik. Temur yo'lda bu badbo'ylik yana ziyoda bo'lar. Dengiz ikkigina qadam ekan.

Yana po'stxo'rda*, piyoz va uzum po'chog'i va boshqa ni-marsalar ila biz hojilarni atrofimiz to'ludur.

(Baqiyasi bor)

„Oyna“ jurnali. 1914-yil,
43-son, 1030-1034-betlar.

¹ Ma'nosi: Ushbu tuproqda dafn etilgan, ey siz tabarruk, fazilatli ulug' inson. Bu joy xushbo'y, fayzlidir. Siz yotgan qabrga jonni fido etmoq afzaldir. Bunda poklik, ulug'lik, sharaf bordur.

² An-nazofata min-al-iymon – tozalik imondandir.

43-raqamdan moba'd

23-saraton ertadan oqshoma qadar Osiyoyi usmoniy yerlarini chap tarafimizga olib, binafsharang suv sahrosini poyonsiz mavjlari orasidan suzularmiz. Har zamon bir jazira va ba'zan baliqchi qayiqlarig'a uchrarmiz. Erta bilan tulu ila barobar ikki qulochg'acha baliqlarni bir-biri ila o'ynashgani va bu hur hayvonlarni harakati shoyon tamo-shadur.

Paroxo'dimiz 24-iyun Ro'dus jazirasig'a turdi. Bir italyon do'xturi odamlarni muayyana uchun suruklab*, birin-birin oldidan o'tkardi. Italyon pulisi nardbong'a* turar va ondan ruxsatisiz bir kishi jazirag'a oyoq bosmas. Turablis mahorabasi vaqtinda 12 jazirani Usmonlidan zabt etib edi, bularning biridir.

Italyonning ikki harbiy fo'lodlik paroxo'di jazirani qo'ruqlab turubdur. Paroxo'dg'a bir necha kafkazlik charkas musulmonlar haji sharifg'a ketarlar. Ruscha va cherkaschadan boshqa til bilmaydurlar.

Ruscha „San nasoromisan?“, deb so'radim. U qadar otashin bo'ldiki, ko'zlari ila mani yerd. Javobig'a: „Charkas hamasi musulmon, xristioni yo'q, bilmayurmisan?“, dedi. So'ngra man uzr istadim.

25-saraton Qibris jazirasini o'tduk. Bu turklarniki edi. Endi ingliz tasarrufindadur. Ikki kundur ham issig, hamda tush vaqti biroz fo'rtana o'lur.

Ikki qarish uzunlikda pishakdek katta bir kalamushni popur xizmatchilari quvadurlar. Kalamush odamlar va yuklar ustidan qochar, tutub bo'lmaydur. Quvaturgon xizmatchilarni adadi ko'paydi. Ani har tarafdand ihotatdilar. Qahramon kalamush oxiri yo'l topib, ip nardbondan yuqori chiqdi. Xizmatchilar-da orqasidan chiqdi. Kalamush boshqa tarafdagi 20 gazlik ip nardbondan tushub, paroxo'd ichig'a qochib qutuldi. Matrosalar-da labini yalab qoldi.

Bu kun 5-kundur, paroxo'dg'amiz Harkim zerikkan. Oqshom soat 11, Bayrut sohilig'a yetduk.

Bayrutni har tarafi charog'on, eliktrik nurlari nazar jazb etar.

Paroxo'dg'a yotduk. 26-iyun erta birlan qayiq ila chiqduk. Trablis muhorabasi vaqtida italyonlar boturgon bir turk paroxo'di shahardan yuz qadam dengiz ichinda hanuz yotar.

Bir soat tavqif etduk. Otash aroba hozirlandi. O'lturub Shomi sharifg'a jo'naduk. Bir-ikki kichik tunel va tosh ko'fruklar ostidan o'tub, ikki tarafi bog'chalik yerlardan kecharmiz. Hama tok, zaytun, anor, xurmo, anjir, patak anjir bog'chalaridur.

Ekin joylarga har uch gazg'a bir tut niholi o'tqurulubdur. Har yil bir-ikki dafa tutlarni shoxi o'rulub, ipak qurti va yo hayvonotg'a berilur ekan. Bargi alarg'a tu'ma* va cho'bi o'tun bo'lur. Tutni faqat tanasi qolib, eking'a soya solmas. Munday tut va osti ekin maydonlari nihoyatda ko'pdur, bo'sh yer yo'q. Bog'lar temur yo'lg'a u qadar yaqinki, mevalarni otash aroba ustida uzmoq mumkindur.

Ikkinchi muxattadan Jabali Lubnon ayalat* mumtozasig'a kirarmizki, bu yer nasoro arab bir bek tasarrufig'a bo'lub, Turkiya hukumatig'a tobedur. Xalqi arab nasorodur. Biroz musulmon-da bor. Hamasi arab libosindadur. Otash aroba doimo baland tog'larga egri- bugri yo'llardan chiqar. Temur yo'lni o'rtasinda yana soat charxidek dandonalik bir temur xati borki, vagonlarni saxlaydur. Butun Jabali Lubnon qishloq va qasabalari xush havodur. Tog'larni tepa va yamoch va soylarinda yoyilgan va yaxshi yerlarinda a'lo sayfiya* bog' va uch-to'rt tabaqalik tosh ovrupoyi imoratlar bino qilingandurki, Misr tarafidan boylar kelib, yozni munda o'tkararlar. Meva-da ko'p.

3 soat yurub, tog' tunnellaridan o'tub, Jabali Lubnon hududidan chiqduk. Emdi Shom yerlarig'amiz Ochiq bir vodiy. Har tarafi bog'cha va ekin yer, har nav meva va chash-

ma suvlari nihoyatda ko'p. Arab bolalari meva sotarlar va bizni Turkistondak mevasi arzon, yeri qizil kesakdek qizildur. Salqin va sof bir havo yutarmiz. Toklarni aksari, balki hamasi lalmi va toklarni bir-ikki quloch tana-zirnagi bo'lib, uchidan shoxa qo'yulgan, ya'ni toklar yerga yotgan daraxtdekdur.

Bir-ikki muxatta bu keng vodiidan o'tub, yana oq va qizil rang tog'lar orasiga kirduk. Tarafayn* baland tog'lar, ortasidan bir nahr* otar. Nahrni ikki tarafi muttasilan bog'chalar, ko'y va qishloqlar, besh-o'n muxatta bu latif manzaralardan o'tarmiz. Muzlik suv chashmalari. Arab bolalari chashmalardan tog'ri suv olib musofirlarga sunar. Bizda baxshish berarmiz.

Shomga ikki muxatta qoldi. Shom sayfiyalari va kibor xalqi uchun qilingan javlongoh va qahvaxonalar umumiy va tabiiy bog'chalar orasidan ketarmiz.

Xulosa: baland tog'larni yamochindagi bog'cha va ortasidagi shaffof nahrlar orasidan o'tub, Shomi sharif shahrining muxattasiga yetduk.

„Oyna“ jurnali. 1914-yil,
44-son, 1045-1048-betlar.

44-raqamdan moba'd

Shomi sharif muxattasiga indim. Bir necha turkistoniy, buxoriy, eroniy va arab dallol va no'miro'tel xizmatchilari atrofimni oldilar. Har biri yuklarimga qol uzatmoqda va yuklarni olmoq uchun bir-biri ila so'kushmoqda va har biri tumshuqungni ostiga suqulub, o'z manziliga seni taklif etib, boshqasining manzilini yomonlamoqdadir. Charchagan kishini yana kulfat berib, nomuloyim harakatlari nerv-asa-bingg'a to'qinadir. O'n qadar bu musofirlar sayyodini har biri ila govg'a etib, qollaridan nimarsalarni tortib olib, hammolga ko'tarturub, arobaga qo'yuldi.

Yana orqangdan qolmaydurlar. Birisi der: „Man eroniy va sang'a hamshahardurman, seni o'z manzilimg'a olib bormoqg'a haqqim bor“.

Man dedim: „Faqat kulohim eroniydur“. Maa fih, atrofingdan ketmaydurlar.

Dedim: „Sizlar bu mamlakatg'a kelib shu qadarmi odamgarlikdan chiqdingiz?..“.

So'z ta'sir etmas. Biri aroba ichig'a, digari arobachi yonig'a mindi.

Man dedim: „Hech biringni o'telingg'a bormayman, modomiki sizlar bu qadar adabsizlik qilarsiz“. Qulog'iga olmas.

Aroba jo'nadi. Ammo arabada ikki nafar hoji sayyodi. Arabachig'a dedim: Bu ikkisining o'telig'a ketma. Balki shaharning o'rtasinda va eng alo bir o'telg'a hayda. Arobachi arabcha „Bol-rai-s-va al-a ayn“ javobini berar. Bir xeyli haydadi. Birisining o'teli oldidan o'tduk. Arabani saxlatturdi*. Nimarsalarni o'z ixtiyori ila tushurmoqchi. Loiloj qo'lum ila, shamsiya ila o'telchining turkistoniy xizmatkorini urdum, azbaski, hayvoncha etib so'kmoq ham kor etmaydur. Boshimg'a salla, eynimda joma yo'qlig'i aning sharridan* qutultirdi. Agarda hoji libosi ila bo'lsang, bu nobakor dallolarni bandasi bo'ldung-ketding.

Biroz nari ketib arobachi yonig'a o'lturgan arabning o'telig'a indim.

Dorus-surur o'teli 3 tabaqalik, bog'cha va favvora va har nav gulistonlik taomxona va choyxonalik, usti shisha va osti marmar farshlik a'lo bir o'tel. Chiqib ko'rdum. Mani xohlaydurgon hujra yo'q. O'teldan chiqib qarasam, arabadagi yuk ustinda ushbu o'tel xizmatchisi ila boshqa birisi urushubdur, Po'lis hozir bo'lub, mudoxala qilmoqda.

Po'lisdan so'radim, musulmon mulki va musulmon ijorasindagi 3 tabaqalik osti marmar, usti shisha a'lo bir o'tel ko'rsatdi. Angiltara o'teli musaffo, karavat va asboblikdur.

2-tabaqadan bir hujrani yetti g'urush, ya'ni 6 tiyanga olib

kirdim. O'tel xodimlari va hamshaharb dallollarni muxattada hojilarga beraturg'on aziyyatlari tahammuldan ziyodadur.

Shomi sharif o'tellari a'lo va arzondur. Taom va meva-da arzon. O'tellarga favvora va devorlar orasidan hojatxona va oshxonalarda mil ila kelturilgan joriy suvlar doimo bordur. Har o'telda majoniy sovuq hammomlar va a'lo taomlik oshxonalar va har hujrag'a suv va majoniy sobun va sutdek yotoq pardalar va dastmollar va karavat ustinda oq turun (pashshaxona), eliktrik chirog'lar, xulosa, asbobi istirohat mukammaldur. Misr, Istanbul, Shom va Bayrut no'meralari arzon va eng a'lo va mukammal va yalg'uz kishig'a bir uyi bir yarim so'mdan 50 tiyingachadur. Ba'zi uyg'a 3-4 karavat borki, 20 tiyindan 50 tiying'acha har karavati ijarag'a berilur.

Hojilar uchun durust manzilga kirmoq muhim masaladur. Dallollar so'zig'a kirib, kir va taxtakanalik joylarga bormoq durust yo'q. Ammo bu qadari borki, bizni ba'zi hojilar davlatlik bo'lsalar ham tablik, iflos, majoniy takya va yoinki nihoyat arzon, murdor yerlarni tarjih* etarlar. Bizni hojilar yo'lda aksariyatan u qadar kir bo'ladurlarki, durust o'tellarga borganda ham qo'ymaydurlar.

Shomi sharifda majoniy takya ham bordur. Odam boshig'a 15 tiyin oladurgon joylar-da bor. Dallollarni hoji ovlamog'i butun askala* ham vagzollarda joriydurki, bu ovchilarni (ng) aksari, balki hamasi o'zimizni buxoriy, turkistoniy sarsari hamshaharlarimizdur. Tabiiy, ichlarinda to'g'risi-da bor, ammo aksari kazzob va aldovchidur. Hojilarni shaytanat etib*, ba'zan Istanbul va yo Shomdan Makka va yo Misr uchun tijorat moli olib berarlar. Vatanga savgo olib borarsiz, deb hojilarni og'o'r qilib mol olib berarlar. Hojilarga lozimki, qaytishga keraklik nimarsalarini olsalar va hojilarni doimo qushdek yengil bo'luslari lozim. Har yerdan non va taom topilur. To'rbalarga qoq non va talqon ko'tarmoq kulfatdur.

Bir-da pul masalasi bor. Har bir hojig'a lozimki, mamlakatidan yonig'a yuz so'm saqlab, boshqasini bonkag'a berib, Odis, Sevastop'ol, Botum, Istanbul, Bayrut, Shom (Damashq), Quddus (Ierusalim), Qohira, Iskandariya, Po'rt Said, Jidda shahrlaridan istaganimcha olarman, deb bonkadan akkreditiv ismindagi havolanoma qog'az olsun, bu taqdirg'a bonka har bir ming so'mg'a 3 so'm qadar masrif* olur. Va ham berilgon pulga bonka foyda berar. Olgan kunig'acha pulni bonkag'a berishga paspurtdagi ismini aynan bexato yozdurmoq kerak. Qo'li bor odamni qo'lining namunasini teyishli bonklarg'a avvalan yuborilur. Pul egasi, masalan, Istanbuldan borib olmoqchi bo'lsa, yana qo'l qo'ydurub, avvalgi qo'l ila solishturib ko'radurlar. Agarda qo'li boshqa chiqsa, pul berilmaydur, balki taftishg'a berilur. Va hamda pul egasining qo'lig'a bir daftar va bir taxta blanka qog'az berilur. Bu qog'azlar ila boshqa odam borsa, oqcha ololmaydur. Agarda pul egasi o'lsa, oqcha hamrohlarg'a va yo dallol va baytul mol*g'a qolmasdan varasaga* tegadur. Va ham o'g'ridan xotirjam bo'lub, hoji tinch bo'ludur. Ammo zinhor birovnig'a qog'azi ila boshqa kishi bonkadan pul olmoqchi bo'lmasunki, tergov va hibsg'a tushub, hajdan va yo'ldan qolib jazo chekar. Turkiya va yoinki xorijiyi bonkalari yo qog'az oqcha va yoinki oqcha bozorining narxi yuzasidan hoji talabi bo'yuncha Turkiya oltuni va yoinki fransuz, anglis va yoinki Misr oltun va yo qog'az oqchasini berarlarki, har yerda o'tar. Alarni sindurgonda bonkalarg'a sindurmoq kerak. Chunki sarroflar* sarrofini ko'b olur. Va ham tezobg'a* solingan noqis* oltunlarni berarki, kam yurar.

Shomi sharifda kelgan hoji afandilar „Quddus“ o'telig'a tushsalar, mamnun bo'lurlar. Muhattag'a va shaharg'a yaqin, piyoda bormoq-da mumkindur.

(*Baqiyasi bor*)

„Oyna“ jurnali. 1914-yil,
45-son, 1077-1081-betlar.

45-raqamdan moba'd

Shom shahrining asl oti Damashqdur. Shom ismining asli „Sho'mun“ bo'lib, arabiy so'l, ya'ni chap ma'nosini ifoda etguvchi va Yaman qit'asi muqobilinda, ya'ni Hijoz mag'firat tarozg'a* nisbatan chap tarafda voqe bo'lgan mamlakatg'a arablar tarafidan berilgan bir ismdur. Butun mamlakatni „Baroi Shom – Suriya“ ham atalib, Nafs shahrini o'zini „Damashqi Shom“ ataladur. Ushbu shahr Qosyun va Jabal-ush-shayx tog'larining etagidagi havodor bir vodiy – soyg'a va yashil bog'chalar arosinda voqedur. Qosyundan inaturgon Bardi nahrining barroq va latif-ul-hamimlik* muz suyi bir necha arig'lar ila shahar va atrofni suvlaydur. Ushbu suvdan Shomni aksar havli va uylarig'a favvora va tahvili ma* ila hatto oshxonalarg'acha joriy suv kelturgondur. Shaharning bir qismi Imora va bir qismi Salohiya atalur. Shaharda uch-to'rt tabaqag'acha imoratlar bo'lub, axiyan yo'l va obodlikig'a hukumat harakat etibdur. Shahar Suriya viloyatining markaz hukumati bo'lub, Turkiyaning Osiyoi Usmoniyag'a birinchi shahridur. 200 ming qadar xalqi bo'lub, 170 ming muslim va baqiyasi rum, kato'lik, prutistant, suryoniy va olti ming qadar yahudiy bo'lub, bu xalqning barchasi xoh musulmon va g'ayri musulmoni arabiy so'ylaydurlar. Shaharg'a 300 qadar jome va ko'b eski maktab va bir necha eski madrasalar bordur. Yangi maktablar bo'lsa, shundan iboratdur: hukumatning Mulki e'dodiy*, Mulki askariy*, Mulkiya'i rushdiyya*, Askariyai rushdiyya, Sultoni turkiy, Sultoni arabiy va yana bir necha ibtidoiya maktablari bordur. Hukumatning yana bir „Maktabi sanoye“*si va iki katta kutubxonasi bordur. Nafs shahrida bir necha matbaa va 2-3 jarida chiqar. Xalq va jamiyat tarafidan idora qilinaturgon arabiy va Islom nizomi maktablari ushbudur: Vatan e'dodiyyasi, Madrasatut taraqqii rushdiyya, Ittihodi* rushdiyya, Savqut-Tiyn* rushdiyya, Madrasatush-sharqiya rushdiyya, Ta'limul-vataniya rush-

diyva va yana bular uchun bir necha ibtidoiya maktablar, shaharda musulmon arablardin ajraxona – aptik bor. Va har yerda musulmon do'qturlarning lavhalari ko'runur. Musulmonlar qo'linda muz fabrikasi, tamboqu* va popirus, najjori va sadafkori yig'och ishlari fabrikasi, ipak fabrikasi, harir boqi fabrikasi hamda shisha fabrikasi bordur. Jomelari-ning birinchisi va balki Makka, Madina va Quddus haramlaridan so'ng sharaflik va muzayyan jome'i – „Ummaviyya jome'i sharifidur.

Shaharg'a kirgan kunni(ng) ertasi ziyoratig'a musharraf bo'ldum. Bu jomening asl yerinda eski bir ma'bad yoin-ki butxona bor ekanki, so'ngralari kalisog'a tabdil va xarob bo'lub ekan.

Xulafoi Ummaviyyadan Valid bin Abdumalik bin Marvon tarafidan sanai hijriyaning avvalanchi yuzinda ushbu nazirsiz jome'i sharif bino qilingan va dunyoning birinchi muzayyan va san'atlik jome'idurki, muxtasar va sathiy suratda muhtaram xonandalar uchun kayfiyatidan yozarmiz.

Avvalan har to'rt tarafi baland toq-u ravoqlar aylantur- gon va marmar sayqal berilgan toshlardan bino qilingan katta bir murabba va mustatil* haramg'a kirilur. Haramni(ng) ichi tamoman sayqal berilgan marmarlar ila farsh bo'lub, safosi va tozaligi mubolag'asiz, sut to'kulsa, yalamog'i mumkin darajadadur.

Haramni(ng) barcha tarafi bozor va rasta bo'lub, har tarafidan bir necha darvozalari borki, haramga kiraturgon xoh ayol va er bo'lsun kafsh va etiklarini sug'urub kirarlar. Va har tarafinda doimo bavvob* va xaddomlari* bordur.

Man kalushni chiqorib etik ila haramg'a kirdimki, orqamdan o'n qadar arab bolalari ergashib, „Axla, yo hoji, haram“, deb bezor etdilar. Oxiri, chiqarmoqg'a majbur bo'ldum. Uch tarafi ravoq va bir tarafi masjidi mushtamil*. Haramni uzunligi 240 gaz, eni yuz gaz bo'lub, o'rtasi marmar sahn- dur. Va sahn o'rtasinda hashtsu bir marmar-favvora shodur-

vonlik joriy havz bor. Va haramni har tarafinda bir necha favvoralik, vuzu* mahallari bordur. Asl jome'i sharif ushbu haramni qibla va to'loniy tarafinda bo'lub, nafs jome* ichining tuli 210 gaz, arzi* 58 gaz bo'lub, masjidni ichinda yakpora qirq dona marmar stun bordur. Har bir marmar stunlar yana marmar ravoqlar ila bir-birig'a marbut bo'lub, yana bu ravoqlarni har biri ustida ajoyib suratda ikki donadan ravoqlar yasalib, oning ustinda masjidni sahfi bino qilingandur. Masjidni to'rt tarafi yerdan 8 gaz yuqorig'acha devorlar musayqal, guldor va javhardor oq va ko'k va qora a'lo jins katta oyinadek jilolik samoq* va marmarlar ila bino qilinib, bu marmarlar unday ustolik ila bir-biriga vasl qilinibdurki, darzini topmoq mushkulur.

Uzunligi 4-5 gaz, eni 2-3 gaz marmarlarni ustig'a qozma va qabartma munabbat*, islomiiy, gireh va naqshlar qozilib, bizni mamlakatda ganch ustinda devorlarga namoya, mehrob, iroqi, muqarnas, munabbat, morpech...* qilganlaridek, raxom* ustig'a ajoyib naqshlar, o'tkaribdurlarki, insonni har bir tosh o'zig'a parastish* etar darajasig'acha tasxir etar. Har na qadar diqqat etsang, ul toshlardagi musulmon san'ati ul qadar ortiqcha jilva etar, go'yoki har bir tosh bir sanamdur. Stun boshliqlari u qadar san'atlikdurki, ko'rmaguncha inonilmaydur. Masjidi sharif devorining qalinligi 4 gaz bo'lub, qibla tarafidan bozorg'a qaragan muzayyan bir eshigi bordur. Masjidg'a 2 mehrob bo'lub, har birining balandligi 8 gazcha bo'lub, mehroblarni ikki tarafinda va ichinda hamda ustinda marmar va javohirlik musayqal toshlar ustindagi qozma va qabartma naqshlar insonni duchori hayrat etar. Butun mehrob va atrofidagi toshlarga xolis oltun qabartmalar ila oyat va hadislar yozilgan sadaf, aqiq, zumurrad va zabarjad toshlaridan charxi ishlab, marmarlar ustinda mosh va naxuddan boshlab danak kattaligigacha mayda, shunday muzoyiq va koshinkorilar etg'anki, o'zbekcha so'ylayin, bir taboqday joyig'a bir soat qaragan ila ko'rub

tamom qilolmaysan. Inson o'zini bir olam hunar, bir dunyo san'at ichinda ko'rub, avvalgi musulmonlarning din yo'lin-da etgon sa'yi va qilgon ixloslarining hamda hunar va na-fas san'atda etgan taraqqiylarining va sarf etgan pul va g'ay-ratlarini o'ylovig'a g'arq bo'lub, ko'zi tinar va hech nimani ko'rmas darajasig'a kelur.

Yo Rabbii! Musulmonlar va ul badaviy arablar bu qa-darmi ahli san'at bo'ldilar? Iloho bu na xoriqadur*. Bir so'z ila tamom etayin. Roqimi huruf hind, eron va ispaniyo jomela-ridan boshqa islom olamining barcha jomelari ziyoratiga musharraf bo'ldum va ammo jome Ummaviyyadek ziynat-lik va osori nafislik bir jome ko'rmadim. Yonimda amrikoyi nasoro bir sayyoh bo'lub, turk bir tarjumoni-da bordurki, soatlar ila ushbu mehrob huzurinda edi. Biroz so'ylashduk. Ul dedi: „Hind, Ispaniyo, Eron, va Turkiyani, xulosa, Hijoz va Xitoydan boshqa butun Sharq olamining jomelarini va osori nafisasini ko'rdum. Ammo bu jomedagi arab san'ati-ning boshqacha maziyyati* bordur. Italiyo haykaltaroshlikda dunyoda birinchidur. Ammo arablarning ma'noyi sahihi* ila bu diniy „haykal“lari – mehrob va minbarni ko'rsatib der: „Har bir san'atni muvofiqidur. San'ati nafisa ila jazbiyyati ru-honiya quvvatlari bir bo'lub, insong'a turfa va ajoyib ta'sir etar. Va bir haftadan beri har kuni kelib qarayman, yana av-valgidan ziyoda nafis va yaxshi ko'runur...“.

Ana, bir amrikoyining so'zi.

Ummaviyya jome'inda ikki mehrob bo'lub, birisi nisfi shimolining nisfinda, digari masjidni tom yarmin-da voqe bo'lub, bu mehrobni 6 gaz fosilasida* yigirma qadar zina-lik va eshik ila chiqilaturgon, har tarafi muzayyan, mutta-lo, munaqqash va o'ymakori zabarjad rangidagi rahomlar ila shabakalangan* ajoyib dilfireb va sehromiz rango-rang samoqlardan bino qilingan bir minbari sharif bo'lub, ustinda chahortark* munaqqash bir qubba va aning ustinda mut-talo bir qubba va oning ustinda „oltun hilol“ qo'yulgandur.

O'rtadagi mehrobni so'l tarafida masjid ichinda muzayyan samoq va marmarlardan bino qilingan shirin va latif, nihoyatda san'atlik bir qubba bo'lub, ichi hazrat Yahyo alayhissalomning marqadi shariflaridur. Yana mehrobni so'l tarafidagi devorinda Hud¹ va Xizr alayhissalomning maqomi muboraklari bordur. Masjidning qiblag'a muqobil tarafi, ya'ni namoz o'quganda orqa taraf, asl binoda faqat ochiq ravoqlardan iborat ekan. Ammo al-on ravoqlarni aksari berkilib, 4-5 ravoqg'a, asl vus'atig'a muvofiq katta eshiklar o'tqurulubdur.

Masjidni yeri a'lo va musayqal marmarlar ila mafrush* ekan. Al-on qimmatlik hasirlar* ila o'rtulub, ustinda Istanbuldan yuborilgan eng katta va rango-rang 130 dona pat, asl qolin soling'andur. Masjidni har birinda sadafkori san'atlik ajoyib ko'p adad lavhlar va ustinda Qur'oni karim va Hadisi sharif kitoblari qo'yulgan, har kim o'qumoqdadir.

Masjidi sharifning qandil va shamdon toqimlari ko'p va xelexe zarif bo'lub, eliktrik ila tanvir qilinib, oqshomi chirog' nurlari u musayqal marmarlardan aks etib, yana ajoyib husn paydo etib, g'arib kayfiyatda jism-u jong'a ta'sir etar.

15 sana muqaddam shaharg'a voqe bo'lg'on bir yong'in masjidg'a siroyat* qilib, saqfiga zarar kelturub ekanki, hozirgi ust po'shishi ajoyib suratda san'atlik yig'ochlardan bo'lub, har nav ranglar ila nihoyat zebo va devorig'a yoqishiq kayfiyatda naqshlangandur. Ta'miri xaloyiq va hukumat tarafidan bo'lubdur.

Haram atrofida uch katta minora bo'lub, biri minorai bayzo* va hazrati Iso alayhissalomni nuzullarig'a mansubdur. Haram sahnida uch yerda qori va muazzinlar uchun bino qilingan maqsuralar bordur. Masjid ichig'a kirsang, har nimarsadan sivo* bo'lub, ruhoniyyat va oliy hislarg'a va ravshan bir moziyning sahhor* ta'siri ila mahviyyat darajasig'a kelib, majburona ubudiyat sajdasig'a ketarsan. Va

¹ Hud - Yahud.

Ollohi zul-jalol dargohig'a o'zungni ko'rub, lohutiy* bir holat ro'y berib, dunyoni unutarisan, qalbing, jisming yolg'iz Olloh, der.

(Subhoni zi-l-mulk val-malakut)

(Baqiyasi bor)

„Oyna“ jurnali. 1914-yil,
46-son, 1095-1101-betlar.

46-raqamdan moba'd

Ummaviyya jome'i haramning bir tarafinda mashhur Sulton Salohiddin Ayyubiyning qabri bordur. Bu jomedan boshqa 999 sanai hijriyada Sinon posho tarafidan bino etilgan jome Sinoniya va yana Darveshiya jome'i, Jomut-to'bo va boshqa jomelar nihoyatda ziyatlik va yeri a'lo gilamlar ila to'shalgan, ajoyib qandillar osilgan va har biri bir podshoning kat ta borgohidek dabdabalik jomelardur.

Damashq ash-Shomning Solihiya qismi asl Shomg'a eliktrikli qo'sha tramvay ila rabt berilgan va Shom markaziga 30 daqiqalik yo'ldur.

Shayxul akbar Muhiyiddin Arabiy hazratlari va yana ko'b salohaning* marqadi shariflari shundadur.

Solihiya – Salohiyaning ustindagi Qosyui tog'inda ba'zi payg'ambarlarning ziyoratgohlari bordur. Salohiyaning o'n ming qadar xalqi va a'lo bir necha jome va bozorlari bo'lub, atrofi butun bog'iston va joriy suvlardur.

Muhiyiddin Arabiy ziyoratgohining ustinda oliy bir imorat va muhmal* zardo'zi po'shishlar bordur.

Shayxul-akbar dahmasinda doimo ziyoratchi ko'p va dahma atrofinda marmar va a'lo bir havli va bir tarafinda nihoyatda ziyatlik marmar bir jome'i sharif va havli o'rtasinda musayqal toshlar ila bino etilgan katta bir favvora bordur.

Dahma xorijida katta bir g'urabo oshxonasi mavjud bo'lib, fuqarog'a doimo hukumat tarafidan majoniy taom (chulon) berilur. Biz borib ushbu chulondan tanovul etduk. Chulonxo'rlarni(ng) adadi 200 qadar edi. Ba'zilar tabaq-tabaq olib ketmoqda edi. Ziyoratdan chiqib, aroba ila 6 chaqirim bog'chalar ichidan ketib, Dumor, Rabvoh sayrongohlarini tamosho etduk. Shomning markazidan har tarafig'a 2 xat eliktrik tramvay ila ketar va har yerdagidek bu tramvay beljiklarnikidur*. Bayrut ila Shom arosinda 12 soatlik temur yo'li nemis shirkatig'a bo'lib, 2-darajasi 4 so'm 60 tiyin, 3-si 3 so'm 20 tiyindur. Shomdan yana bir temur yo'l Halab tarafinda ishlamoqda va ushbu yo'l Bag'dodg'acha ishlanmoqda va nemislar qo'lindadur. Shomdan yana bir temur yo'li Hayfog'acha uzayib, Hijozni mag'firat Taroz temur yo'lig'a qo'shulub, bu yo'l turklarni o'z qo'ligadur.

Shomda 5-6 katta qahvaxona va teatr-xonalar va 3-4 sinamatog'raf xonalar bo'lib, yaxshigina oqshom hayoti bordur. Markazda bir sayrongoh va ancha yaqin muzayyan va temur panjaralik „Ummat bog'chasi“ bordur.

Qahvaxonalarinda maskarot qismidan yo'q. Faqat choy, qahva, norgila, muzlik va shirin-sharbatlar va taom va erkak xonanda va musiqilar bo'lib, yana bir qisminda bular ustinda musiqiy dastalar ila ayol raqqosa va xonandalar bordur.

Yo'l va bozorda ozgina mastlik zohir bo'lsa ham, hukumat hibsi etar ekan. Hatto zohiriy mayxona yo'q dedilar. Shom, Misr va butun Turkiya mamlakatig'a sinamatog'raf va musiqi ham raqslilik qahvaxonalar soat o'ndan so'ngra ochilur ekanki, sababi, oqshom namozining rioyasi va digari kech bo'lib, shoyadki xalq oz borib, behuda masorif ozaysun. Oqshom namozi ham biroz to'xir* ila o'qulub, namozdan so'ngra va'z va salovatxonlik xeyle cho'zular. Bizlarnikiga o'xshab faqat bir namoz emasdur. Istanbul va Misr masjidlaridek Shom masjidinda ham ayollar namozg'a kelar ekanlarki, Muhyiddin Arabiy va Ummaviyya ham Si-

namoz va jamelarinda dastalar ila musulmalar kelib, namoz o'qimoqda va ba'zisi 3-4 lab sahn va yo masjid ravoqlarining kumida o'z uyidek tikish tikib o'lturgani ko'ruladur, ammo sharafi ilan.

Shomg'a badaviy va shahariy arablarning har qismi mavjudur. Masalan, shahar xalqining aksar yoshlari ovrupoyi libos ila faqat boshlarig'a turk „fas“idur. Oddiy shahar xalqi qadima uzun va tor arab jubbasi va boshinda kichik salla bo'lub, ustidan Ovruponing palto'sini kiyibdurki, qisqa palto ostidan bir arshin qadima libos chiqib turubdur. Ulamo jubba va abo* iladurlar.

Qishloq arablari boshig'a ipaklik va yo paxtalik katta ro'ymollar solib, ustidan qaro jundan va yo ustinda guloba to'niq chiltor bog'laydurlar.

Ushbu qars va chiltor bir so'mdan 50 so'mg'acha bordur. Ustidan kiyadurgon jun abo muslihlari-da 3 so'mdan 100 so'mg'acha bordur.

Shomni ipaklik atlas va olacha va ip matolari eng a'lo bo'lub, bir libosligi 2 so'mdan 30 so'mg'acha bordur. Munda qattig' yig'ochlarga sadaf va najaf* toshi va aqiq ishlamalik uy asboblari, ya'ni mebel, kursi, sandal, oyna, miz* – ustul, dastcho'p-polka, divan, lavh, nihoyat san'atlik romka-chorcho'balar va sepoyalar ko'b ishlamb, Ovrupo va Amriqog'a ketar ekan.

Misir chorsusi, hamidiya chorsusi nihoyatda ziynatlik bo'lub, usti temur va shisha ila yopilgan va ichinda minglar ila do'koni bordur.

Sahro va bodiyadan kelgan qir ranglik ishtonsiz ayol va erkak-arablarga va g'azal o'qub, doyra cholib oqcha jamlaydurgon qiz va er, badaviy bolalarig'a uchralur. Shahariy va faqir arab xotunlari ham satr* ila bo'lub, ammo masihi* va j'orobsiz* oyoq ila yag'och kafsh kiyib taqirlab ketarlar. Ba'zi arab xotunlarining eshakg'a ovrupe xotunlaridek yaktarafa o'lturub, eshak chopturg'onlari aoyibdur. Biznikilar bo'lsa,

yiqilib ma'yuba bo'lardi.

Qishloqdan nimarsa kelturub sotadurg'on arab xotunlarig'a ham ko'b uchralurki, har kim izzat va hurmat ila alarg'a muomala qilib, „Ey muhtarama ayol“, deb nido etarlar.

Shahardan xorij 3-4 eshakg'a meva va g'alla ortib, haydah kelib turg'on musulmalar ko'zg'a uchralur. Va ondan tarbuz sotib olduk.

Shomni(ng) yosh erlari tamoman saqollarini qirib, mo'ylabini qo'yubdurlar. Boshlarini (ng) tepa sochini olib, atrofini ozgina qo'yubdurlar. (Bizg'a atrofini olib, tepasidan xitoycha kokul qo'yulgandek). Mullolarig'a biroz saqol bor. Yahudiylarning ikki chekkasiga ingichka va bir qarishdan ziyoda uzun kokuli bordur.

To'y va ma'rakag'a isroflari oz bo'lub, iqtisodg'a rioyat etguvchidurlar. Qahvaxonalaridagi sarfiyotlari oz bo'lub, chilim chekaturgonlari „a'lo shomi tamoku“larini yonlarig'a yurguzub, qahvachi norgilasig'a* solib chekadurlar.

Ko'chalarig'a va har yerg'a limo'nat va har nav laziz muzlik sharbat va do'ndurmalar ko'p bo'lub, katta bir qadahi 2 tiyindur.

Shahar ichinda bir murabba arshin yer 10 so'mdan 100 so'mg'acha va yaqin bog'chalarining 7 murabba gazi 10 tillo ekan.

Shom va Quddusdagi qadima shahari arab nasoro va yahudiylarning xotunlari ham satr ila yurub, ammo qishloqlarg'a xoh musulmon va yo boshqa bo'lsun satr yo'qdur. Suriya va Shomning musulmon, nasoro va yahud xalqi tamoman arabi so'zlab, xat va hatto ibodati-yu injil va ismlari ham arabiydur. Arab madaniyati, arab saltanati mundagi har nav xalqni o'zig'a jazb etib, ammo 1300 sanadan beri aslo bularni aqida va vijdoni milliylarig'a tasarruf etmaydurki, bul Qur'oni karimni boshqalarning din-u vijdonining ozod qo'rganidan va umaroi islomiyaning g'ayridinlarni himoya etganlaridandur. Al-on Suriya arablarining bir qismi turk-

larg'a yaxshi ko'z ila qaramaydurki, bul ovrupoyilarni (ng) ta'siridan ekan. Aksar xalqi va turklar tarbiyat etib o'qutganlari turklarni yaxshi ko'rub, turklar tanazzul etsa, bizni (ng) ham zavolimiz va ovrupoyilarg'a mahkumiyatimiz bo'lur, der emishlar...

Markazi Damashqiash-Shom bo'lgan Suriya viloyatining yeri 100 ming murabba kilometru va barcha xalqi 2 milyo'n 300 ming qadar bo'lub, din jihaticha taqsimoti ushbudur:

Ahli islom	140 000	Mutovala	70 000
Nasoro	70 000	Ismoiliy	165 000
Armani grig'oriy	100 000	Armanip- ru-testani	22 000
Bobiy va ba- hoiy	4 600	Yazidiy	160 000
Ya'qubiy	45 000	Daraziy	200 000
Artuakas	30 000	Tobeini ka- li-so yunon	16 000
Nimoru	400 000	Malaki	150 000
Armani- ka-to'lik	40 000	Lotini	48 000
Suryonib va kaldoniy	68 000	Yahudiy	

(Baqiyasi bor)

„Oyna“ jurnali. 1914-y.
47-son, 1120-1125-betlar.

47-raqamdan moba'd

Shomi Sharifdan 3-kuni. Yana temur yo'li ila Jabali Lubnon ayolat mumtozasi vositasi ila Bayrutg'a keldim. Oqshom Jabali Lubnon tog'laridan kecharmiz. Otash aroba goh tog' tepasinda bo'lub, andan har tarafdagi qasaba va qishloqlarning chirog'i ajoyib suratda ko'runur. Go'yoki ustimizdagi yulduzlik osmon aksi yerg'a urub, boshqa til ila ustimizg'a va ostimizg'a ham adadsiz yulduzlik osmonlar bo'lub va oqshomi nihoyatda latif va pokiza, muattar bir havo yutarmiz. Qatorimiz goh tog' tepasidan bosh oshog'i soylar qariga inar, goh tog' yamochlarinda ilonvoriy yurub, ba'zan tog' tepalariga o'rlab tirmashar. Ba'zan taxtul-jabal* tunnellardan o'tar. Bir zamonlar bir tarafi jahannamdek tubsiz tog' kanoridan qiyalab o'tarki, oqshom qorong'uligi ila inson „lohavl“* o'qur. Kichkinagina muxattalar-da turar.

Arab xotunlari har muxattada meva, qatig', sut sotar. Bug'doy unidan qilingan issiq tunuk (yupqa) pishurub chiqarubdurlar. Bir yupqa 5 tiyin va yupqa ustig'a bir qoshuq qatig' (laban) surtarki, u ham besh tiyin. Ichig'a qatig' o'ralgan yupqani yeb, labing, buruning qatig' ho'plagan cho'pondek oqarur. Ovrupoyi sayyoh er-u xotunlar, xulosa, har kimni labi bu yupqa va bu qatig' ila oqarur. Munda arabdan boshqa til yo'q.

Jabali Lubnon ayolat mumtozasining masohati 6500 mu-rabba kilometr bo'lub, 400 ming qadar arabi so'ylaydurgon xalqdan iborat bo'lub, yarmidan ziyodasi moruniy, ya'ni qadima suryoniy va finikiyalil avlodidan bo'lub, mazhablari nasroniyatni (ng) katolikiga yaqindur. Baqiya nisfining aksari musulim va darzi qabilasidan bo'lub, birozi Rum kato'ligi va boshqalardur. Darzi ataladurgonlar musulmon bo'lsalar ham, ba'zi johilona odatlar alarga nisbat berilur. Chunonchi, o'z yaqinlarini nikoh qilmoq va birdan ziyoda xotun olmaslik va bir dafa taloq qilgan xotunlarini qaytib olmaslik va

...dek mazhablarining ba'zi hukmlarini sir va maxfiy tutub, har panjshanba oqshomi jam bo'laturgon odat va yoinki ibodatlari bo'lub, u jamiyatg'a o'zlaridan ham ba'zilarni qo'ymas emishlar. O'z o'rtalarinda xalqni uqqol* va juhhol*ga taqsim etib, ahkomi mazhabiya va ba'zi asrorlarini faqat uqqollari bilib, juhhollarig'a aytmas ekanlar. Qur'oni karimg'a iqror bo'lub, sahobai izomdan* Salmon Forsiy raziyallohu an-hug'a e'tiqodlari ziyodadur. Mazhab kitoblari ham yoshirin tutulub, imo va ishoratlar ila yozilib, hatto o'z juhhollarig'a bildurulmas ekan.

Darzilar katta qabila bo'lub, Shom va Halab bodiyalari-g'a ham sokindurlar. Jabali Lubnon ayolati Turkiya davlatig'a tobe bo'lub, ammo katolik yerli arablarindan biri 5 sanalik muddat ila Hazrat Sul-ton tarafidan mutasrif – hokim tayinlanur. Musulmonlarning qozi va hokimlari o'zidandur.

Qadima Kan'on diyori Jabali Lubnonning bir qit'asi bo'lub, Oq dengizg'a sohildur. Oqshom soat 11, Bayrut shahrig'a yetib, Al-manzar-al-jamil o'telg'a indim. O'tel Oq dengiz sohilinda bo'lub, dengiz havosi ila muattar, ujrasi* 5 g'urush – 43 tiyin edi.

Ertasi Bayrut shahrini gasht va guzor etdim. Maktab va dorulfununlar ta'til va bog'li edi. Ushbu shahar Turkiyaning Bayrut viloyatini markazi bo'lub, ilm va maorif jihatidan Misrdan so'ng Sharqda birinchi shahar bo'lub, ammo maorifning bonisi Ovrupo va Amriko misyo'nerlaridurki, tara-fona maktab va dorulfununlarini taraqqiysig'a sa'y etarlar.

Bayrut dorulfununlari Ovrupo va amrikoyilar tarafidan idora qilinsa ham, lison, tadrir arabi bo'lub, fransaviy va nemis yoinki anglis alohida bir fandek o'qulur. Bayrut dorulfununidek olami islomning Turkiston va Buxorosidan boshqa har tarafidan talaba bor ekan. Hatto Sharqning Yopunidan talaba bor ekan. Totor birodarlardin ham dastalab talabalar bordur.

Buxoro va Turkistondan munda odam bor, ammo ish-

lari hojilarni shikor etmoqdur.

Shaharda yuz mingdan ziyoda xalq bo'lib, uchdan biri musulim va boshqasi kato'lik, o'rtog'us, pro'tistant mazhablik nasorolar va birozi yahudiy bo'lib, barchasining tili, ism va injiligacha arabiydur.

Anglis shirkati shaharga tahvil mo* ila suv keltirgan, ya'ni saqosi* – anglis. Va Bayrut limon-paroxo'd havzini fransuz shirkati bino etgandur. Temur yo'l va qo'sha xatlik tramvay nemis va beljikniki. Faqat mamlakatni ismi usmonliga tobedur. Ajnabiylarning minglab talabalik har nav dorilfununi va necha yuzlab talabalik har nav maktabi 50 dan ziyoda bo'lib, muntazam rasadxona, kimyoxona, tashrih va jarrohi va hikmatxonalari bordur. Turklarning ham mulkiy rushdiyasi, askariy rushdiyasi, maktabi sultoniy, 2 qizlar rushdiyasi, 4 ibtidoiya maktabi va o'ttuz qadar musulmon maktablari bordur. Munda matbaa ham ko'b bo'lib, xeyle arabi qadim va jadid, diniy, adabiy, fanniy har nav kitoblar va 20 qadar majalla va jaridalar nashr bo'linadur.

Shaharning o'rtasinda kichik, faqat ziynatlik bog'chasi va a'lo bir chorsusi va 4-5 tabaqalik oliy imorat va katta mahozinlari va tosh farsh qilg'on katta yo'llari bordur. Tarablisi Shom, Lozqiya, A'ko, Balqo uezdleri Bayrut viloyatiga tobedur.

Dengizda arab shirkatining popuri (al-on anglis qo'linda) hozir ekan, kirdim. Istanbuldan Bayrutg'acha 3-mavqeg'a minib, hoji yurushi ila yurub, aziyat chekib edim va biroz notoblik-da bor. Oning uchun 2-mavqeg'a belat talab qildim. Yo'q. Nochor Yofa shahrig'acha 20 soatlik yo'l uchun 13 so'mg'a birinchi darajadan joy oldim. 3-si 2 so'm 40 tiyin edi.

Paroxo'dda misriy, shomiy, istanbuliy kibor musulmonlarda bir xeyle bor. Biz-da 13 so'm berib, bu dafa kiborga qo'shulduk. Ittifoqo, uch kishilik bir uycha (qamara)g'a bir o'zum kirib, a'lo bir uyqug'a toldim. Taom vaqti xodim

uyg'otdi. Katta solung'a chiqduk. 4 katta ustol, biriga paroxo'd ma'murlari, ikkisig'a ovrupoyi xamulalar*, birig'a kesh-tidag'i* musulmonlar va har kimni uyi va karavat raqami tabaqi oldig'a yozilgandur. Xodim no'miramizni ko'rsatdi, hamxonalar salomlashib o'lturduk.

Sufrada misriy, arab da'vo vakili - zako'nchi bir arab do'qtur. Bir arab bonka mudirining noibi, 2 turk zobit - ofi-sar, bir turk, 2 arab boybacha va tamoman saqoli taroshlan-gan sallalik bir arab katta mullo va bir-da man. Xonimiz* ustinda har nav maskarotlar-da bordur. Taomlar birin-birin keldiki, shundan iboratdur: makaron, kabob piyoz, kabob tanuri, bir nav sho'rbo, kabob ma karto'shka, balig'-sardni-ka, panir*, yang'oq, meva, qahva, kanfet, pecheni. Har kim bo'g'uzigacha to'ldurdi. Ammo shishadagi maskarotdan na ul boybachachalar va na ul ovrupomijoz bo'lgan arab va turk-lar bir qatra bo'lsun ichmadi.

Dedim: „Na uchun ichmaysizlar?“

Dedilarki: „Alhamdulilloh, musulmonmiz. Oллоh azim-ush-shon Hazratlari Qur'oni karimda afandimiz vositalari ilan nahyi etibdurki, 1300 sana so'ngra ovrupoyilar bu xa-bislarining* zararini bilib, o'zlarini saqlamoqdadir. Biz qan-day icharmiz Anvarbegimiz-da ichgan afisarlarni silki* muqaddas askariydan tard etar“.

Dedim: „Ey, misriylarg'a na bo'ldi? Unlar dedilarki, bizning maktablarda muning zararidan bahs etarlarki, in-sonning ichkisi kelmaydur“. Dedilarki: „Turkiston-u Buxoro qandaydur?“

Majburan to'g'risini so'yladim...

Dedilar: „Astag'furullo!“

Taomdan 3 soat, so'ngra mukammal choy, oqshom yana 3-4 nav taom. Erta birlan yana mukammal choy, sut... paro-xo'ddan berildi.

Qabl az asr* Xayfog'a yetdukki, bul Hijoz temur yo'li-ning askalasi dur. Bahoyi-yu bobiyarlarni kattasi Eroniy Ab-

dulbaho Abbos afandining munda ekanligini soʻngradan bildim. Vallohi, paroxoʻd 3 soat turdiki, tu shub bu mashhur kishi ila suhbat etardim.

Oqshomgʻacha paroxoʻd Suriya sohilini boʻylardi. Saydo, Sivo, Aʻko, Xayfo, Qaysariya, Arsuf shaharlari koʻrunub qoldi. Paroxoʻdgʻa ellik qadar katta va kichik ovrupoyi maktab qizlari bordurki, rohiba va muallimalari ila Quddusi sharif ziyoratiga ketarlar. Bir vaqt dengiz biroz harakatgʻa kirdi. Bu qizlarni bir qismi loqayd va bir qismining boshi aylanib yiqilmoqda va qusmaqda, kichkinalari yigʻlamoqda boʻlub, ajoyib manzara tashkil etar edi.

Ertasi soat sakkiz, Yofa shahrigʻa yetduk. Paroxoʻd sohildan 3000 qadam uzoqda turdi. Yofaning foʻrtanasini vahmlik etib soʻylardilar. Ammo hech foʻrtana yoʻq, faqat dengiz biroz harakat etib, qayiq sollanir, qoʻrqlaturgon bir nimarsa yoʻq. Ammo qish mavsumida oyni avval va oxirida jozibai qamar* qonuni ila 3-4 kun qattigʻ foʻrtana boʻlur ekan, yozda xotirjamlikdur. Qishniki ham koʻp boʻlsa, oyda bir hafta.

20 tiyin ila Abdulrauf isminda bir nasoro qayigʻiga minib, ondan chiqib, bir oʻtelgʻa soat 2 gʻacha istirohat etib, 3-mavqe otasharobagʻa ikki soʻmgʻa belat olib, Quddusi sharifgʻa mutavajjihon harakat qilindi.

Oyna“ j. 1914-yil.

48-son, 1142-1148-betlar.

48-raqamdan mobaʻd

Yofadan Quddusi sharifgʻacha temur yoʻli ilan toʻrt soatlik yoʻl 60 kiloʻmetru boʻlub, muning 3 soatligi lalmi va obikor yerlar boʻlub, arablar har muxattagʻa tarbuz, uzum, zaytun va amsoli mevalar chiqoradurlar. Quddusgʻa bir soatlik qadar qolgandan soʻngra togʻlar boshlanur. Baʻzan togʻ oralarinda-

gi ochiq yerlarga anor, uzum, anjir, limo', afliso'n, zaytun va boshqa mevalar va bo'stonlari ko'rulur. Al-on saraton oyi bo'lub, Ovrupo va Amrikodan guruh-guruh er va ayol nasoro va yahudiy ziyoratchilari kelib ketmoqda bo'lub, temur yo'l qatorlari bular ilan to'ladur. Yofa ila Quddus orasinda har kun ikki dafa qator yurar. Yerli arablar-da qatorga ko'p bo'lub, sahroyi xotunlari qochmaydur. Shaharliklarini Turkistong'a nisbatan „yarim satr“ bo'lub, ammo o'zlarini yaxshi tutarlar. Qatorga Hinduston Bangola qit'asidan 74 yashar bir kampir-da borki, Madinadan ziyoratg'a kelar. 20 sanadan beri Hijozda bo'lub, arabin o'rganibdur. O'zi nihoyatda faqira va orqasinda eski lattalardan iborat bo'g'chasi bordurki, Yofag'a yo'lchilar oqcha yig'ib, belat olib berib edi.

Quddusi sharif muxattisig'a yetduk. Odam ko'p. Aroba oz. Hanuz qatorg'a edim, bir kishi kelib, vago'n oynasidan so'rushdi. Va oramizda shu muhovara* joriy bo'ldi:

–Nimarsalaringiz qanda?

–Nima qilarsiz?

–Man – dalil*, sizni manzilg'a olib borurman.

–Kimni manzilig'a?

–Takya yoinki buxoriylar tushadurgon joyg'a.

–Ikkisig'a ham bormayman. O'tellarni ko'rub, ma'qul bo'lg'anig'a tusharman.

– Man dalildurman, mani so'zumg'a qabul qilishingiz kerak. O'tel bo'lsa ham, o'zum topib berarman.

–Dalil bo'lsangiz, haramg'a uchrashurmiz.

–Yo'q, bo'lmas. Sizni buxoriylar tushadurgon yerg'a olib borurman.

–Mani hur qo'yungiz, istagan yerimg'a ketarman.

–Yo'q, taqdir. Munda usul va qonda shulki, har kim dalilg'a tobe bo'lur.

Nimarsalarimni hammolg'a topshurmoqchi bo'ldi. Man dedim:

–Siz dalilmi yoinki sayyod? Yo'lingizg'a keting, valloh,

jandarmani chaqirarman.

Hammolini itarib yuborib, boshqa hammol ila vagzoldan arobachilarg'a chiqduk. Arobalar hama mashg'ul bo'lubdur. Dalil afandi yana orqamizdan qolmay, hammolg'a amr berib kelmoqdadir. Odam va yuk ila to'la bir foytunchig'a 40 tiyin bermoqchi bo'ldum. Ashyolarni arobasig'a bosib, o'zumni yonig'a o'tkurdi. Dalil afandi hanuz mani ko'rsatib, „Hojini falon o'telg'a tushur“, der. 5 daqiqa tosh yo'llardan ketib, bir soyga tushduk. Va katta tosh ko'frukdan o'tub, yuz gazdan ziyoda balandlik – do'ngg'a chiqib, Quddusi sharif qal'ai mustahkamini tashqorisida va Bobul Xalil oldindagi bozor va katta yo'lg'a yetduk. Arobadan boshqalar tushdi. Va mani bir falokat o'telg'a olib bordi. Ko'rub xohlamadim. Qarasam, dalil afandi o'telg'a hozirdur. Har oqshomg'a 160 tiyin, bir uyini savdo etib qo'yubdur. Boshqa o'telg'a hayda, derman. Arobachi haydamaydur. Otga qamchini berib, o'zim haydamoqchi bo'ldum. Dalil va arobachi yuzumg'a qaradi qoldi.

– Hayda, valloh, po'lis chaqirarman!

– Qanda?

– Boshqa o'telg'a.

– Boshqa o'tel yo'q!

– Man sanga ko'rsaturman.

Dalil janoblari ham betaklif yoning'a o'turdilar. Bir yahudiy o'telig'a borduk. Bir soatdan beri dalilni harakati mani ishdan chiqardi. Chiqib, bir uyini o'n g'urush, ya'ni 75 tiyinga savdo etdim. Yana dalil janoblari orqamdan qolmaydur. Endi arobachi arab ila munozara. Ul 40 tiyin yeriga 160 tiyin istaydur. Dalil ham ang'a yordam berar. Munozara va urushmoqg'a toqat yo'q. O'n g'urushni oldiga otib, uy eshikini ichkaridan qulf etdim.

Dalil tashqaridan der:

– Hoji, Harami sharifg'a qachon borarsiz? – Ikki-uch dafa takror etib, yana eshikni qoqar.

Dedim:

–Yarim soat so'ngra.

–Xo'b, man tashqorig'a turarman.

Vaqt asrdur. Tahorat etib, salla-to'n qilib chiqdim. O'tel oldindagi qahvaxonada dalil hazratlari intizor-da. Bir arobag'a dalil ila o'lturub, bir xeyle mahalla va mahozinlardan o'tub, Quddus qal'asig'a yetduk. Ichkari shahar balandligi ba'zan 15 gaz, eni 2-3 gaz, toshdan bino qilingan kungira, guldasta va burjlik mustahkam bir qal'a ila aylanturulgon bo'lub, al-on ba'zi tarafi xarobdur. Qal'aning ba'zi qismining binosi Hazrat Sulaymon va Dovud alayhissalomg'a nisbat berilib va hozirgi qal'a bo'lsa, ahli salibni qo'ngan tag kursisi ustinda va ba'zan vasi qilinib, turklardan Sulton Sulaymon Qonuniy tarafidan metin va san'atlik suratda bino qilingandurki, ushbu qal'aning darvozasig'a arobamiz turdi. Qal'a ichining yo'llari nnihoiyatda egri-bugri va ham kasriyat ila yo'llarni usti ravoqlar ila yopilib va ravoqlar ostinda va ustinda uch-to'rt tabaqalik imoratlar bino qilingan va yo'llar past-u baland ham osti tosh farsh qilingan bo'lub, ba'zan 10-15 zina ila chiqilib tushulur. Havosiz, qarong'u va muavvaj* ham ustini ravoqlar yopgan yo'llardan egri-bugri o'n daqiqa qadar yurub, uzunligi yuz qadamdan ziyoda va usti ravoqlar ila bolkulli yopilgan eski va iflos bir dolong'a kirduk. Tarafayni eng eski do'konlar va falokat bosgan ayvoncha, eshak bog'langan joylardur.

Ushbu dolonni bir boshi do'konlar va boshqa boshi baytul muqaddas harami sharifning darvozasi, ya'ni ushbu falokat bosgan tosh dolon haramin (ng) saqlaydur. Bu dolondagi eshiklar va ostindagi axlat va har yerda uyulub yotgan eski-tuski iflosliklar dalilni 2 soatdan beri beraturgon zahmatini yoddan chiqorib, ko'ngulni qaytadan sindurdi. Haram darvozasiga yetib turduk. Dalil duo boshladi. Man ham o'qub-o'qub ketmoqda. Haramg'a kirduk. Yeri marmar farsh qilingandur. 50 qadam qadar ketduk va 20 qadar marmar zinadan baland bir sahng'a chiqduk. Harami sharifning

atrofi tosh va baland devorlar ila ihota qilingan va ichi taxminan 5-6 desatina botmon va yoinki 20-25 tanob qadardur. Haramning o'rtaroqinda 3-4 tanob qadar baland va toshdan boshqa bir sahn bo'lub, bu sahnning to'qquz tarafidan 20 qadar zinalardan chiqilur. Chiqilaturg'on joylari' a bir necha marmar stunlar o'tqurulub, stunlar bir-birig'a marmar ravoqlar ila muttasil bo'lur. Bu oq marmardan qilingon sufaning o'rtasinda masjidi Suxratillo va nomi digar ila Masjidi Umar al-Foruq raziollohu anhu bino qilingandur.

Masjidi sharifni ichi samoq va rango-rang marmarlardan va tashqorisi chinni va koshinlardan va munbatkori rangin marmarlardandur.

Baland sufadan yurub, Masjidi Suxratilloga kirduk. Dalil og'zidan olib, man ham duo o'qumoqda va ikki rakat namozi shukrda o'qudum. O'n qadar dalil atrofimizni oldi. Xudoyi berib, masjid ichindagi – Suxratilloni zina ostidagi hujra yoinki g'org'a tushduk. Zina ustinda eshigi ham bor. Suxra toshining osti qat noqis va nomuntazam shaklda.

Durag'a qariyb bir hujradan iborat bo'lub, bu hujraning usti yakpora oq va novshadirg'a shabih toshdan iboratdur. Toshni aksar tarafi devor va yer ustinda bo'lub, taqirban 7 dan biri devorg'a yetmaydur. Suxratillo ostindagi hujrani to'g'risi suxra toshining ostindagi mag'orani ostig'a a'lo gilamlar to'shalgan.

Hujraning u tarafdan bu tarafi 12 qadamcha bo'lub, usti odam bo'yidan biroz balandroqdur. Toshning o'rtasi mudavar* va qatri* yarim gaz qadar teshukdur. Toshni ust tarafini yuqoridan ko'ruldiki, usti ham nomuntazam, ya'ni chiqinti va kirintilik bo'lub, muning atrofi hasht, ya'ni 8 burjlik shaklda oliy marmar stunlar ila aylanturulub va stunlar nihoyatda zarif ishlangan, hallik, a'lo shabikalik, panjaralar ila bir-birig'a marbut bo'lingandur. Toshning ust tarafining davrinda doxilan yana hasht qat'inda oltun hallik panjaralar va 2-panjara ila stunlar panjarasi orasig'a yana a'lo gilamlar

va sajjodalar va lavh ham kalomi shariflar qo'yulub, qulflik bir eshikdan muqarrariy vaqtlarda kirilur.

Suxraning ustinda hech nimarsa bo'lmay, ochiq turubdur. Suxratillo mag'orasining ichinda hazrati Sulaymon, Dovud, Xizr Ibrohim va Jabroil alayhissalom uchun boshqa-boshqa maqomlar ko'rsatilur. Hazrati payg'ambarimiz sallollohu alayhi vasallamning ham maqomi shariflari bo'lub va hazratimiz me'rojg'a Suhtratillodan saud* qilibdurlar.

(Baqiyasi bor)

„Oyna“ jurnali. 1914-yil,
49-son, 1166-1171-betlar.

49-raqamdan moba'd

Suxratillo ostindagi hujrai sharifadan chiqduk. Masjid ichinda to'rt-besh gaz balandlikda birinchi bir shamdonni hazrati Dovud yasagan shamdon deb ko'rsatdilar. Ammo shamdonni yaqin vaqtda yasalgani zohirdur. Munda besh-o'n nafar shayxlar mutavajjih bo'ldilar. Biroz nazr berduk. Qabul va duo qildilar.

Masjid eshigidan sahng'a chiqduk. Yana 4-5 shayx mutavajjih bo'ldilar. Ichkarig'a berduk deb o'tduk. Masjidi Suxra sufasining bir tarafinda hazratimiz sallollohu alayhi vasallamning „Qabta-l-me'roj“ shariflari muzayyan suratda bino qilingandur. Sufa atrofinda yurub yana 2-dafa masjidi sharifg'a kirdim. Masjidi Umar-al Foruq raziollohu anhu 8 burjga bo'lunub, har bir burjining orasi 26 qadamdur. Masjidni o'rtasinda Suxra toshi voqe bo'lub, Suxra atrofi yana 12 burjda taqsim qilinib, muning 12 burjinda 12 rangga marmar yakpora stunlar bo'lub, bul 12 amud* ustinda bir gunbaz bino qilinib, usti temurdur. Gunbaz qubbasining doxiliy tarafinda qabartma so'm oltundan u qadar naqshlar – islo-

miy, gireh, iroqi morpechlar va boshqa ajoyib suratda hindusiy, arab uslubinda ishlar qilganlarki, mani siniq qalamim aning tavsifig'a ojjizdur.

Qubbaning atrofinda qabartma – munbat va odamni yo'g'on qo'lidan yo'g'onlikda so'm oltun harflar ila suls va boshqa mutanav'i xatlar ila oyat va hadisi sharif yozilib hamda „G'ulomoni atrokdan Mulki Nosiriddin Muhammad Qilovun“ iborati va boshqa bir necha iboratlar qabartma oltun harflar ila yozilgandurki, jilosi ko'zni olur. Bu qubbaning ustinda u qadar ajoyib naqshlar qilinibdurki, ko'rmaguncha inonilmas.

Bir og'uz ila xulosa qilayin: bugun qubbaning yeri oltun bo'lub, ustinda har rangda qabartma minolar va munbat oltun xatlar va naqshlardur. Ko'pni ko'rgan sayyohlar derki, dunyoda muningdek saqfig'a ko'p oltun ishlangan na bir masjid va na bir kaliso bordur. Xulosa, qaragan ila bu qubbai suxraning naqsh va nafis san'atlarini ko'rub, tamom qilolmayin ko'zing charchaydur, bo'ynungda qotar. Bu saqfdagi san'atlar avvalgi musulmonlarning zavqi salim egasi va sanoyi nafisaning oshiqi va mukammili ekanligiga bir dalili mujassamdur.

Masjidni asosi Hazrati Umar Al-Foruq raziollohu anhu taraflaridan qo'yulub, binosi 65-tarixi hijriyasinda, masnadi xulofatg'a o'lturgon Abdulmalik bin Marvon tarafidan bo'lungon va Malik Nosiriddin Muhammad Qilovun tarafidan ziynat berilganligi so'ylanur.

Bu masjidning saqflari ajoyib qandil va ovizalar ila osti qimmatbaho nafis qolin va sajjodalar ila ziynat berilib, har yerinda sadafskori lavhlar ustinda nihoyatda ziynatlik Qur'oni karim qo'yulgandur. Xalifa Abdulmalik davrinda yozilgan, to'li ikki gaz, eni, ochganda, ikki yarim gaz qadar bir Qur'oni karim, katta va san'atlik bir lavh ustinda qo'yulgandur.

Masjid ichini bir necha dafa yurub va namozi shukur o'qub, yana tashqori chiqdim. Masjidning tashqorisi 6 gaz

qadar irtifo'igacha rango-rang, musayqal marmarlardan bino qilinib, u marmarlarga qozma va qabartma gul va naqshlar qozilibdur. Marmardan yuqorisi butun xitoyi chinnidek ranggah va oyat ila hadisi sharif yozilgan chinnilardan bino qilingan bo'lub, bir a'juban davrondur.

Bu vaqt masjid atrofinda yuzdan ziyoda ovrupoyi va amrikoyi nasoro-yu yahud sayyohlari bo'lub, har biri va aloha va hayrat ila mundagi san'atni tamosho etardilar. Va har nav tilda bular so'ylardi.

O'ndan ziyoda ayol va erkak ruslar ham sayyohlar ichinda edi. Ammo musulmon zavvordan iki misriy arab ila yalg'uz man bor edim. Yer yuzinda 400 milyo'n nasoro, 300 milyo'n musulmon bor, derlar, ammo munda 100 nasoro sayyohga 3 musulmon tusharki, mundan bu ikki qism xalqni ahvoli ruhiyasining kashf etmoq mumkindur. Bu nasoro-yu yahud sayyohlarining og'zidan Umar, Abdulmalik, Qilovun, Masjidi Muhammadan iboratlari eshitalmoqdadir. Qo'llarinda bo'lsa, har nav ovrupoyi tillarida yozilgon „Rahnamo“ kitoblari bordurki, har nimarsani tarixi ila biladurlar.

Quddusi sharifdan musulmonin xatda bir „Rahnamo“ axtardim, yo'q. Fransaviy, nemis, anglis, rumcha, ruscha, armanicha, hatto bulg'orchasi bor. Yalg'uz musulmonchasi yo'q. Ana, biz musulmonlarning loqaydligi. „Mano sak-al Quddus-ash-Sharif“ isminda arabiy bir risola topdimki, anda tarixiy jihatidan bir nimarsa yo'q va haq nimarsalar qatorinda bir xeyle xurofotlarni qo'shub bosturubdur.

Haramning bir tarafinda bir qubba va ichinda turba bor-ki, qabri Hazrati Sulaymon alayhissalom derlar. Kirib ziyorat qilduk. Boshinda faslik avom bir yosh yigit munda shayx ekan. Panjaralarinda hadsiz eski latta va iplar bog'langandur. Alhamdulilloh, munday latta bog'lamoq Madinai munavvaradagi harami muhtarami hazrat payg'ambarimizga yo'qdur. Shunga shukrki, so'yulgan qo'chqor-u ho'kuzlar shoxi va quyrug'ini tug' deb va yoinki butparastlikdan qol-

gan panja suratini mundagi hech bir muqaddas mazorg'a va maqomg'a qo'ymabdurlar.

Na Shom va na Quddus va na Qohiradagi ziyoratgohlarda qo'y va ho'kuzni (ng) shoxi va quyrug'i muqaddas va oliy mazor ustinda qo'yulgan yo'qdur. Oning uchundurki, bir sodadil turkistoniy harami muhtarami hazrat nabaviyg'a kirib, hujrai saodatni ziyorat etgandan so'ng, „sadag'asi ketay, xo'b mazor ekan, lekin tug'i yo'q ekan“, deb hasrat etib ekan.

Qubbai Hazrati Sulaymon alayhissalomdan chiqib, haram doxilinda va qibla tarafidagi Masjidi Aqso ziyoratiga ketarmiz. Harami sharifni uchdan ikki hissasi iflos, chaqir-chuqur, har yerga o't chiqib, o'zi qurub-churub ketmoqdadir. Haram ichig'a bir necha yerda su(v) bor ekan. Mundagi sarv, zaytun va boshqa daraxtlar suvsizlikdan qurumoqdadir.

Mana, marmar yo'lakni bir tarafinda mundagi talaba va mashoyix ham dalillarni dasturxonidan chiqqon suyaklar va shiprindilar yillardan beri to'dalanib yotibdur.

Haramni(ng) ikki tarafinda bir necha yerda marmar farshlar cho'kub, bizni qabristondagi o'yulgan go'rlardek buzulub, cho'kub yotibdur. 25 tanob qadar bir haram va muning 10 tanobdan ziyodasini masjid, qubba va hujralar ish'ol qilgandur. 5 tanobdan ziyodasi yana marmar toshlar ila farsh qilingan bo'lub, nihoyat sakkiz-o'n tanob qadar bo'sh yer borki, muning ham har tarafidan bir necha marmar bo'laklar qilingan bo'lub, 5-6 tanobini ba'zi yerinda qurugon va qurumoqg'a yuz qo'ygon sarv, zaytun daraxtlari borki, shularni sug'orib va yovvoyi o'tini o'rub, chaqir-chuqurini tekislab, shiprindi va axlatlarini besh yuz qadam tashqaridagi soyg'a chiqarib to'kmoqg'a Quddusi sharifg'a odam topilmaydur. Hukumati va yo baladiyasini haramg'a qaraydugon ko'zi ko'r bo'lg'on. Harami sharifni vaqfidan yuz ming so'mdan ziyoda madoxil bo'lub, 40 ming so'm qadari shayx va ahli haramg'a berilur. Ammo olami islomni har yerinda-

gidek haramni nazofati va asl binosi ta'mirig'a ahamiyat berilmaydur.

Bu zamon atrofimizda yigirma qadar o'n yashardan 60 yasharg'acha „nazrxo'r“ borki, „Hoji, man-taxib, man-imom, man-turbador, man-miftohdor man... man... nazr ber“, deb mutavajjih bo'lmoqda va chaqirib, sani saqlab, pul tilamoqdadurlar. Mayda bolalari bo'lsa, atrofingni olgan va etagingdan ushlab, pul ber, deydur.

Mani otash arobadan olgan dalil yoning'a bo'lub, Masjid al-Aqsog'a qarab ketmoqdamiz. Ba'zi bolaga pul bermadingmi, san yahudiy, deb ayrilar.

Ajoyib hollar. Bu harami muhtaram ichinda bir zamon qalbing ayridur. Olami ruhoniyatg'a va nuroniy bir moziyg'a va osmonlarg'a ucharsan va besh daqiqa so'ngra bu hollarni ko'rub, toshg'a aylanarsan, go'yoki bir biyoboni vahshatda gezarsan. Toqatim qolmadi, tavqif etdim. Bir nimarsa berur umidi ila atrofimni o'n qadar katta va besh-olti mayda nazrxo'rlar oldi.

Dedim: „Xudo uchun, munda yotgan anbiyo uchun so'zumni tinglangiz. O'zingizg'a ma'lum, bu harami muhtaramda Masjidi al-Aqso bo'lub, „Subhon al-azi asru...“ oya-ti sharifasi muning haqqig'a nozil bo'lgandur. Bu maqomi muqaddasning sha'nidagi hadislar, albatta, ma'lumingizdur. O'z nafsingiz uchun bu qadar zillati tama'ni qabul qilarsiz va besh yuz qadamdagi hujrangizdan chiqib zavvordan nazr olmoq uchun yugurub, man-imom, man-xatib, man-ansordan va sayyid... dersiz. Bu vayronalar va bu harami muhtaram ichindagi shu muzbalalarni* ko'rmaysizmi? Ushbu bolalaringizdek axloqsiz bolalarni hech yerda ko'rmadim. Zavvor pul bermasa, so'kar, yahudiy der. Bu na holdur? Munday ketsa, amin bo'lingki, anqaribi haramni va arzi muqaddasni nasoro va yahud sizdan olar!...“ So'z tamom bo'lmasdan nazrxo'rlarni bir nechasi qaytib ketdi. Bir-ikkisi dalildan so'raydur: „Kim u? “ „Muharrir al-jarida*“.

Tumshuqini ko'tarib javobsiz ketar va bir-ikkisi javobsiz qarab turar. Oxiri, qayyumboshidan shikoyat etar.

Dalil ertaroq ziyoratni tamom qildurmoq uchun mani masjidi Aqso tarafiga olib ketdi. Nazrxo'rlar va bolalar parokanda bo'ldilar. Biroz nari ketduk. Yana bir necha katta va kichik nazrxo'rlar kela berdi. Dalil alarga arabi ba'zi ni-marsalar so'yladi, qaytib ketdilar. Biz oyoqlarimizni eshib, kashfini bavvobgo berib, masjid al-Aqsog'a kirduk.

(*Baqiyasi* bor*)

„Oyna“ jurnali. 1914-yil,
50-son, 1189-1194-betlar.

50-raqamdan moba'd

„Subhon al-azi asru“ oyati sharifasi haqqinda nozil bo'lgon Masjid al-Aqsoi muborakg'a kirib, har shaydan av-val ikki rakat namoz o'qub, munday muqaddas va mutabar-ruk maqomlarga bandani yetkurgoni uchun Ollohi zul-jalolg'a tashakkur va arzi niyoz va ubudiyat etdim. Masjid al-Aqsoi ash-sharifning eng oxirgi va minbari sharifni so'l javorinda nihoyatda muzayyan raxomlardan* bino qilingan bir mehrobi sharif bordurkim, Mehrobi Imom Shofei atalur. Minbarning o'ng tarafida temur panjara va shabikalar ila ayrilgon bir qit'a bo'lub, bul tarafda ikki mehrob borki, biri Hazrati Muso, digari Hazrati Iso alayhissalomga nisbat berilur. Minbari sharif atrofida obnus yag'ochidan nihoyatda san'atlik qubba na shakibalar yasalgandur.

Yana ushbu masjidi sharifning boshqa bir tarafida Haz-rati Dovud va Yahyo va Zakariyyo alayhum assalomg'a nis-bat berilgan ayricha san'atlik va nafis mehroblar bordur.

Masjid al-Aqsoi ash-sharif to'loni shimoldan janubg'a uzayib bino qilingandur. Quddusi sharifning qiblası janub tarafi bo'lur.

Masjidning uzunligi bobdan mehrobg'acha 130 qadam, eni sharqan va g'arban 110 qadam bo'lub, yana masjidi sharifning ikki tarafida bir necha xonaqohlar bordurki, katta ravoq va eshiklar ila asl masjidi Aqsog'a qo'shulub va ul xonahohlar masjid ila bir hukmg'a kirar. Va ul xonaqohlardan bir tarafidagini to'li* 60 arzi* 36 qadamdur. Masjid al-Aqsoning shimoliy tarafidan va masjidi Suxratilloni qarshusidan 7 eshik bo'lub, yana sharq va g'arb tarafidan biror eshiki borki, sharqdagi eshik „Bob-ul-Xizr“ ataladur.

Masjidi sharif 7 adad katta ravoq va ko'p adad toqlardan iborat bo'lub, bu ravoqlar 33 adad raxom va 12 adad tosh va nihoyat baland ziynatlik stunlar ustinda bino qilingandur. Masjidning ravoq va sho'balarini bir-birig'a rabt qiling'on tosh devorlar 40 dan ziyodadur.

Masjidning stunlari musayqal va mujalliy rango-rang marmarlardan va devori jilolik toshlardan bo'lub, insonning aksi ko'runur. Masjidning osti avvalan qimmatbaho va a'lo hasirlar* ilan o'rtulub, ustidan barcha yerinda Istanbuldan yuborilgon a'lo qolin-gilamlar va nafis sajjodalar yoyilg'andur. Masjidni (ng) sahfig'a qarasang, u majalliy marmar stun boshliqlarindagi arab san'ati me'moriyasi va uslubi va anda o'tkarilgan ishlar sami o'zig'a jalb etar.

Tosh ustindagi o'ymakorliklardan boshqa oltun va minokorlik* naqsh va xututlarni tamoshosi hayratlarga g'arq etar.

Ichi bir necha tanob kelaturgon va irtifon* 30 gazdan ziyoda va ko'pi marmar stun va guharvar va oq va lohut-nishon masna* mehroblar va muzayyan saqfdagi qanodil* va oviza* va muqaddas minbar hazrat Muhammad Mustafo sallallohu alayhi vasallam va har biri bir payg'ambar azimush-shong'a nisbat berilgon muqaddas mehroblar orasinda majzubona* zoti zuljalol hazratlarining bu nazirsiz borgohi kibriyosinda ixtiyorsiz jism-u ruh ila sajdag'a ketarsan, u sajdai ubudiyat*dan u qadar lazzat olursan va u qadar

vajdg'a* qolursanki, har bir nimarsani unutub va ushbu sajdadan bosh ko'tarmasdan Olloh zul jalolg'a yetushmoq amalinda bo'larsan.

Nazargohi ilohiydur, maqomi mustafodur bu,
Matofi* qudsiyondur, sajdagohi anbiyodur bu.

Oh, na ruhoniy holatlar, na laziz vajdangiz ubudiyatlar, na ashkrez noz-u niyozlar... Olloh taolo g'ariqi rahmat etsun muning bonisi asl mutaqaaddimin* musulmonlarni. Qanday asl musulmonlar! Na nuroniy fusunkor porloq moziykim, oning asari qudsiyat samari ming bu qadar sana so'ngra bizni mahviyat darajasinda kelturar.

Ey, o'tmish muqaddas musulmonlar! Ey boniylar! Ey fohihlar! Olloh sizlarni nihoyasiz rahmatlarg'a g'arq etsunki, zamonangizda bu qadar lohutiy asarlar va muqaddas buq'alar bino etibsiz Chin musulmonlar, haqiqiy insonlar sizlarsiz Va sizlarning tarziya* va tavsifingizdan bu kungi, biz musulmonlar ojizmiz Bizlar sizni nohalaf* avlodingizdurmiz Sizni izingizdan ketmoqg'a jaholatimiz mone bo'ldi. Qusurimizni ajzimiz uchun keng karamlaringiz ilan bag'ishlangiz!..

Iloho! Bu aziz va faol bandalaring hurmatig'a bizg'a basirat ber! Eshitar quloq, anglar aql ber! Oh, u ezgular qanday ekanlar? Biz na holdamiz? Oh, bu qadar anbiyo, avliyo, mashoxirlar kelib, biz insonlar uchun shariatlar, tariqatlar, ma'rifatlar va'z etib, bizni haqiqatg'a da'vat etib ekanlar. Biz, gumrohlar, yo'ldan chiqib, hazizi* nafsoniyatg'a kulliyani* cho'mubmiz Bu kun o'zlarini madaniyat va insoniyatni eng oliy tabaqasinda deb yalg'ondan da'vo etadurgon insonlar vahshoniyatni eng asfal* darajasinda qo'l va ayoq urarlar. Milyo'nlar ila bani odamning boisi kulfati va musibati bo'lurlar.

Ey, Ollohi azimush-shon! Bu mag'ar saning g'azabingmidur? Afu et, biz insonlarni hidoyat et! Yer yuzinda sulh

va salohi* umumiy ato ayla, insonlarga insoniyat ber! Zolimlarni qahr et, mahv bo'lsun zulm, yashasun adolat va haqqoniyat, omin...

Al-on Masjid al-Aqso ichinda ovrupoyi va amrikoyi yuzlar ila zavvor bor. Musulmondan ikki misriy arab ila man va 20-30 nafar xaddom va dalil bo'lub, nasoro va yahud zavvorining o'ndan ziyoda po'p va rovvinlari-da bordurki, nasoro va yahud ruhoniylari o'rtag'a turub, bir necha yerda davra etub, harami sharif va Masjidi Aqso to'g'risinda baland ovoz ila nutq so'ylab, alarg'a tarixiy holatlardan bayon qilmoqdadurlar. Masjid ichinda kirgonda, har kim bo'lsun, etigini yeshib, yoinki ustidan boshqa toza charm va yo latta kafsh kiyib kirar.

Ushbu masjidni o'rninda aslan Hazrat Sulaymon alayhissalom Masjidi Aqsoni bino etib ekanlar va islomiyatni bidoyatinda qibla ushbu Masjid al-Aqso edi. So'ngra „Yuzingizni Masjid-al-Haram tomonga buring“ oyati nozil bo'lub, Ka'bai sharif qibla bo'ldi. Hazrati Sulaymon alayhissalomning asl binolari buzulub va taxtg'a qolib ekan va asl masjidni o'rninda hozirgi ushbu masjidi azimush-shonni Xalifa Abdulmalik bin Marvon hazratlari avvalanchi asri hijriyada bino etib, so'ngra xulafou salotin daraja-badaraja ta'mir va ziynat beribdurlar. Derlarki, bir zamonlar nasoro va yahud istilo etib, masjidni kaliso etib ekanlar. Axiran Ayyubi salotinlari olib yana avvalgidek masjid qaror berilibdur.

Masjid al-Aqsoning ostig'a, yerto'lag'a kiraturg'ondek zaminiy darvozadan kirdukki, masjidni osti tamoman katta ravoq va ham vus'atlik kamar va 7-8 gaz balandlikda toqlardan iborat bo'lub, hammasi 1-2 mak'ab* gazlik oq toshlardan bino qilingondur. Asl ma'bad Sulaymon alayhissalom muning ostinda qolib va ushbu tabaqa musulmonlarning binosidur. Va bu katta kamarlarning bir tarafinda yopuq sardoba bo'lub, Masjidi Aqsoning ust tabaqasidan

og'zi bordur. Taxtoni tabaqa Masjid al-Aqsoning tak karsi va yerto'lasini hukminda bo'lub, oning yeri tosh va g'ajlardan iborat va devorlari faqat tosh bo'lub, tazyinoti yoshi. Va ammo nihoyatda dahshatlik yer osti katta bir imoratdur. Munda qiblai avval va soniyg'a maxsus mehrob va alomatlar hamda Xorun alayhissalom, Shubayr va Shubriy azizlari uchun maqomlar bordur.

Mundan chiqib Bobi Xizr alayhissalomdan o'tub, ikki-uch tanob marmar sahdan yurub, harami sharifni sharqi janubi kunjida borib, zaminiy bir eshikdan yer ostida yigirma qadar tosh zina ila tushduk. Munda katta toshlardan bino qilingan bir uy bo'lub, bir tarafinda bir marmar suffa borki, „Taxti Iso alayhissalom“, derlar. Yana munda Hazrati Maryam va Iso va Nuh alayhissalom va Havoriyin uchun mehrob va maqomlar ko'rsatilur. Munda „vanna“ (bir nav taqora(g'a) o'xshash) bir oq tosh borki, „Iso alayhissalom beshigi“, derlar. Bu uydan yana 20 qadar tosh zina ila yer ostig'a tushdukki, munda to'li va arzi 50-60 gaz kelaturgon katta bir imorat bo'lub, ko'p adad oq tosh stun va devorlar ustinda bir necha gunbaz va qubbalar ila yoyilgan bo'lub, ravoq-u kamarlarning stunlari bir-birig'a yaqindur.

Stun va devorlar 1-2 mak'ab gazlik hajminda toshlardan metin bir suratda bino qilingandurki, binosi hazrati Sulaymon alayhissalomga nisbat berilib, hazrati Umar raziollohu anhu fatihidan ilgari astabli Sulaymon (Sulaymon alayhissalom otxonasi) deb, masmuotg'a qaraganda, ichinda yahud va nasoro ot bog'lar ekanlarki, ba'd az fath amri hazrat Umar ila tozalanib, Masjidi Sulaymon alayhissalom atalib va al-on muning osti tosh va tufroqdan iborat bo'lub, o'zi mudhish va muazzam ham metin bir binodurki, bu hol ila yana yuz ming sanalarg'acha buzulmaydur.

Bu maqomlardan sahn ustig'a chiqduk. U qadar charchabmanki, butun a'zog'a kasolat kelgan.

Dalil afandig'a dedim:

– Manga haram doxilinda yer ko'rsatingiz, biroz o'lturub, istirohat etayin.

(Baqiyasi bor)

*„Oyna“ jurnali. 1914-yil,
51-son, 1212-1217-betlar.*

51-raqamdan moba'd

Dalil janoblari Masjidi Suxraning muqobilinda bir tala-ba hujrasig'a olib kirdi. Ikki zavvor Misriy arab-da bor. Biri Tanato shahrining bosh doqturi, digari saqoli tamoman taroshlangan bir mullodur.

Biroz o'lturduk. Istirohat etduk. Oqshom bo'ldi. Ertag'a Xalil ar-Rahmon ziyorati va Baytul-lahm sayohati uchun uchalamizg'a dalil bir faytun kiro va bir nafar kishi qo'shmoqchi bo'lub, ar(o)ba uchun bay'ona* oldi. Va'd az a'sho* haramdan chiqib „Olter“ o'telidagi hujramg'a yotdim.

Sahar soat 4. Foytun ila hamrohlar keldi. Hazrati Ibrohim alayhissalomning ziyoratlari uchun Xalil-ar-Rahmon shahrig'a ozim bo'lduk. Hanuz saraton oyi bo'lsa ham Qud-dusi sharifning oqshomi xeyle salqindur. Sovuqlikdan arba ichig'a ko'rpag'a o'ralkduk. Bir soat qadar ketduk. Iso alay-hissalomni mahali tavalludi – Baytullahm shahrining quyi-sidagi bog'lar orasidan o'tarmiz.

Yana yarim soat yurduk. Xalil ar-Rahmon tog'larini tepalarini oftob nuri qopladi. Guruh-guruh badaviy arablar tevag'a, ot va eshaklarg'a har nav yuk va ko'mur ortib shahar tarafig'a kelmoqdadurlar. Bir zamon temur sadosi chiqdi. Aroba to'qtadi. Tushub qarasak, foytunni orqa charxidan birini temuri ikki joydan sinib tushubdur. Boshqa charxlari ham yaqinda sinmoqchidur. Dalil janoblarining barakatidan o'rta cho'lda qolduk. Quddusdan Xalil ar-Rahmongacha 42

kilo'metru (40 chaqirim). Tosh to'shalgan a'lo, nihoyatda musattah bir yo'l bo'lub, hukumatni ta'rifasi to'rt, hatto besh kishi borib qaytmoq to'rt yarim majidiy ekan. Dalil janoblari bizlarga 6 majidiy qaror berib edilar.

Sap-sariq maymung'a o'xshagan ar(o)bachi Yusuf Yahudiy hayron-hayron ar(o)basig'a qaradi-qoldi. Ar(o)basini eskiligi uchun 3,5 majidiyg'a dalil ila savdo etib ekan. Har majidiy – 160 tiyin. Bizlar ham tushub arobani tavof qilaturg'ondek, atrofni har birimiz bir necha dafa aylاندuk. Iloj yo'q. Ar(o)bag'a uch ot qo'shulgon. Birini yahudiy Yusufg'a mindurub, qaytarib, Baytullahmg'a aroba uchun yuborduk.

15 daqiqa so'ngra dalilni bizg'a qo'shgan odami Shayx Mahmudni ham Baytullahmg'a aroba uchun yuborduk. Yo'l kanorinda 45 daqiqa o'lturdik. Misriy do'qtur janoblari mandan ham sabrsiz ekan, asabiylashib, dalilni g'oyibona g'ajidi. Insof yo'q, bunlar haromi, o'g'ri... dedi. Bunlar yana bizni o'ynatur. Orqalaridan Baytullahmg'a ketarmiz, deb ikkisi qaror berdi. Man ham, tabiiy alarg'a tobe bo'ldum. Ikki otni arobadan chiqorib, ko'rpamni ustig'a tashlab otni birig'a mindim.

Biri mullo ila do'qturg'a qoldi. Alarni biri digariga minmoqni taklif qilar. Biri der: „Vallohu san min“. Digari der: „Bolloh, san min“.

5-6 daqiqa atrofni „valloh“, „bolloh“ bosdi... Oxiri mullo mindi. Do'qtur jayov ketmoqda. Otlar ham asl ekanki, har qadamg'a to'qushar. Do'qturni ayog'iga qarab ohistalik ila haydaymiz. Baytullahmni yarim yo'lig'a kelduk. Yana „Ollloh“. „bolloh“ boshlandi. Mullo tushdi. Do'qtur mindi. Mullog'a oldim va yo orqamg'a minmoq va ertaroq yetmoqni taklif qildim. Yana valloh-bollohdan boshqa natija yo'q. Oqibat, mo'ltoni yurishinda Baytullahmg'a yetduk. Va bir ko'chadan dalil ila Yusuf Yahudiy uch otlik bir foytun ila chiqdilar. Misrilar otashin bo'lub, dalil odamini so'kub, Xalil ar-Rahmong'a

bormas bo'lub, Baytullahm shahrig'a piyoda kirib ketdilar. Man 2-arobani avval charxlarini muoyana qilib, dalil odami ila o'turub, Xalil ar-Rahmong'a ozim bo'ldum. Bir soat qadar yurub, siniq arobag'a kelduk. Xulosa, uch soatlik vaqtimiz g'oyib bo'ldiki, bu qimmatlik yo'qolgan uch soat muddat mani besh kun Yofa shahrig'a muntazir va yo'ldan qolib bekor o'turushimg'a sabab bo'lg'onini so'ngra o'qulur.

Baqadri imkon ar(o)bani tez haydatib, Xalil ar-Rahmon shahrig'a yaqin yetduk. Atrof uzum, zardolu, zaytun, anjir, anor – xulosa, latif mevalar bog'chalaridur. Ovrupoyi 2-3 tabaqa imoratlar orasildan ba'zan kulba va kozalardan* o'tub ketmoqdamiz. Bu zamon Musallahga burulgon sallalik bir arab sur'at ila kelib, o'zini bizni orobag'a oldi va manga Xalil ar-Rahmon ziyoratig'a dalilligini ta'yin etdi. Yonimdagi Shayx Mahmud bo'lsa, anga „Quddus dalili bu zavvorni Shayxi Dovudg'a eltib topshir“, deganini har miyon aytib, ikkisi biroz munozara etdi. Dam bo'l, degan ila sukut etmaydurlar.

Arobani saqlatib, dedim: „Yo sizlar ar(o)badan tushung, yo men. Bo'lmasa, uskutvo*.“

Bir necha daqiqa so'ngra iflos va falokat bir saroyini oldig'a ar(o)bamiz turdi. Ar(o)bachimiz Niko'la Abdulaziz isminda bir arab nasoro bo'lub, Shayx Mahmudg'a derki: „Mandan xabardor bo'L...“

Sababini Shayx Mahmuddan so'rasam, derki: „Xristianlardan munda agarchi tubjoyi bo'lsa ham maxsusni – olim – oladurlar. Oning uchun qo'rqar. Vuzu* etdim, mani Shayx Dovudg'a topshirdi. Atrofimni 20 qadar bola va katta oldi: „Hoji, baxshish!“

– Ziyoratdan qaytishda.

Shayx Dovud ila haram sari ketmoqdamiz. Falokat ko'cha va bozorlar usti ravoqlar ila yopilgan. Eni uch gazlik egri-bugri, iflos yo'l. Kichkinagina, iflos do'konlar ichinda ozgina Ovrupo moli bor. Chirkin arablar o'turmoqda. Xulo-

sa: munday chirkin va ajib ko'cha va odamlarni hech yerda ko'rganim yo'q. Hatto Yofaning ko'chalaridan ham falokat-roqdur. U qadar fanoki, insonga yamon ta'sir etar.

Bu do'konlarni bir-ikkisi yahudiyning baqqol do'konidurki, Ovrupo tug'ma va muhrlik sharob to'la shishalar ham sotilur. Turkiya hukumati tarafidan bino qilingan maktabi rushdiyani „harom“ deb bola bermaydurgon arablar bu shishalardan olmoqda va foidasi yahudiy va Ovrupo kissasig'a kirmoqda. Va arabni axloqi ziyodaroq buzulmoqdadur. Turk hukumati sharob sotmoqni man etmoqchi bo'lsa. Ovrupo tojirlari, „vahshiy“ turklar „sarbasti* tijoratg'a mone bo'lur“, deb e'tiroz etar emish. Oh, sad*, oh na uchun olami issomning har yeri munday! „Fojatnabuh“ „An-nazofati minal-iymon“ qayda qoldi? Anbiyoi izom salovatullohi alayhum ajmain hazorotining turbai muboraklari va abul anbiyoi Ibroxim Xalilulloh hazratlarining muborak ismi shariflarig'a nisbat berilgan baldaning holi va mundagi musulmonlarning qiyofa va basharasi bumidur? Ey, Olloh, qiyomating qo'psun-da, bu osaflik hollarg'a xotima cheksun va bizg'a ba's ba'd-al-mavt yo'li ochilsun!

(Baqiyasi bor)

*„Oyna“ jurnali. 1914-yil,
52-son, 1235-1239-betlar.*

BOSHI BIRINCHI YIL „OYNA“NING 31-RAQAMINDAN

52-raqamig'achadur

Xalil ar-Rahmon shahrining yahudiycha ismi „Xebrun“ bo'lib, bu shahar Jabal Xalil ismindagi tog' kanorinda*

muttasil* va bu tog' etagindagi katta bir zahra* ustinda va shahrg'a muttasil Ibrohim Xalil alayhissalom hazratlari-ning madfani* muboraklari voqedur. Bozor va do'konlardan bevosita borgohi* hazrat Xalilg'a 5-10 zina ila chiqib, marmar to'shalgan uzun sahlovdan yurub, ko'p adad ravoq va toshsutun ustinda bino qilingan katta va uzun yeri hasir* to'shalgan bir jomeg'a kirduk. Muning asl o'rninda ma'badii* Sulaymon alayhissalom bo'lib, so'ngra muluki Misriyadan Malik Zohir, Barquq va boshqalari tarafidan oliy imoratlar qilingandur. Bu mahallarg'a turklar istilo etgandan so'ngra Yovuz Sulton Salimxon ziyoratga kelib, yana ziyoda ta'mirot etib, mundan so'ng Sulton Mahmudxon Soniy tarafidan yana ziynat berilibdur. Bu jome taxminan yuz qadam uzunlikdadurki, andin yana murabba* va tuloniy* katta bir xonaqohg'a kirdukki, muning ziynati avvalgidan ziyoda va ustunlari yakpora marmar bo'lib, boshliq va devorlari rangi marmarlar ila ziynat berilib. yaxshi oviza* va qandillari bo'lub, yeri butun a'lo qolinlar ila tamomman o'rtulgandur. Xonaqoh mehrobini ikki tarafinda va xonaqoh devorlarig'a yetmasdan va qibлага qarab, tuloniy ikki muazzam turba* bordurki, har birining taxminan tuli* olti eni uch, balandligi to'rt gaz bo'lub, usti bizni sog'analardek balig'sirtidur. Va bul muborak turbalarning orasi o'n gaz qadar bo'lub, har birining usti yashil atlas po'shish ila yopilib va ul atlas ustinda oltun kaloba to'n* ila oyot* va ahodisi* sharifa jalliy* suratda yozilgandur. Mehrobning o'ngindagi turbai muborakka hazrati Xalil salovat illox vasallamning va so'ldagi turba zavjai mutaharalari* hazrati Soraning maqbarai sharifalari bo'lub, ikki turba bir-birig'a muqobildurki, ziyoratlari ila musharraf bo'ldum. Va ziyoratdan so'ngra mehrobi hazrati Xalilg'a namoz va ubudiyatni* barjo kelturub, ushbu xonaqohg'a bir eshik ila marbut bo'lingon* boshqa xonaqohg'a o'tub, hazrati Is'hoq alayhissalom va harami muhtaramalari hazrati rafiqa va xazrati Ya'qub alayhissalom va zavjalari hazrati

Loiqa ziyoratlarig'a musharraf bo'ldum. Yana bir eshikdan katta bir xujraga kirdukki, munda ham oltinkori va yashil atlas ila o'rtulgon bir turba borki, bul hazrat Yusuf alayhissalomning madfani sheriflari bo'lub, muning ham ziyorati ila musharraf bo'ldum. Va bu hujrada eski va tarixiy bir sanduq-da bordur. Bu haram ichinda shayxlar „toqchadek“ bir joydagi jilolik bir toshda „qadami nabino Muhammad“ sollollohi alayhi vasallamni bo'sa qildiradurlar. Bu xonaqoh va jeme'lar uch tarafdin kichik va usti ochiq, osti marmar ila farsh qilingan bir sahni ihota etgandur. Sahnning qiblag'a muqobil tarafinda bir necha hujra bo'lub, shayxlarga maxsusdur. Haram ichinda bir necha lavhda Qur'oni karim qo'yilgonki, baridan biroz tilovat etib, ambiyoyi i'yoom* va oilayi kirom* hazratig'a arz va Ollohi zuljalol* hazratlarig'a niyoz-u ubudiyat etdim. Haram va xonaqohlarni yana aylanib, ondagi 30-40 qadar mo'ysafid va yosh bolalarga hadyai ojjizona bermoqchi bo'ldumki, dalilimiz shayx Dovud dedi: „Bularg'a berma. Bergan ila qutulmaysan, balki sani talaydurlar. To'xta, kattalarini chaqiray, onga bergil“. Bu so'zdan so'ngra alardan biri kattalarini chaqirdiki, bir yosh kishi keldi va ul kishig'a hadyani berduk. Qabul va duo etdi. Andin so'ngra bir mo'ysafid shayx manga dalolat qildiki, yana bir ziyorat yeri qoldiki, kel ziyorat qil. Orqasidan ketdim. 3-4 shayx o'lturgon bir yerda va xonaqohi Xalilni bir tarafinda olib bordi. Va anda quduq og'zig'a o'xshagan va qo'lni ko'b surtulgonidan mujallo* bo'lgon „quburg'a o'xshash tosh“ni ziyorat qil, dedi. Dedim: – Qanday ziyorat qilurlar? Ul shayx yerg'a o'tqurulgon qubur toshini ham bo'lub, qo'li ila mass etib, so'ngra qo'lini o'pub, yuziga masx etdi*. Bu af'ol* mani o'ylovg'a soldiki, bu qanday tosh va qanday ziyoratdur? Go'yo bul hajari asvod* bo'lsaki, biz oni o'parmiz. Hosil, bu tosh uchun biroz hadya berdim. Bu quduq og'zig'a o'xshagan toshni bir necha kishig'a o'pturub turubdurlar. Hatto ba'zi badachiylar o'shal toshg'a sajda etgan holda baland ovoz ila

o'z murodini tilab turubdur. Bu hollar asablarimg'a to'qundi. Yana atrofimni bir necha 60 dan 8 yasharg'acha odamlar olib, nazir tiladilar... Bu hollar yomon ta'sir etib, anbiyoi i'zomning muborak turbalari huzurinda borib, ixtiyorsiz holimizga yig'ladim. To, xayrim, shayx Dovud dalilga malol kelib, chiqmoqg'a taklif etdi. Turub yana haramni aylandim. Va qubbatul Xalil devorining bir tarafinda ikki qizil marmarg'a, biri kufiy, digari qur'oniy xat va arabiy al-iborat ila „ushbu tosh Mavlono sulton Malik nosir ad-dunyo va-d din Muhammad Qilovun* ayyominda qo'yuldi“ yozulib, yana 732 tarix qozilgandur. Boshqa bir yerda 1313 sanasinda Sulton Abdulhamidxon tarafidan ta'mir va tajdid* qilindi, deb toshga kozilgandur. Muni o'qub turgonimda atrofimda 20 qadar katta va kichik nazirxo'rlar jam bo'lub, alardan biri, bilmayman, nasabab uchun „Hamid mal'un!“ deb menga ismini ko'rsatdi. Va man anga hayron bo'lub qaraganimda, boshqa bir-ikkisi oni urushub va biri ul so'kkan odamning majnunligini ilgari surdi. Yana hazrat Xalilulloh turbai muboraklarig'a mutavajjih bo'lub ketdim. Va bul turbaning ichig'a kirmoq mumkin bo'lub, temur shabakalik* eshigi bor ekan va eshikig'a shabaka ila 1259 tarixi yozilibdur. Turba Bibi Sora hazratlarining temur qufliga* 1302 sanasi shakli qozilibdur. Vido ziyoratidan so'ngra xonaqohdan chiqib, haramning boshqa tarafindagi marmar saxlovidan yurub, besh-o'n zinadan tushub, yahudu nasoro* ziyoratchilar(ning) kelib qaytadurg'on darvoza oldig'a keldukki, munda zinag'a o'xshash bir necha toshlar bordur. Ziyoratchi yahudiy va nazorolarni haram ichinda kirg'uzmas ekanlarki, yahudiylar shul toshlarni silab, o'pub va ul toshlar oldig'a soatlar ila yig'lab, duo o'qur ekanlar. Yahudiylarni silab va o'pgani sababidan bul toshlar sayqal va jilo topibdur. Olmoniy imperatori hozirgi Vilgelm Quddus ziyoratig'a kelganida, bu haramg'a-da Sultonning irodai maxsusa qog'azi va mahalliy hukumat odamlari ila kelib, haramg'a kirib ekan. Sultondan irodai maxsusa

bo'lmaguncha g'ayri musulmonni ushbu haramg'a qo'ymas emishlar. Vilgelm bu ziyoratig'a arab va turklarga ko'p xudoyi berib ekanki, ba'zilarini „Hoji Vilgelm“ derlar. Harami Xalilning ikkinchi bobini* dan chiqib, shaharin aylanib, bir arab taomxonasida kirib, taom etduk. Ul taomxona kichkinagina va bir musulmon arabniki bo'lib, devorinda Ovruponing mashhur hukmdorlarining rangli tasviri osilgan edi. Oshxonachidan so'raganda, bul „Hoji Vilgelm“ va bul falon deb ko'rsata berdi. Va imperatori a'zamimizni ham atab ko'rsatdi. Anvar va Niyoziy va Mahmud Shavkat posholarning ham tasviri osilgandur. Quddus, Yofa va bu tarafning ba'zi taomxona va do'konlarinda munday rang suratlar ko'pdur.

Oshxonadan chiqib, arobamiz turgan saroyg'a keldukki, 20 dan ziyoda katta-kichik faqir arablar „Hoji, ziyorat qabul. Atoi baxshish“ deb mutavajjih* bo'ldilar. Biroz baxshish berildi. Va arobamizg'a o'lturub, shayx Dovudni dalilonasini berib, murojaat etduk. Biroz ketib edukki, kelarda arobamizda o'lturg'on kishi aroba oldini tutub, haqqini talab qildi. Va anga ham biroz pul berib, bir-ikki o'tel-no'mra* lavhasini o'qub o'tduk. Bu o'tellarni yahudiylar tutar ekan. Azbaski, arablar o'telchilik qilmoqg'a or qilar ekanlar. Munda ovrupoli ziyoratchilarni (ng) ko'p kelishi uchun bu o'telchi yahudiylar ko'p foyda qilur ekanlar. Ammo bechora arablar tilanib umr o'tkaradurlar. Xalil ar-Rahmon shahrinda uch katta jome'i sharif va bir necha masjid bordur. Shaharda 10 mingdan ziyoda arab shofe'i al mazhab va 600 qadar yahudiy bo'lib, yahudiylarni (ng) bir ibodatxona va bir maktabi bordur. Turklar tarafidan bir rushdiya* va olti sibyon* maktabi ochilibdur. Munda shisha bo'laturgon ma'dan borligi uchun shishadan halqa bilakuzuk va mayda-chuyda nimsalar qo'yadurlar. Agarda muntazam bir fabrika ochib, shisha va zajjoj* san'atiga rivoj berilsa, aholig'a manfaat bo'lur edi. Shaharning uzoq va yaqinig'a shaharg'a qaragan

60 dan ziyoda qishloqlar bo'lib, suv ila bog'cha va meva dehqonchilik yaxshidir.

(Baqiyasi bor)

*Oyna" j. 1915-yil,
1-son, 7-11-betlar*

1-raqamdan moba'd

Xalil ar-Rahmon shahridan Quddusi sharifgacha tosh to'shalgan (kaf(t)dek musattah* a'lo katta bir yo'l bo'lib, tarafayn* aksar afilsun, uzum, anjir, zaytun va boshqa mevalik daraxtlar ila to'ladur. Tarafayn tog'lik bo'lib, Quddus va baytullahmga yaqin yerlardagi bog'chalarning ba'zisini Amriko va Ovrupo nasoro boylari sotib olib, Ovrupo usulinda a'lo qasr-u imoratlarni etibdurlarki, yana biroz muddatda bu bog'chalar tamoman Ovrupo va Amrikoning xalqiga o'tushi muqarrardur. To'rt tarafi tog'lik va toshlik yerlarda yuz minglar so'm masorif* qilib, ovrupolilar tarafidan qasr-u ko'shklar solingoni bu da'voni (ng) dalilidur. Yo'l hozirlangan qaysi kun bir Ovrupo shirkati tramvay yurguzub, zavvorldan* yaxshi foyda etar. Xalil ar-Rahmondan Quddusg'a qarab 5-6 chaqirim yurduk. Munda tog' parchasidan iborat bir tepaning yonida toshg'a qozilgon bir necha mag'oralar* bo'lib, odam emaklab kiraturgon kichik og'zi bordurki, qadim zamon odamlarining xona-yu makonlari emish. Bu mag'oralarni (ng) orqa tarafinda bir necha qabr alomatlari borki, Namrud zamonidan qolgan derlar. Yo'lda bir-ikki yerda shifoxona va choyxonalar bordur. Yo'lning kanorinda bir-ikki yerda nasoro ziyoratgohlari bo'lib, anda oliy kalisolar solinib, odatan har biri ovrupoyi bir katta qasaba yoinki kichik shahar hukmini olibdur. Xalil ar-Rahmondan 11 chaqirimda turk sultoni Sulaymon Qonuniy tarafidan 3-4 tanob

yerni tutgan va balandligi 8-10 gazlik mustahkam toshdan bir qal'a bo'lub, aning javorinda* toshdan bir tanob qadarina katta bir havz bino qilinibdurki, vaqtinda turk askarlari turar ekan. Al-on* bo'sh va hanuz qal'a mahkam va hatto kungira va ziynatlari yerindadur. Yana birozdan so'ngra bir toqqa keldukki, xristiyonlar muni Makoni Xizr deb ziyorat qiladurlar. Mundan nar(i)roq modari Yusuf alayhissalom-hazrati Rohilaning ziyoratgohidur. Muning ul tarafinda Yunus alayhissalomning ziyoratgohlari borki, bularni ziyorat, duoi fotiha qilduk. Va Xalil ar-Rahmondan 30 chaqirim qadar yurub, Baytullahm shahrig'a kirduk. Shahar tog' va qumlik, suvsiz va orizalik* bir yerda bino bo'lunib, ko'challari tor hamda egri-bugri qadim zamon shahridur. Shaharda sha'sha'lik* suratda bir necha kaliso va bir hukumat qo'nog'i va bir necha mag'oz* bo'lub, sadafkori savg'oyi ketadurg'on nimarsalar sotilur. Mag'ozalarinda yerli nimarsalarni ba'zan birda o'n dafa qimmatbaho qo'yarlar. Bu shaharda besh-olti ming arab xalqi bo'lub, yarmidan ziyodasi nasoro va boshqasi musulmon bo'lub, barchasi salla va jubba* ila yurar. Mag'ozadagilar har bir tilni oz-oz biladurlar.

Xalqining ishi sadaf tarashlamoq bo'lub, sadafdan tasbih, salib, halqa, hilol va yulduz, quti, shamdon, qopchuq, popirusdon, albo'm, muqova, taboq, qoshuq, tasviri salib Masih, uzuk, ayol, bola va erlar uchun tugma va har nav ziynat-u yarashiq katta va kichik asbob, xulosa, ming nav nimarsa yasaydurlar. Va yer yuzidan kelaturgon musulmon va nasoro zavvorlari tuhfa uchun olib ketarlar.

Sadaflar Hind va Ammon tarafidan, avvalan, Italiyag'a ketib, anda a'lolari ajralib, ikkinchi darajadagilari munda kelib, aytulgon asboblar tayyorlanadur. Andagi sadaf tasbih va asboblardan boj ila Turkistonda kelturulganda va firib emasdan birinchi qo'ldan olinganda, yuzda yigirma va ba'zi moldan yuzda qirq foyda qilmoq mumkindur. Shaharni va sadaf ustaxona va mag'ozalarini yurub, ba'zi tuhtakar olib,

bir maydonchaga chiqdukki, aning bir tarafinda mag'ozalar va bir tarafinda hukumat qo'nog'i va nihoyatinda katta bir imorat bordur.

Imoratni maydonga qaragan jabha* eshigini, bilmayman, na sabab uchun yuqori nisfi* bir kelgandurki, ham bo'lub kirduk. Ki munda katta va oliy, devorlari munaqqash va ziynatlik bir masjid bino qilingandur. Uzunligi 60, eni 40 gaz bo'lub, usti xeyle baland va 44 dona a'lo va muzoyiqlik* marmar stun saqfini* ko'tarib turubdur. Yeri tosh bo'lub, alon bo'sh, faqat bir necha qandillar osilgandur. Mundan bir eshik ila boshqa bir xonaqohg'a o'tdukki, eni 30, to'li 60 gaz qadar bo'lub, ko'p bino qo'yulgandur. Munda ko'p qandil va adadsiz zaytun chirog'lari va ziynatlik ovizalar qo'yulub, muning bir tarafinda toq(i)dek bir joy qilinib, anda kecha va kunduz minglar ila zaytun chirog'i va sham yoqilib tururki, bul hazrati Isoyi masihning tug'ulgon mahalidur, derlar.

Bu imoratda har nav ikon va tasvirotlar qo'yulub, mukammal nasoro kalisosining ichidekdur. Bu sum'aning* ichida va ost tabaqasi va yer ostinda ba'zi kichkina hujralar ham bo'lub, anda ham tasovir va chirog'lar qo'yulgandurki, kecha-yu kunduz chirog'lari o'chmay, nasoro rohib va shayxlari qarashadurlar. Ushbu sum'a, to'g'risi, kaliso doimo ochiq bo'lub, turk askarlari tarafidan atrofinda qorovul va ichinda ham bir suffa ustinda doimo ikki turk askari miltiq badast tik turub va har soat navbat olishdurmoqdadurlar.

Bu oliy imoratlarning birinchi boniysi hazrati Umar raziallohu anhu, ikkinchisi Xalifa Abdumalik bin Marvon derlar. Ushbu bino ko'p metin va chidamlilik bir suratda marmardan bino qilingandur. Devor va stunlari tamoman qozma va qabartma, arab uslubinda muzoyiqlar bo'lub, ko'p bino qo'yulgon va marmar stun boshliqlari ko'p ziynatlikdur.

Munda har kim o'z xohish va odati diniyasincha ziyorat va ibodat qilar. Ziyoratidan so'ngra yana shaharni kezib,

avvalgi arobamizg'a o'lturub, shahardan boshqa yo'l ila chiqduk. Shahar atrofida marmar tosh ma'danlari bo'lub, bir qism xalq yer ostidan tosh chiqorib, imorat uchun yo'nmoqdadir. Shahar atrofida kichik meva bog'chalari bo'lub va ba'zi bog'chalarni yana Ovrupo va Amriko davlatliklari egallab, ba'zisinde yuz ming so'm turaturgon oliy tosh binolar solibdurlar.

Quddus ila Baytullahm orasi 8 chaqirim bo'lub, bir-birig'a yaqin bog'cha va binolar ko'p va aroda bir-ikki dayr (nasoro monastiri) bordur. Bu orada doimo eshak va har nav kiro arobalari yurub, zavvor toshimoqdadurlar.

23-saraton oyi sahar ziyorati Xalil ar-Rahmon va Baytullahm uchun Quddusi sharifdan chiqilib edi. O'shal kuni mazkur mahallalarni yurub, ziyorat etib, g'urub* vaqtida yana Quddusdagi manziling'a yetdim. Biroz istirohat etib, Quddusni oqshom hayotini ko'rmoq uchun chiqdim. Ko'chalarda „luks“ mahtobi* lanpalar yonib, ozroq arobalar bordur. Bir taomxonag'a kirib, g'izo etdimki, anda masakarot* yo'q, faqat mashru* nimarsalar bor. Qimorsiz qarta va shatranj o'yuni-da mavjud bo'lub, ko'p kishilar munga og'ushtadir*. Madaniyat odatlaridan teatr va sinamatog'raf-da mavjud ekanki, kirmadim. Bu payg'ambarlar shahrig'a munday nimarsani(ng) bo'lmasligini ko'ngilni tilagani ajibdur. Ma fiyyahi*, sharobxona va har nimarsa bor emish.

Sinamatog'rafni ega va xizmatkorlari arab va ibriy sozlarini cholg'uvchilarni(ng) hamasi yahudiy ekan. Teatrig'a arabiy, ibroniy, fransaviy, nemis tillarda rivoyat-pyesalar qo'yulur ekan. Azbaski, mazkur tillar xalqidan munda ko'bdur. Falastin arablari ham Misr arablarini sababi ila teatrchilikka biroz mayl qilibdurlar. Teatr pyesalarini rivoyat atab, qadim va jadidlari yaxshi ko'z ila qarar emishlar.

Sinamatog'raf ila men turgan o'tel orasinda ovrupovoriy keng va muntazam bir yo'l bino qilinib, tarafayni lanpalar ila munavvar va muning o'rtasinda hukumat qo'nog'i va ani

javorinda temur panjaralik a'lo bir bog'cha va sayrongoh bino qilingandurki, inson munda o'zini bir Ovrupo shahriga ko'rar.

Bu katta yo'l ruslar bino etgan „Maskubiya“ qal'asini oldidan o'tar. Bu yo'lning ikki tarafinda ovrupovoriy katta mag'oz va o'tel va do'konlar bo'lub, tarafaynig'a soya uchun daraxtlar ham o'tqurulubdur. Mahtobiy lanpalar ziyosi ila yurub, manziling'a kelib, uyqug'a ketdim.

(Baqiyasi bor)

*„Oyna“ jurnali. 1915-yil,
2-son, 26-30-betlar.*

2-adaddan moba'd

Hazrat Xalil ar-Rahmon alayhissalom ziyoratining ertasi dalil ila bir arobag'a o'lturub, Quddusi sharif ichi va atrofndagi anbiyoi i'zom va avliyoi kibor ziyoratlarig'a mutavajjih bo'lduk. Quddus fathinda shahid bo'lgan bir necha sahobagoni buzurgvor* va u jumladan, hazrat Ukkosha va boshqa mujohidoni islomni(ng) bir necha yerda ziyorat etduk. So'ngra shaharning sharqi(y) tarafndagi Tur-Zito tog'iga chiqildi. Bu tog' tik emas, o'rlatib aroba yo'li qilingandur.

Tog' ustig'a chiqqanda, Quddusni(ng) har joyi ko'zg'a ko'runur. U tog' ustidan shaharda o'ndan ziyoda katta kalisolar ustindagi salib-kresti ila ko'zg'a uchraydur. Tog' ustinda ham bir necha eng katta kalisolar borki, katta davlatlar tarafidan bino qilinib va har birining atrofnda 5-10, hatto yuz-ikki yuz tanob yerlarni aylanturib olingan maydon, bog'cha va o'tellar, yuzlar ila xona va hujralar bino qilinib, anda nasorolarning har qismidan, masalan: rus, nemis, fransuz, italyon, anglichan, rum, arman, bulg'or va boshqa

xristian millatlarining er, ayol monaxlari turub, bo'ynida to'rt-besh olchin tasbih osgan zohid va monaxlardan boshqa har sinfdan, ya'ni kosib va ahli hunar muhojirlari ilan to'ladur. Mazkur millatlarning har birini shahar ichinda va xori-jinda va Tur-Zito tog'inda muntazam maktab, hatto dorulmualliminlari bo'lub, xristian muhojirlarining bolalari-da boshqa mahalliy xristian arab bolalarini ham majoniy* o'qitadurlar. Musulmon bolalari bo'lsa, na bu maktabda va na turklar bino etgan nizomiy maktabda o'qumay, dunyodan xabarsizlik ila umr o'tkararlar. Quddus maishatig'a diqqat ila qaraganda Arab mamlakati va yoyinki Turkiya viloyati va turk hokimligi, ko'zg'a eng kichik ko'rung'on nimarsalardan bo'lub, har yerda ovrupoyilarni(ng) madaniyati, maktabi, tijorati va xo'jaligi zohirdur.

Misol uchun shuni yozayin: Quddus va Falastinda Rusiya imperato'rig'a mansub rus jamiyati bo'lub, bularning idorasinda yuzdan ziyoda ruscha va arabcha muntazam maktablar barki, talaba va talabotlari 3-4 ming bo'lub, bul maktablarg'a turklarni eski imtiyozlar hukmi ila mudoxala haqqi bo'lmay, faqat rus inspekturi nazoratindadur. Yana muallim va muallima hozirlaydurg'on muntazam ruscha, arabcha maktablari bo'lub, bu maktablar rus sohib hayrotlarining masorifi va ehsoni ila tarbiya qilinur. Tabiiy, bu maktabg'a o'qigon kishilar rus tarafdori bo'lurlar.

Quddusdan Tur-Zitoda chiqgonda bevosita chap qo'lda yigirma-o'ttuz tanob yerni atrofi devor qilinib, muzayyan Ovrupo ko'shk va imoratlari bino qilingan. Bu kimniki? Bir ingliz xotunning mulki! Ul tarafinda yo'l ustinda ko'b mahallalar bor. Bular kimniki? Ovrupo muhojirlariniki! Yana bir necha yuz tanob yerlarni atrofig'a stun o'tqurulub, sim ila ihota qilib, ichinda milyo'nlar masorif ila bino qilingon maktab, musofirxona, kaliso, hammom, xastaxona va boshqalari borki, bu kimniki? Olmonlarniki! Quddusda olmonlar boshqalardan bir necha dafa ziyodaroq yer egallabdurlar.

Undan nari boshqa katta bir imorat va bir necha tanob yer-
ni aylanturilgan, bu kimniki? Italiyaliklarniki! Yana bu...
kimniki? Ovrupoyilarniki. Bir kalima ila aytayin, Quddusi
sharif atrofini(ng) o'ndan 6-7si ovrupoyilarniki bo'lub, ni-
hoyatda oliy va jamiyatlarig'a maxsus umumiy binolar so-
lingandur. Yolg'uz ovrupoyilar emas, Amriko nazorolarining
ham mulklari bordur.

Quddus atrofini(ng) 10 dan 4 yo 3i mahalliy odamlarni-
ki bo'lub, ammo obodlik jihatidan ovrupoyilar mulkini(ng)
yuzda biri e'tibor qilinsa, joizdur. Ofarin ovrupoyilarga!
Alarni(ng) din va millatlari yo'liga etgon sarf va chekgon
mehnatlarini aytib ado qilib bo'lmaydur. Bu aytilgon yer-u
imoratlar qip-qizil va yalang'och tog' ustinda bino qilinib,
toshlarni qozib, katta maydonlar va musattah qilib, boshqa
tarafdardan tufroq kelturub, botmanlar ila bog'chalar bino
etibdurlar. Bu tog'lik yaramas yerlarni(ng) murabba gazini
2dan 500 frankgacha sotub olibdurlar. Mil ila qayerlardan
suv kelturubdurlar... Oriy*: „Himmat-ar-rajol taqla-al-jabol“
(odamlarning himmati tog'larni talqon etar). Endi bularg'a
biz, dindor musulmonlarni qiyos qilib bo'lmaydur. Vaqtoki*,
Makkai mukarrama va Madinai munavvarada musharraf
bo'lub edim.

Oxirgi 1-2 asr zamonida biz, musulmonlar va yo
musulmon podsholari tarafidan bir asr-u buq'ai xayriya
yo'qdur. Hozirgi zamon jamiyatlari, maktablari... nari tur-
sun, bizni ba'zi hojilar ahvolini anda ko'rmoq kerak. Kissasi-
g'a minglab puli bo'lub turub, to'yub taom yemaydur. Te-
vachisini* to'ydurmay, andan tayoq yeydur. Karantinlarda
o'zini miskin ko'rsatib, zillatni qabul qilib, pulsiz o'tar. Mak-
tab yo madrasa qilaturgon hoji topilmaydur. Al-nihoya,
qilaturgon xayri 5-10 so'm andagi boy va yoinki gadoylarg'a
ulashturmoq va harami nabaviyyada har kun xaloyiqg'a uch
ko'za suv bergil, deb bir xodimg'a oyinda bir majidi (160
tiyin) tayin qilib, oni ham yubormaslik (mani samarqandiy-

ligimni bilib, Samarqandda al-on tirik hoji... janoblarig'a ayting, mani saqqolik* vazifamni yuborsun, deb xaddomi* haramdan biri manga tayin qilib edi).

Bu mustamlakotlar* orasidan o'tardim, uzog'dan katta bir kalisoning hallik g'ubباسi nazarimni jalb etdi. Kimniki? Ruslarni monastri-dayridur dedi. Borduk. Yo'lni bir tarafida faqir hovli va imoratlar, iflos arabxonalari bordurki, bulardan o'tub, katta bir darvozadan oliy va katta bir chahorbog'ga kirduk. Har taraf rasta ila har nav daraxt o'tqurulgon. Har tarafda monaxlar uchun xususiy uylari va hammasi uchun katta zollar va maktabxona, kasalxona va nihoyatda ziyatlik bir kaliso va Quddusni har bir minorasidan baland g'ishtin bir minora va ustinda Quddus ufqini ovozi ila to'lduraturgon katta bir noqus* osilgandur. Chahorbog'ni(ng) har yeri tozadur. Ruslarning Quddusda mundan boshqa yana 4 katta kalisolari bordur. Oldimdagi dalilg'a dedim: „Ko'rdingizmi, ruslarning dindorlig'i va himmatini? Shunday tog'da yo'qdan shunday jannatdek joy qilibdurlar. Ammo (siz) Quddusi harami sharifning ichinda poruxonalar* qilibsizlar?!“ Tabiiy, javob yo'q.

Ba'zi ruslar ila so'ylashduk va ondan chiqg'och hamon oldingg'a iflos hovli va sahroyig'a o'xshash chirkin musulmonlarni ko'rarsanki, bu ko'rulgon manzaralar ko'ngilg'a ta'sir etar.

Atrofni yana aylanduk. Tur-Zito ustidan Bahri Lut ko'li ko'runub turubdur, Quddus ichinda va atrofinda ko'p adad kalisolar ustindagi jilolik qubba va salibi ilan ko'zni o'zig'a tortar. Musulmonin dini imoratlar ustining tunuka va po'shishlari va masjid qubbalarining ustinda qo'yulgon va alomati islom bo'lgan hilol (yarim oy)lar kamoli chirkinlikda ko'runub, zang bosib, mujallo salib muqobilinda hazin bir manzara ko'rsatadurki, mundan nasorolarni (ng) dinig'a ixlosligi va musulmonlarni(ng) loqaydligi ma'lum bo'ladur.

Rus kalisosining yaqinida har tarafi tosh devor aylanturulgan musamman-sakkiz burj(l)i bir havlig'a kirduk. O'rtasinda bir qubba bor. Ichig'a sandalig'a o'xshash katta bir tosh borki, hazrat Iso alayhissalom muning ustidan osmong'a chiqqon, derlar. O'rtasi chuqur bir toshni mahali* Asoyi Muso alayhissalom derlar. Muning yaqinida yigirma qadar zinadan chuqur bir dahmag'a kirilurki, Robiya al-adviiya va Muhammad bin al Hasan raziallohu anhunung ziyoratlaridur.

(Baqiyasi bor)

„Oyna“ jurnali. 1915-yil,
3-son, 49-53-betlar.

3-adaddan moba'd

Bu chuqurdan chiqib, arobag'a o'lturub, boshqa yo'l ila yana shaharg'a tushub, ovrupoyilarni(ng) tog' parchalari-dek maktab, musofirxona, kaliso, sum'a, qo'nsulxonalaridan va ora-sira buzuq va xarobazor musulmon hovlilari oldidan o'tub, yana shaharni boshqa tarafig'a chiqib, bir xeyle bor-gandan so'ngra, xaroba bir yerda arobamiz turdi. Yerdan 50-60 gaz baland – bir tog' parchasi va oning osti bir tanob-ni(ng) to'rtidan biridan ziyoda bir mag'ora. Bu mag'oraning usti yakpora uch-to'rt dona katta tosh – suxra* ila tabiiy yopilgandur. Mag'oraning osti yerdan biroz chuqur bo'lub, ayvong'a o'xshash uch tarafi qiyodan* devor usti suxra tosh va bir tarafi ochiqdur.

Bu mag'oraning bir tarafinda Sul-ton Ibrohim binni Adham janoblarining turbalari bordur. Mundagi eski asarlardan, vaqtinda bu mahalg'a katta imoratlar borligi bilinur. Ammo al-on xaroba holindadur.

Agar hozirgi musulmonlar bo'lsak, boshqa ziyoratgoh-

larda shuningdek xaroba holig'ga kelishi muqarrardur.

Mundan chiqib, shaharni boshqa tarafida bir xeyle yurub armani kalisolidan o'tduk. Kaliso deganda yigirma-o'ttuz tanob yer va atrofi tosh devor ila qal'aga o'xshatub bino qilingan bir qo'rg'oncha tasavvur qilinsun. Ichinda kaliso, maktab, hammom, kasalxona va jamiyati xayriya idoralari, jimnostiqa xonalar*, sum'a har tarafdin kelaturgon ziyoratchi nasorolar uchun muntazam unlar, taomxonalar, hatto ichinda hunar va sanoatxonalar bino qilingandurki, yolg'uz tanbalxona va bizni(ng) takyalardek ishsiz va gadoyxona emasdur. Temur darvoza va anga darbonlari bordur. Biroz nari ketib, arobadan tushduk. Ravoqlik bir sahlovdan o'tub, bir havlichag'ga, undan pastgina yopilgan chinni va minokori* bir gunbazg'ga kirdukki, ichi masjidlardek gilamlar ila to'shalgan va bul muborak maqom Hazrat Dovud alayhissalomning qabri muboraklari bo'lub, ziyoratig'ga musharraf bo'ldum.

Mundan aroba ila yana boshqa yo'llarni aylanib, Qudus ichindagi qabri Hazrat Maryam va Iso alayhissalomga mansub kaliso va boshqa mashhur kalisolarni ziyorat va sayohatig'ga azimat etduk. Avvalan, masjidi Aqso harami sharifning yaqinidagi Qamom kali-sosig'ga bordukki, nasorolarcha dunyoning eng sharofatlik kalisosidur. Ichi katta va kichik bir necha qubba va marmar imoratlardan iborat bo'lub, hazrat Isoning har nav tarixiy holatlarini, ya'ni xalqning'ga da'vat etganlari va yahudiylar tarafidan izo* va jafokorub, salibg'ga mixlangan va nasorolar e'tiqodincha, salb* bo'lungon holatlari tasvir qilingan va kichkina yasalgan va osilgan maslubi mujassam suratlari yasilib qo'yilgandur.

Kaliso ichinda ko'p adad chirog' va shamlar yoqilib, doimo ziyoratchilari uzulmaydur. Mundagi nasoro ziyoratchilarini(ng) ba'zisi biz kirganda nihoyati Xo'shu ila* tizlanib, andagi nasroniyat mehroblarig'ga va Hazrat Masih maslubning tarixiy suratlari huzurinda saf-saf ziyorat etib turub

edilar. Bu kalisoning kalidi musulmon bir shayx qo'liga bo'lib, andan boshqa barcha xodim va ruhoniylari nasorodandur.

Mundan chiqib oning yaqinidagi rus kalisosig'a kirdukki, munda ham taryxiy tosh va tasvirlar ko'b bo'lib, bir necha uydan iboratdurki, bir rus xotun shayxi bizlarg'a ko'rsatib bayon etdi. Munda to'rt-besh ming so'm masraf* ila qilingon ikon (tasviri hazrat Maryam va Masih) bordur.

Kalisoning oldinda Toshkandlik yosh attor bor ekanki, Hoji va zavvorlar olaturgon nimarsalar sotadur. Do'konig'a biroz o'lturduk. Mamlakatdan so'radi. Qo'lig'a bir necha nusxa „Oyna“ va „Turkiston xaritasi“ni berdim. Ahli savod ekan. Toshkand shahrini ko'rsatdim. Beixtiyor xarita ustindagi Toshkandni o'pub, ko'zig'a surtdi. (Vatanni sevmog' iymondandur). Xususan vatan va ahli diyorni(ng) qadri musofiratg'a* ma'lum bo'lur. Haqiqatan vatan muqaddasdur. Qadrini bilmoq kerak. Sotmasg'a va o'lguncha ayrilmasg'a kerakdur. O'g'li bor emish. Quddusdagi ruscha va arabcha maktabg'a berib, maktabni tamom qildurmoqg'a va so'ngra ruscha dorilfunung'a yubormoqig'a mashvarat berildi. Shaharni(ng) chetroqindagi Qabri Hazrati Maryam kalisosig'a borduk. Shayxlari tamoman nasorodur. Asl kaliso yer ostinda qolib, 60 qadar zina ila kirilur. Yer ostinda 2-3 qubba va marmar ravoqlar ila bino qilingon imoratlar bo'lib, devorlarinda tarixiy xat va tasvirlar bordur. Ko'p chirog' va qandillar yoqilgan va yer osti imorati bo'lgan uchun qarong'udur.

Andan chiqib, yaqinidagi nasorolarning katolik mazhabi ahlining ziyoratgohig'a kirduk. Kichkina bir eshikdan kirarmiz. Qudrati katta tosh-suxralardan paydo bo'lgan va bir-birig'a muttasil 3-4 kichik tabiiy mag'oralardan iboratdurki, mag'oraning tavonig'a ba'zan qo'l yetar. Va ichi nomunatazam 2-3 hujrag'a ayrilib, Hazrat Masihning bir bola bo'ynida salb qilingon mujassam tasviri bordur. Va yahudiy-lar tarafidan salibg'a mixlanganda qonlarini oqqani tasvir

qilingondur. Bu maqomning shayxi katolik nasorodandur.

Mundan chiqib, shunda yaqin Boyazid Bastomiy Hazratlarining turbalarini ziyorat etib, biroz nar(r)oqdagi nasorlarga tegishli chahorbog'ga ketdukki, onda ham Hazrat Masihning har nav tarixiy holatlarining tasvirini devorlarga tortilibdur. Yana bir necha islomiy va yahudiy va nasroniyat maqomlarini sayohat va ziyorat etib, yahudiylarni Qudus harami devorining orqasig'a kelib, har kun yig'lab duo o'qiydurgon joylarig'a kelduk. Yahudiylar haramni "musulmonlardan olib alarg'a bermoqni va qadim yahudiy hukumat va saltanatig'a yetkurmoqni Allo taolodan tilab, haram devorig'a orqa tarafdin kelib mutavajjih bo'lub, bo'yunlarig'a rido solib, er-u ayollar soatlar ila tikka turub, kitob yuzasidan va yo hafzan* guruh-guruh duo o'qiydurlar. Kim bilur, alarni duolari qabul bo'lur yo yo'q. Zohir holda qaraganda, Quddus va Falastin, ya'ni arzi mav'udg'a* yahudu musulmonlardan ziyoda tasarruf va ilm jihatindan nasorolar taraqqiydadur..

Harami sharifdagi Masjidi Aqso va Masjidi Suhrotillo'ga kirib, yana bir vido ziyorat etib, ushbu sharif maqomlarga yana musharraf qilishini Alloh taolodan tilab, chor-u nochor haramdan chiqduk. Bozor va o'teldan nimarsalarimizni olib, dalil va shogird dalilg'a keraklik hadyani berib, alar ila vido etib, aroba ila vagzalga mutavajjih bo'lduk. Dalil janoblari vagzalg'acha kelmoqchi bo'ldi, yolvorib qaytardim. Go'yoki ikki kishi tamom uch kun manga rafohat* va dalolat etdilar. Agarda Ovruponi(ng) bir shahrig'a bir tarjimon uch kun alarni aytgan dalolatini qilsa, ahlan o'n besh so'm olur. Ammo ikki kishig'a mani berganim ondan ozdur. Maafih* bergan nimarsam alarni(ng) taxminidan ziyoda ediki, xursand bo'ldilar. Man uedim: „Agarda ikki kun minilgan arobani odat bo'yuncha kiro qilsa edingiz, sizg'a ziyodaroq berar edim. Azbaski, arobachig'a... g'urushni ziyoda olib berdingiz“.

Dalil janoblari uyalib, dedi:

– Odamni tonimoq mushkul. Agar hojilarni 3 kun, 4 kun olib yurarmiz, ketar vaqtida bergusi bir majidi (160 tiyin) berarki, ikki kishig'a na bo'lur? Loiloj dalillik zimnig'a dallolik ham qilarmiz..

Bu kun chahorshanbadur. Asrdan so'ngra bir popur* Yo-fadan Iskandariyag'a ketar. Onga yetmoq uchun Quddusi sharifdan otasharobani uchinchi sinfig'a kirdik. Tushganda nimarsalarni chiqorgan hammol haqini onga bermoq uchun dalilg'a berib edim, olganim yo'q, deb, 2 g'urushni yana oldi. Vagonda Ovrupo va Amriko sayyohlari va yerli arablar, askarlar to'la bo'lub... Xulosa, bandai Xudoning har qismidan bordur. Kurrai arzning har nav musulmoni, nasoro-yu yahudiysi munda kelur va ham(masi) bir Xudoni bandasidur.

Bu holat va manzaralar ham latif va ham ajib bo'lub, insonni chuqur tasavvurlarg'a ko'mar.

O'rta yosh ammoma* va muslihlilik* bir arab shayxi Ovrupo libosi kiygan boshqa bir ziyoli arab ila mani oldimg'a o'lturdilar. Uzum yerlar. Shayx manga: „Domla aka, uzum yeng...“ – Xo'qand lahjasig'a taklif etdi.

Man dedim:

–Siz Xo'qand tarafig'a ko'bmi yurgan?

Dediki:

–Man Xo'qandiydurman. Besh-olti sanadur. Hind, Arabiston, Misr va Hijozg'a kezarman...

Haj shavqi uchun oqchasiz vatandan chiqibdur. Marjon, sadaf, tasbih va amsoli savdo etar. Va mazkur aytilg'on qit'alarni har sana bir dafa aynolur ekan. Ikki ming so'mcha moyasi bor emish. Mazkur qit'alar tilidan hamda o'rdi va anglizi biroz bilur... Madinai munavvaradan yer va xotun olmoqni va bolasini nizomiy maktabg'a berish to'g'risinda mashvarat etduk. Javorindagi yosh bir arab jarida muxbiri bo'lub, onga ham ma'qul bo'ldi...

2-iyul, hanuz asrg'a yarim soat bor. Yofa shahrig'a otasharobadan tushgan hamon Yofada mutavattun* samarqandiy va sadaf tujjori Hoji Mir afandiga yo'luqduk. Bu janob dallol yoinki Hoji sayyodlaridan emas va nihoyatda musofirparvar va amini mu'tamad* bir odamdur. Bizni to'g'ri havlisig'a olib bormoqchi bo'ldi. Man dedim: „Afu buyuring, bir daqiqa g'oyib qilaturg'on vaqtim yo'q. To'g'ri paraxodg'a kirib, Misrg'a azimat etmoqchiman.“ Andagi turk jandarmasidan paraxodni so'raduk. Dedi: „Sur'at ila ketsangiz, balki yetarsiz“ Nimarsalarni hammolg'a ko'tarturub, dengizg'a yurub yaqinlashduk. Oldimizdan guruh-guruh xalq chiqib: „Vopur roh“ (Popur ketdi) so'zi ila bizlarga muqobil bo'lurlar.

Dengiz labiga chiqib ko'rdukki, popur ketib turubdur. Dengiz jandarmasidan: „Yana qachon popur bor“, – deb so'raduk. Zuhurot* bo'lmasa, dushanba kuni, javobini berdi. Ana, Xalil-al-Rahmon yo'liga aroba sinib, 3-4 soatimiz favt* bo'lg'onining natijasi. Endi Yofadek kichkina shaharda besh kunimizni go'yo hibs ila o'tkarurman. Uydan chiqg'ondan beri tuzagan fursat, safar pro'gramim bu kun saktag'a uchradi. Kayf uchdi. Go'yoki mani munda bir sanalik hibs etdilar. Na chora? Yofada hojixona va o'tel ochgan janobi Hoji Baqo Buxoriy kelib muloqot etdi. Va janobi Hoji Mir ila manga dildorlik berib, hoji Baqo ochgan Misr o'telig'a olib keldilar va a'lo bir no'mra berdilar. Alar xursand. men xapa.

(Baqiyasi bor)

*„Oyna“ jurnali. 1915-yil,
4-son, 74-79-betlar.*

4-adaddan moba'd

Yofa shahri Oq dengizning Shom sohilinda va Quddusi sharifning askalasi dur*. 15 mingdan ziyoda xalqi bo'lib, ak-sari musulmon va boshqasi yahud va nasoro bo'lib, barchasi-ning tili arabidir. Atrofi bog'cha va barakatlik bo'lib uzum, limu, tarbuz, shaftolu, xulosa, har nav mevasidan Ovrupo va Misrg'a har sana milyo'n so'mlar ila sotar. Sohilig'a limon – paraxo'd turadurgon sun'iy havzi yo'q. Vaqtida har oying avval-oxiri bir hafta qattig' fo'rtanasi bor. Yozda bir ozgina dengiz mavji bo'lib, ammo qo'rqunch emasdur. Ushbu sana Ovro'poyi bir shirkat uch sanada tamom qilmoq sharti ila rextim* va havz qilmoq uchun Turkiya davlatidan ruxsat ol-gani so'ylanurdi.

Shahar dengiz bo'yinda uzuncha tushub, ba'zi imoratlari dengizg'a muttasil, uzog'i 20-30 gazdur. Qadim ko'chalari if-los va tor bo'lib, oxiran hukumat 4-5 ovrupoyi katta yo'llar ochibdurki, tarafayni 4-5 tabaqag'acha toshdan ovrupovoriy imorat bo'lib, luks lanpalar ila tanvir* qilingon. Va tijorati yaxshi bo'lib, yer yuzindagi butun musulmon, yahudiy va nasorolarni(ng) ziyoratgohi Quddusi sharif hojilarni(ng) o'tadurgon yeridir.

Shaxarg'a muttasil va dengiz bo'yinda hamda temur yo'li muxtatasi* hamsoyaligindagi ba'zan ziroatlik va ba'zan qum-zor yerlarni Turkiya davlati ruxsati ilan yahudiy milyo'nchi-laridan iborat bir shirkat – kamponiya xalqdan avvalan yo'q bahosig'a olib, kichik bir shahar bino etib, yahudiy muhojir-larig'a kerakli imoratlarni qilib, 10-20, hatto 50 sana muhlat ila berarlar va besh mingdan ziyoda yahudiy muhojirlari dunyoni har tarafidan munda jam bo'lubdurlar. Ovrupovo-riy tosh imoratlar, ibodatxona, dorulfunundek katta mak-tabxonalar, „artizan“ – suv berguvchi quduqlar, no'mralar. Xulosa, yigirmanchi asr tirikligiga va yahudiy maishatiga kerakli mukammal imoratlar bino etibdurlar. O'z arolarin-

da ittifoqlari tom bo'lib, bu yahudiy shahrinda sodalavh va fikrsiz turk davlatidan na po'lis bor, na mudir.

Yahud millati va har bir ko'zi ochiq millat manfaatlik ishga pulni qizg'onmaydur. Bu ish uchun birgina Ro'tshild boy 4 milyo'n so'm beribdur. Masalan, bir yahudiy dunyoni bir uchidan anda hijratni qaror berib xatlashsa, o'shal shirkat anga kerak havlini muhojir planicha bino etib, 50 sanalik berar va har sana ijrosini yarmi qadar pul berib, havliga ega bo'lur.

Ushbu yahud shahrining yerini o'n sana muqaddam bir kishiga majoniy bersa, olmas ekan. Va yahudiylar boshlab imorat qilganidan so'ngra atrofni bir murabba gazi bir g'urush - 7,5 tiyin ekan. Al-on gazi ming g'urushdan fazladur*. Yana qimmat bo'lib taraqqiy etar. Azbaski, dunyog'a yahud xalqini(ng) mustaqil shahri yo'q. Va Yofaning bir tarafi cho'l bo'lib, bu cho'l bora-bora Turkiyaning hurriyat va himoyati va yoinki sodalavhligi soyasinda dunyomizda birdan-bir yahud shahri bo'lur. Yahudiylarni hozirgi dorilfunun maktablari va idorai baladiyalari turklar nazoratidan ozod, na unga turk inspektor - mufattish ilmiyasi va na po'lisi qaraydur.

Yofa yahudiy shahrining ko'zg'a ko'runmas idorasi o'zlari uchun marka bosturubdurlarki, yahudiylar bu markani sotib olib, xatning ichig'a yopushturarlari. Albatta, bir kun kelurki, bu markalar lig'ofani ustig'a chiqar. Ore, umid lozimdur. Dunyoga har kim umid ila yashaydur. Ammo umidg'a ish qo'shulsa, natija berar. Yofada o'n ming qadar musulmon va 6-7 ming qadar yahud va nasoro bor. Ammo katta savdolar va katta magazinlar, sinamatog'raf va katta maktablar hamma(si) yahud va nasoro qo'lingdadur. Mukammal fransuz-ferar maktabi munda mavjud bo'lib, Fransa misyo'nerlari tarafidan yaxshi bir yerda bino qilingon va bog'chasindagi ko'shkdan qaralsa, butun Yofa bog'chalari oyoq ostinda ko'runur.

Turklarning bir sultoniy va bir necha ibtidoiyya maktablari bo'lib, Yofaning o'n ming musulmonlari bizni Samarqandning 80 ming musulmonidan o'qimoq to'g'risida a'lodur. Azbaski, Sultoniya yuz qadar talaba bo'lib, arabiy, turkiy, fransaviy o'qiydur. Fransuz misyo'ner maktabig'a ham musulmondan 20 qadar talaba bor. Samarqanddagi hukumat maktabida nufusi Samarqanddan o'ning yarmi qadar ham musulmon bolasi yo'qdur. Mundan ma'lum bo'loruki, Yofaning u chirkin arablari bizni bu ozoda musulmonlardan ko'ra taraqqiydadurlar. Holbuki, alarni(ng) bu taraqqiysi yahud va nasorog'a qaragonda hechdur. Yofada nasorolar tarafidan uch jarida arab tilinda va yahudiylar tarafidan bir jarida arab tilinda va bir jarida ibroniy til va xatinda chiqib, ammo bechora musulmon tarafidan bir dona ham yo'qdur.

Shahar o'rtasindagi jomeda bordim. Bir mudarris bir necha talabag'a tafsir va hadis dars berib turibdurki, biroz quloq osdim. Fikri va tadrisi* yaxshi bo'lib, bizni Buxoro va Turkistondan a'lodur. Hamshahrimiz sadaf tojiri janob Hoji Mir afandini(ng) uch o'g'li borki, onasi arabdur. Kattasi hukumatning Sultoniysini tamom etib, fransuz-ferarini ham shu sana tamom etibdurki, tavzei mukofot* kuni Ferar idorasi tarafidan bizg'a ham da'vatnoma va belat keldi. Bordim. Toshdan bino qilingon ikki tabaqalik madrasadek katta bir maktab... Turkiya va Fransiya bayroq va alomatlari ilan ziynat berilgan. Bir tarafda sulton va Turkiya ham Fransiya akobirlarining tasviri osilgandur. Yuzdan ziyoda nasoro, yahud va musulmon balasi sinf-sinf chiqib fransuzcha, arabcha va yahudcha abyotlar va nutq o'qudilar. Maktab bog'inda to'rt yuz qadar muxtalit* xalq bor. Mukofot uchun berilaturgon kitob va albo'mlarni(ng) ustig'a balani no'mrasi ilan ism va kuniyasi yozilgan va kelturub maktab poposlari* tarafidan har bolani yaqin odamig'a berilur. Bola kelib saflarni ichidagi aqrabosini qo'lidan baxshishni* olar. Sahnadagi baland yerg'a chiqib, ta'zim etar. Arab muallimlari arab libosiga, yahud muallim-

lari yahud qiyofasig'a, fransuz muallimlari tamoman ruhoniylar (po'p) qiyofasida bo'lub, bo'yunlariga salib osilg'andur. Po'plarni oyoqlarida masihi va etik-da yo'q. Balki arabdek ayoq yalangdur. Rasmi mukofot tamom bo'ldi. Arab talabalar tag'yiri qiyofa* etib, arabcha tarixiy va muhorabalar suratida bir fojea teatr ko'rsatdilar. Arabi she'r va qasidalar o'qub, andagi har sinf, xaloyiq tarafidan mazhari taqdir bo'lindilar. Shom sohili Fransuz nufuzida derlar. Darvoqe, fransuzlar Porisdan qopchuqlar ila oltun kelturub, musulmon va arab bolalarini majoniy o'qutub va hatto u chirkin, ishtonsiz arablar bolasig'a liboslar berib, halldor kitoblar baxshish etib, ustig'a non ham berib, yana har sana dunyo jannati hisoblangan Porisg'a majoniy sayohatlar qildurub, hamda fransuz puli ilan arab va turk yerinda ochilgon maktabg'a arabi va hatto arab dinini pul berib arab mullosidan o'qutdursa va andan chiqgon bolalarni vosita ilan va ming yo'l ilan Turkiyaning davlat mahkamalarig'a ma'mur qilib so'qsa, albatta, Suriya va Falastin xalqini(ng) fransuzparast bo'lushi lozim kelur. Bizni(ng) Turkiston va Buxoro xalqidan ko'ra arablar qobil va mustaidi madaniyatdurlar.*

Arablarda libos, soch-u saqol, qadim va jadid, teatr va musiqi masalalarining harom va halolligi qachonlar hal bo'lub ketgandur. Bizg'a endi boshlaydur. Biz Rusiyaga tobe bo'lub turub, Turkistonni hech bir shahrindagi bir hukumat maktabig'a o'n nafar musulmon talabamiz yo'q, musulmon tili va musulmon dini o'qitmoq nari tursun...

Hoji Murbaqoning Misr o'telidaman. Bir necha kun muqaddam Buxoro shayxulislomi janoblari ham shunda turgan ekanlar. Quddus, Yofa va Xalil ar-Rahmondagi shayx va miskinlarga ko'p-ko'p hadyalar berib, bir necha qurbonlar so'yub, xalqga tarqatibdurlarki, har kim madh etar.

Yofada hamrohlari ilan ma'an* va ham tanholi suratlarini oldurub ekanlar. Muborak siyratlarini Shomi sharifda borib ko'rub edim. Bizlarda ba'zan taassub yo'q. Agarda

totor shayxulislomi bo'lsa edi, balki suratni gunoh bilardi. „Sho'ro“ majallasig'a surat qo'yimoq gunoh deb totor mullo-lari bir necha vaqt mubohasa etib edilar...

Misr o'teli oldidan bir musulmon janozasi o'tdi.

Nardbonsiz bir tobut. Tobutni(ng) bosh tarafinda bir gaz qadar yag'och o'tqurulgon. Agarda mait* er bo'lsa, ustig'a ammoma* va ayol bo'lsa, ro'ymol o'raydurlar. Tobut qamosh* ila o'rtgon bo'lur. Tobut ko'targanlar va aqrabolar va orqadan ketaturgonlar dod-fig'on orniga „Lo iloho illolloh, lo iloho illolloh“ni yakbora va baland ovoz ila aytib ketmoqdadurlar. Man ham no'mradan tushub, orqalaridan ketdim. 200 qadamdan so'ngra qabristong'a kirduk. Ki shaharni(ng) markazig'a bo'lub, ikki tarafida bozorg'a qarab katta do'konlar bino qilini-bdur. Bir tarafi mahalla yo'li va bir tarafi, havlilar bo'lub, orasi bir necha tanoblik qabristoni musulmindur.

O'luk ko'mulub, Qur'on o'qildi. Yirtish yo'q. Qabriston-ni(ng) ikki tarafindagi ikki katta yo'ldan, eshigi va orasidan piyodaguzar* yo'li bor. Qabristonni(ng) bir tarafindagi hav-lilarni(ng) har biridan qabristonda bir eshik va tirizalari* bor. Har nav kishilar, hatto Yofa oldida turgon ikki anglis harbiy paroxo'dini(ng) sarbozlari dasta-dasta mazkur havli-larg'a kirib chiqmoqdadurlar. Hayron-hayron man-da eshik-larini birinda yaqin bordim. Na ko'rayim, ovrupoyi va ya-hudiy va arab fohisha xotunlari to'la va har biri mushtariy* tortmoq uchun izhori jilva etmoqdadurlar. Tuklarim urpay-di. Subhonolloh, bu na rasvolik. Munda musulmon bormi? Hukumat bormi? Vo, esafo, har biri bor.

Ammo ma'nan haqiqiysi ila hech biri yo'q. Bu fisqxo-nalarning oldig'a muttasil qabrlar ko'pdur. Ya'ni bu xona-larni(ng) devori, xona ichindagilar ila qabrlar orasinda yalg'uz vositadur. Munda kiraturgon habislar qabrlarni us-tidan o'tub kirar.

Hoji Mir janoblari mani ziyofatg'a taklif etib edi. Qabris-tondan chiqib, dengiz bo'yindagi saodatxonalarig'a bordim.

Shahar mo'tabaronlaridan* bir necha turk va arab bordur. Favran qabriston holatidan so'z ochdim. UZR maqominda dedilarki: „Undagi korxonadorlar ajnabiy tabaasi yahud va nasorolardur. Biz bir necha dafa alarni ko'churmoq uchun harakat etduk, qo'nsullar mudoxala* etdi. Hukumatimiz za'f* ko'rsatdi. Baladiya* ham alarg'a taraf bo'ldi. To'g'risi, oqcha kuchluk etdi. Holo ish yuqori mahkamalarg'a ketgan. Javob kelgan yo'q“.

Dedim: „Hech yerda munday razolat va zillatni* ko'rma-dim. Dunyoda muqaddas qabristonni bu qadar tahqir etgan bir shahar bo'lmasa kerak. Bizni Turkiston qabristonig'a it va eshshak yotar... Bobolarimiz ustig'a ot chopamiz, buzub yo'l qilamiz.. Ammo qabristonda rasmiy fohishaxona qilganimiz yo'q. Bu qo'nsullarni(ng) aybi emas. Siz musulmonlarni(ng) va har nimarsag'a beparvo hukumatingizni(ng) aybidur. Bizni(ng) Turkistonda rasmiy musulmon fohishaxonalari har shaharda ko'p edi. Ammo musulmonlarni(ng) sanalar ila ta-lab va rijosini Rusiya hukumati diqqatg'a olib, ushbu sana barchasini berkitdi. Ayb bo'lsun, siz musulmonlarg'a...“

Hoji Mir Samarqandiyini(ng) uch o'g'li bor. Biri bu sana Istanbul va yoinki Ovrupo dorulfununig'a yuborilur. Ik-kisi hukumatning Sultoniy maktabiga o'qiydur. Yozgon va o'qugon darslari, chizgon rasm va pilonlarini balalar ko'rsat-di. Nihoyatda quvondim. „Oyna“lardan va „Turkiston xari-tasi“dan berdim. Padarlarini vatani Samarqandni xaritag'a ko'rub suyunarlar. Olloh rivoj bersun. Koshki, har bir mu-hojir Hoji Mir afandidek harakati madaniyatg'a bo'linsa edi.

Ziyofatdan chiqib, Buxoriy Hoji Mirzo al-Baqo afandi xonasig'a borduk. Gramo'fo'nda Turkiston va Buxoroning mashhur xonandalari lavhasining qo'yub, mamlakatcha bir majlis etduk. Hoji Mirzo al-Baqo afandi Yofada ikki hojixonona va bir Misr o'telini tutar. Quddus ziyoratig'a boraturg'on har hoji 11 so'm bersa, Yofadagi paraxo'ddan qayiqg'a va andan hojixonada va ondan vagzolg'a va temur yo'l ila Quddusg'a

va Quddus vagzolidan ar(o)ba ila Quddus hojixonasinda va andan Xalil ar-Rahmon va Baytullahmg'a aroba ila yana Quddusdan aroba ila vagzolg'a va temir yo'l ila Yofag'a va Yofadan qayiq ila paraxo'dg'a masorifsiz yurub chiqarki, bul hojilarg'a nihoyatda foydalikdur.

Yofa va Quddusg'a bir oy tursa ham hojixonag'a ijara va suv uchun oqcha bermaydur. Xulosa, na hammol va na qayiq va na temur yo'l va na arobag'a bir pul bermaydur. Dalillarni(ng) nazr-u ro'zini taomi boshqadur. Hoji baqo ushbu xizmatig'a temur yo'l va paroxod idorasining har biridan har hoji boshig'a yarim so'm qadar kompissa olurki, agarda har sana besh ming ziyoratchi musulmon Quddusg'a o'tsa, to'rt-besh ming so'm kompissa haqi bo'lib, ikki hojixona, Yofa va Quddusdagi yigirma qadar vakil va xizmatkor-u kotib va yugurdaklarig'a shu oqchadan vazifa berur. Ushbu mash'um muhoraba ul xodimi millatga ko'p zararlar yetdi. Hojilarni o'z holig'a qo'ysa, bu 11 so'm evaziga 20-30 so'm, balki ziyoda masraf etarlar. Hoji Mirzo al-Baqo afandi bu ishni ko'p harakat va tadbirlar ila qo'lg'a kirg'uzubdurki, uzun bo'lmasa yozarduk. To'rt kecha-to'rt kunduzni Yofada o'tkarmoq ko'p garon* edi. Maa fiyhi, hamshahariylarni navozishlari soyasinda xafa bo'lmaduk va bu bekorlikda sayohatnoma maktublaridan bir nechasini yozib, „Oyna“g'a yuborduk. Chahorshanba Yofag'a kelib eduk. Dushanba asr paraxo'dni 3-darajasig'a belat olib kirduk. 2-belati tamom bo'lgon, birinchig'a ko'z qiymadi. Ammo 3-sinfg'a o'lturgonimizg'a jazo chekkanimizni Po'rt Saidg'a ko'rarsiz.

Paraxo'dimiz shomg'a yaqin harakat etdi. Inshoolloh, erta soat 8.00 Misrning Po'rt Said shahrig'a chiqarmiz.

(Baqiyasi bor)

„Oyna“ jurnali. 1915-yil,
5-son, 98-105-betlar.

5-adaddan moba'd

Popur Yofadan Po'rt Saidg'a qarab harakat etdi. G'urub yaqindur 2-darajani ustig'a chiqdim. Bir guruh arab va Ovrupo libosi kiygan arablar bor. Sajjoda* solib, asrni o'qub, davra etib, imomlari va'zi siyosiy so'ylab o'lturubdur. Misrni anglis va turklarg'a bor munosabatidan va turklarg'a yaqinlashmoqni misriylar uchun nafligini isbot etmoqg'a zo'r beradur. Ba'zilari savol va e'tiroz etar, go'yo onda yigirma-o'ttuz nafar a'zolik bir parlament – majlisi millat ochilgandur. Man ham tahorat oldim. Oftobi jaxontob dengizimizg'a botib, g'arbimizni qong'a bo'yatdi. Bir arab shayxi azoni Muhammadiy o'qudi. Paraxo'ddagi musulmonlar azon nidosi muqobilig'a „Ey, qodiri, Xudo, bizni tingla va tilagimizni ber“ javobi ilan fazoni to'ldurarlari edi. Har tarafimiz suv va aning boxaridan* paydo bo'lgan osmondur. Mundan boshqa olam yo'q. Bu poyonsiz dengiz ustinda pista po'chog'idek markabi bahriyamiz* sollaradur. Bu g'uborsiz va muattar ufqni xolliqig'a ibodatg'a muqayyad bo'lduk.

Arab shayxi vajdg'a* keldi. Namozni shomni ikki avvalgi rakatig'a „To'dan boshlab Qissai Hazrat Muso va Fir'avnni oxirig'acha o'qudi. Namozdan so'ngra takbir va tahlillar, taslih* va tardihlar* o'quldi. Va olami islom uchun duolar aytili. Munday vajdlik bir ibodatin mundan avval ko'rganim yodimg'a yo'q. Atrofimizni oloyishi dunyodan pokligi, ufqimizni muattarligi va shayxni ruhfito ohanggi qiroati asbobi vajidan edi.

Qur'on ohanglarini sen dilrabodan eshitmoq, atrofda jami narsaga qarab Xudo so'zini eshitmoq qanday yaxshi!

Ufqimizni zulmat bosdi. Osmoni shabcharog'lar zohir bo'lub, Oq dengizning lotimoho* mavjlarini kumushdek jilolantirar edi. Arab majlisi millati hanuz bahs-u jidolda*,

arab shayxi hanuz gap bilan ovora. Havoning salqinligi oyo-g'im og'ruqini qo'zg'amoqchi bo'ldi. Loiloj, xuftonga turol-may, 3-darajani(ng) anboriga tushub, janobi Hoji Baqo bergon amonat dengiz kursisi (kachalka) ustiga uzandim. Anbor badbo'y bo'lgan edi. Yonimda Hoji Abdulloh isminda Shahrixoniy miskin bor. Yuki bir charx ila 3 put kelaturgon eski-tuski, latta-puttalaridan iboratdur. Charxidan boshqa barcha libos-u latta-puttalarini bizni to'qumdo'zlar 50 tiyinga olishi ma'lum yo'q. O'zi ikki haj qilgon, Iroq, Bag'dod va Falastinni ikki dafa jayov kezgan bir obiddur. Paraxo'dda va Po'rt Saidda nimarsalarimizga qarovullik va hammollik etdi. Objo'sh kelturadur. Xulosa, men uchun bir hamshahri va a'lo bir hamrohdur. Misr tufrog'inda charxchilik qilib, biroz foyda etib, mavsumda yana Hali sharifga ketar. Zarradek g'ami yo'q. Ikki yuzi qip-qizil, tavono*. Faqat nihoyatda chirkin, hattoki liboslari kir ila u qadar muhr(a)langanki, habashni qaro yuzidek yaltiraydur. Xulosa, bu holi ilan bir milyo'nerdan tinch va rohatdur...

Oqshom dengiz kursisi ustinda chalqaramon yotib uyqug'a ketdim. Paraxo'd biroz beshikdek tebratur. „Afan-dim, turung, fajr* qo'ldan ketar. Va ham Po'rt Said ko'rundi“ deb Hoji Abdullo afandi uyg'otdi.

Fajrni safosi, dengizni shaffof mavji, bir tarafdin sham-si jahontobni ziyosi ilan havo va fazoni kasb etgon latofati va dengiz qushlarini uchushi va sohildagi shaharni, dengiz musofirlarincha, chimildiqdan chiqqon bir qizdek latofatini tamoshosi to'yaturgon va tavsif qilib bitiraturgon nimarsalardan emasdur. „Oqshomgi ibodat lazzatini takrori uchun arab namozgohig'a ketdimki, namozni bitiribdurlar. Yalg'uz boshimg'a ubudiyat etdim. Har zamon Misrni haqiqiy xo'jasi anglislarni zarbi va fo'lodi mudhish paraxo'dlarig'a yo'luqar-miz.

Endi Po'rt Said jomelarining hilollik minorasi va saliblik kalisolari va 3-4 oshyonalik imoratlari va dengiz bo'yindagi

simsiz tilgirof-muxattasining ustuni ko'runmoqg'a boshladi. Sues qanolining ishboshi muhandisi fransuz Ferdinand Duliensni dengiz ichinda toshdan qilingon haykali musofirlarg'a qanolni ko'rsatib taqdim qilib turubdur.

Paraxo'dimizg'a arab do'qturi kelib, hammani birma-bir ko'z ila ko'rdi. Karantin qayiqlarig'a yuklar to'lub, o'zimiz ham o'lturub, askalag'a mutavajjih bo'lduk. Mundagi qayiq va hammollar karantin idorasidandur. Qayiq kirosi karantin puli, „nachur“* pullari uchun bir so'm olib pand berdilar. 3-mavqe'g'a belat olganimni jazosi endi bosh ko'rsatdi. 2-darajadagi odamlar maturlik qayiqlar ila ketdilar. Biz alarni karantindan o'tushlarini soatlar ila dengiz ichig'a muntazir qolduk. Karanting'a chiqduk. Bir-birin temur panjara va halqalardan o'tub, tabib va po'lis doiralari'g'a yo'luqub, har tarafi temur panjara ila ihota qilingon bir maydong'a chiqduk. 3-darajadagi odamlarni nimarsasi „nachur“ bo'lur ekanki, yana ikki soat intizor kerak. Barakat bersunki, toza chamadon va toza joyxoblarni „nachur“g'a solmadilar. Chirkin ko'ringan har nimarsani bog'luqi ilan jahannam misoli „nachur“tib chiqordilar.

Bir xil musofirlar bu zamon go'yo devona bo'lgan edi. Mani 4 qit'a nimarsamni „nachur“ qilmasdan toza nimarsalar ichig'a ajratdilarki, panjarani orqasidan va uzoqdan ko'rar edim. „Iskandariya“ o'teli(dan) odmi arab Alini o'telig'a bormoqchi bo'ldumki, Ali mani andagi sihhiya doirasi*g'a olib bordi. Kimligimni, pospurtsiz so'radilar. Misrg'a qaysi xona-yu qaysi ko'chada ketishim so'raldi. Dedim: „O'telg'a tusharman“. Dedilar: „Siz 3-mavqe ila kelibsiz, 3 kun Po'rt Saidda turarsiz, hakim muoyana etar*, so'ngra ketarsiz...“. Har na dedim, iloj yo'q.

„Iskandariya“ o'telig'a turushim va Alini(ng) manga 3 kung'acha kafilligini po'lis yozdi. Xulosa, bandg'a tushduk. Agarda Misrda maxsus bir xona va ko'chasining no'mrasi va xona egasini oti aytulsa, qo'yaberar ekanlar. Va Misr po'lisig'a

tilgirof berilib, andagi sihhiya hakimig'a 3 kun ko'rguzulur ekan. 2-sinfdagilar qachonlar Misr vagzoliq'a ketdi.

Boshimdagi Eron kulohi shafobati ilan bir eroniy ke-lib, ahvol so'radi, vukuotni* so'yladim. Ul dedi: „Munda „Dorussaodat“ isminda o'telim bor. Ertag'a sizni Misrg'a jo'natmoq qo'limdan kelur“. Yana po'lis va sihhiya idorasig'a borduk. Tabdili makon* va kafili hadidmand* qaydi uchun endi avvalgi kafilim Ali qabul qilmaydur. Loiloj besh g'urush badalig'a Alini bandidan ozod bo'lub, 2-Hoji Ali eroniy kafolatig'a kirdim. Soat 8 paroxo'ddan chiqub eduk, endi 12durki, holo gumrukdan chiqqonimiz yo'q. Soat 2da Misrg'a aroba jo'naydur. 6 soat Po'rt Saidni sayohat etib, shu kun asr Misrg'a kirmoqchi edukki, 3-darajag'a kelgonimiz uchun hibsg'a tushduk. Gumruk(d)a nimarsalarimiz qaraldi. Bojiligi yo'q ekan, chiqib „Dorussaodat“ o'telig'a keldik...

*„Oyna“ jurnal. 1915-yil,
6-son, 123-126-betlar*

MAQOLALAR

BIZNI KEMIRGUVCHI ILLATLAR

Bizni kemirguvchi illatlar deganda, zaxm-u marazn^{imi} gumon etarsiz? Yoinki, sil, sil-ar-riyau* maxavlikn^{imi} der-siz? Yo'q, andan ham yamonroq va andan ham jonxarosh*, bevoya, xonavayron va g'arib etguvchi bir dard, biz – turkistoniy^{larni} shahri va qishloqi yoyinki yarim madaniy, yarim vahshiy sinflarimizgacha istilo etib, butun tirikligimizga sorilgon va bizni inqirozg'a va tahl^{ikag'a} va jahannamg'a yumalataturgon to'y, azo ismindagi ikki qattol dushmanni derman.

Atomizdan mehribon Tangrimiz jallu a'lo Qur'oni ka-rimda „O'z qo'llaringiz ila o'zingizni tahl^{ikaga} otmangiz“, der. Biz bo'lsa, badbaxtona va Xudoning amrig'a bo'yun qo'ymasdan kofirona bir suratda to'y va azo degan, yo'q bo'lushimizg'a sabab bo'lgan odatlarga bor-u yo'qimizni sarf va isrof etarmiz Yilda ikki oy navro'zi kofiri uchun sayr etarmiz. Bir oy muqaddam Samarqandni Panjakent qasabasidagi navro'z sayrig'a mushak-fishang otishdan uchgina kishi o'lub, o'ndan ziyoda kishi majruh bo'ldi. Ko'pkari va uloq chopmoqlik odati mal'unonasig'a har viloyatdan har sana yuzlar ila kishi oxiratg'a ko'char, na qadar kishi majruh va ma'yub bo'lar. Ko'p kishilar sayr va ko'pkari shumligi ila ish^{dan} va ziroat vaqtidan qolur. Uyig'a ozuqasi yo'q, ho'kuzi va sog'ar siyiri yo'q ekan, bir necha yuz so'mg'a ot olib va har kuni anga hindidek parastish* etib, har kun bir so'm sarf etar, na uchun? To'y va sayrg'a ko'pkari chopmoq uchun. O'n-yigirma chaqirimg'a to'y bo'ldimi, har kim ishini, dehqonchiligini qo'yub, otlanib ko'pkariga ketar. Dehqon uchun oltundan aziz vaqt favt bo'ldi-ketdi. Ekin birgina kun keyin sepilgan uchun pishmay qolar. Birgina kun so'ngra yig'ilgan uchun yog'ichga qolib, ba'zi xirmanlar chirib ketar.

Ma'lum bir shaharda yahudiylar ba'zan o'luklarini oqshom eltib ko'marlar. Na uchun? Kunduzi ishdan qolarlar. Biz bo'lsa, o'luk va to'y uchun haftalar, hatto oylar ila ishdan qolurmiz Holbuki, shore'i a'zam, payg'ambari akram sallolohi alayhi vasallam hazratlari o'lganni tez ko'mub va ko'ngandan so'ngra tez tarqalib, ishg'a ketmoqg'a va o'lukxona xalqini uch kundan ziyoda ta'ziya tutmasg'a, qaro kiymasg'a, kir, falokat bo'lmasg'a amr etarlar. Ey xalq! Ey musulmonlar! Biz na uchun Xudo va rasulni so'zig'a va o'zimizni nafimizg'a amal qilmaymiz? Biz devonami? Biz taklifdan tashqarimi, Xudo uchun so'ylangiz". Biz nima?!

Shariat kitoblaridan „Faroiz“, ya'ni Xudoni buyrug'i degan kitoblarg'a „O'lukni molidan avvalan o'lukg'a kerakli muvofiq sunnat va isrofsiz kafan qilib, dafn qilmoqg'a sarf qilinsun, so'ngra qarzini berilur. So'ngra ortgan mollarni virasasig'a* muvofiqi shariat taqsim qililib berilur“, deyilgan ekan, biz bil'aks kafandan so'ngra qarzg'a bermay va hatto sag'ir va benavo xotunlarni merosini yirtish, azoyi, sadaqa, xayrot, bilmayman, nimalar ujrasi* deb, qarzdan, virasidan ilgari taqsim qilib olarmiz. Besh-olti ma'raka va xudoyi, 8-10 juma oqshomi deb butun mahalla va qishloq xalqig'a palov berarmiz. Ba'zi bir bechora sag'ir va mushtipar ayollar merosdan va haqlaridan noqis olurlar. Ba'zi qarzxohlarni haqqi xudoyi va xayrot, noxudoyi* va sharrot* sababi ila kuyub ketar. Bechora o'lukni zimmasi qarzdan qutulolmay qolur. Xudo uchun aytingiz, bu xayrotmi, bu xudoyimi? Besh-olti kun so'ngra bu xudoyi va xayrotlar uchun varisani haqqi bo'lgan mol va yerlar sotulur. Berilgan dangga* adras*, azoyi va g'anilarni olgan yirtish va sadaqalari uchun berilur. Endi bechora varisa darbadar, ham otadan, ham vatandan ayrildi-ketdi. Bir o'rtahol, bir bechora faqir o'lar. Oning g'ani yaqini o'lukni egasi bo'lub, virasa molini „obro'y“ etarman, deb isrof va barbod etar. Natijada bechora varisa* darbadar. Ey, uying obod, obro'y qilg'uvchi! O'lgan ul, sanga nima?

San, g'ani, o'z o'lukingg'a obro' qilgoning bas emasmi?

Astag'furillo, subhonollo. Bizni qilaturgon aqlsizligimizni qaysi millat qilur? Nikoh, xatna, bu ikki balo shundog' qattiq bir illatki, o'lmaguncha qutulub bo'lmaydur. Shaharlarda o'rtahol, ya'ni o'turarg'a xona va bog'i bor bir kishi nikoh uchun ikki ming so'm sarf etar va o'g'ul xatnasi uchun hech bo'lmaganda ming so'm. Har bir benavo kishi bu mavridlarga 200 so'mdan 1000 so'mgacha sarf etar. Boy va zo'raki boylar esa besh ming, o'n minglab sarf etar. Oxiri nima bo'lur? Nima bo'lur deysiz? Ota-bobosidan qolgan mulk va vatanini o'z ixtiyori ilan zo'raki boyni o'zi o'lgaydan so'ngra bir yahudiy yo bir armani ajnabiyg'a sotib, To'y va ta'ziya qarzini berar. O'zi sotmaganda sudga sotilur. Mana, yuqoridagi sarlavhada „Bizni kemirguvchi illatlar“ degan odatlarimiz, shu to'y va ta'ziya ismindagi devonaligimizdan iboratdur.

Bir do'konchi, bir gulkor, bir faqirhol, bir kosib uchun bu to'y va ta'ziyalar o'lumdan qatig'durki, muning, uchun bechora har kun o'lur. Har kun o'lgon ila-da qutulmas. O'zidan so'ngra ahl-u ayolig'a bu yo'qsullik va bu musibatni meros qo'yar. Xo'b, yaxshi, o'z molini to'y va ta'ziyag'a isrof etsun, barbod etsun, ko'zi chiqsun. Hay, bonka oqchasini, birov pulini na uchun barbod etar. Bu devonalikni u tarafi emasmi? Bu hol ila 20-30 sana o'tsa, yer va havlilar ajnabiy-larg'a o'tub, aksar xalqimiz gadoylik darajasig'a inur. Ellik sana muqaddam yer sotilsa, bir musulmon olardi, endi boshqalar olur. Mana, endi biz shu xil ilan yana yigirma-o'ttuz yil o'tkarsak, xalqimizni yarmidan ziyodasi vatansiz, yersiz, darbadar bo'laturgoni ma'lum va oshkordur. Bir havlida, bir ro'zg'orda, masalan, ikki o'g'ul, ikki qiz bor. Ato o'lsa, ani moli to'rt bo'lunur. Alarni har birig'a nikoh va xatna va o'lum mavridlari muqarrardur. O'zlarini zamoncha ilmi va hunari yo'qki, konturg'a, mahkamag'a, bonkag'a kirib vazifa olsa. Endi loiloj attorlik va yo baqqollik va u bo'lmasa, muz-

durlik* va mardikorlik qilishi lozim kelib, bu ishlardan faqat alarni qorni to'yadur. Ortdurmoqqa yo'q. Muning ustig'a to'y va ta'ziya degan dahshatlik balolar kelgandan so'ngra bu aziz oila va ro'zg'org'a yonib kul bo'lmoqdan boshqa iloj yo'qdur. Ellik sana muqaddam bir qarish yer bir pul ekan, endi bir ol-tun va kelarg'a yer oltung'a ham topilmaydur. Qrim va Kaf-kaz musulmonlari-da bizlardek yer qadrini bilmaslar ekan. Endi Qrimda bir tanob (600 sajin) yer o'n ming so'mdan o'ttuz ming so'mg'achadur.

Biz bir tanob yerimizni 200 so'm sotib to'y qilmoqchi bo'lsak, yerni xo'b pulg'a urdum, deb majnunona shodlanur-miz Insonni bu qadar ahmoqligi ajibdur. Bizg'a lozimki, to'y va ta'zivalarni kichik qilib va holimizcha harakatda bo'lub, kelar zamonamizni o'ylayluk. Valloh, xor-u zor-u munqariz* bo'lmoq ertag'a oftobni chiqishidek muqarrardur.

Samarqandda bir mahalla borki, aksar xalqi faqru zaru-ratdan, to'g'risi, aql noqisligidan havlilarini pulg'a qiziqib yahudiylarg'a sotgan uchun mahallag'a oz musulmon qoldi. Mahalla maktabi yo'q bo'ldi. Masjidi-da yaqinda yo'qolur. Mana, bizni aqlsizligimizni oxiri va isroflarimizni xotimasi dinimizg'a futur kelmoqig'a sabab bo'lur. Din uchun, masjid va maktab uchun aqcha, sarvat, davlat, somon* kerakdur. To'y va ta'ziyaga sarf qilinaturgon oqchalarimizni biz turo-niylar, ilm va din yo'lig'a sarf etsak, anqarib* ovrupoyilardek taraqqiy etarmiz va o'zmiz-da, dinimiz-da obro'y va rivoj to-par. Yo'q, hozirgi holimizg'a davom etsak, din va dunyog'a zillat* va miskinatdan boshqa nasibamiz bo'lmaydur.

Ey, ko'zi ochilganlar, atrofga e'tibor bering!

*„Oyna“ jurnali. 1915-yil,
13-son, 338-342-betlar.*

TANQID - SARALAMOQDUR

Majalla va jaridalarning katta bir xosiyati tanqid, ya'ni saralamoqdur. Sarroflar aqchani, tujjorlar matoni saralaganidek, muharrirlar ham umumiy hol va maishatg'a taalluq nimarsalarni saralaydurki, boshqa so'z ila „tanqid“ atalur. Masalan, yangi maktab va muallimlari va anda o'qulaturgon kitoblarni ma'nan taftish etib, andagi nuqsonlarni bayon etmoq tanqid. Taarruz* va dushmanlik emas. Agarda shaxsiyatg'a to'qunmasa. Ammo bir muallim yo mudarris va muharrirni ishidan, shaxsiyatidan xaloyiqq'a zarar kelsa, andan ham bahs va tanqid yozmoq shaxsiy bo'lmaydur. Tanqid yangi yozilgan kitob, jarida va majallalarg'a-da joriy va nofedur. Masalan, bir muharrir va yo muallimni sahvin va o'z xizmatig'a beparvoligini va lozim qoida va tartiblarg'a amal qilmay, ommag'a zarar kelturgonini tanqid etmoq boisi isloh bo'lur. Bizni Turkistonda yangi maktablar xeyle bordur. Yangi risola xeyle bosilib turubdur. Jaridalarga maqola va shiorlar o'qulub turubdur. Ammo hanuz tanqid davrig'a yetushganimiz yo'q. Ittifoqo, tanqid shaklinda bir narsa yozilsa, bizlarga qattig' tegar. Yozganlarimizni buzuqligi va fikrimizni xatoligi, ishimizni noqisligini biror kishi ko'rsatsa, achchig'imiz kelur. Va ul odamni dushman ko'rub, shaxsidan nafrat va fikrig'a norozilik bayon etarmizki, bul bizni yangidan ishg'a boshlaganimizdan, boshqa til ila, noqisligimizdandur. Biz eskilarni ayblaymizki, alarg'a islohdan so'zlasak, chiday olmaydurlar. Ammo o'zimizni maktab, risola, tahrir va maslakimizni bir kishi tanqid etdimi, chiday olmaymiz, diqqat ila munaqqid so'zini tinglamaymiz. Munaqqid bizni to'g'rimizg'a ming so'z ila bayoni muddao etar ekan, biz oni ichindan o'n so'zini nomaqul topib, yuziga urarmiz. Va yoinki vajhsiz oning so'zini raddu o'zig'a e'tiroz etarmiz. Agarda ul desaki, man sizg'a bir ming kalima nasihat yo tanqid so'yladim, durust, o'n kalimasi sizg'a bejo ekanki, qaytib oldim, 990 kalimasig'a na dersiz?

Na javob berarmiz! Tanqidni ko'tarolmaganimizg'a, to'g'risi, hanuz tanqidga loyiq bo'lmaganimizni mirosi. Kafkazli sayyoh Muhammad Sayyid afandi Turkiston maktablari to'g'risida „Oila va mu'tabaran iqbol“ jaridasig'a tanqid yozib ediki, aning javobi yalg'uz quruq bir e'tiroz (pro'test) bo'ldi. Ammo oning yozg'anig'a javob tushmas. Ikkinchi, „Adab va tarbiyat“ unvoni ila yana sayyod mazkur „Oyna“ning 27, 28, 29, 30 raqamlarida maktab to'g'risida voqe'i dalillari ila ba'zi nimarsalar yozdiki, mo'tabar „Sadoyi Turkiston“ rafiqimiz 11-adadinda Muhammad Sayyid afandi maqolalarini xilofi adab va tarbiya deb oni yozilg'onig'a sohibi maqola va idorag'a izhori norizolik aytib, mazkur maqolalarni „ahamiyatsiz“ der. Hamda „muallimlarning xotirin qoldiruv“ bo'larmish. „Oyna“ kamoli ehtirom ila „Sadoyi Turkiston“ rafiqimizg'a arz etarki, mazkur maqolalar boshdan oxirg'acha ahamiyatsizmi? Agarda ahamiyatligi bo'lsa, itifotg'a olmaganlarig'a taassuf etarmiz. Va maqola ichidan ikki-uch xati mizojg'a nomuvofiq tushgan uchun afularini tilaymiz. Takroran, aytarmiz: biz hanuz tanqidg'a layoqat paydo etganimiz yo'q. Yana qadima kasallarimizdan – „norizo“, „xotiri qolmasunu...“ illatlari hanuz ketgan yo'q.

Muhammad Sayyid afandi ta'birincha, munday ketabersa, „qiyomatdan ming yil so'ngra-da, Turkistong'a taraqqiy yo'q“. Agarda, „xotir qolmasun“ qoidasi maslak tutulsa, matbuotdan qalam tortmoq kerak. Chunki haqiqiy matbuot hech kimni xotirig'a qaramas. „Xotir qolmasun“ kasali biz musulmonlarni barbod etdi.

Umumiy hollardan bahs qilindimi? Mutlaq har bir masalag'a bir necha kishini xotiri qolur. Islohi madoris va dorulqazo desangiz, ulamoni xotiri qolur. Islohi rasm bazm desangiz, avomni xotiri qolur. Islohi savome* desangiz so'fi, shayx-u eshonlarni xotiri qolur. Islohi foidaxo'rlik va tijorat desangiz, boylarni xotiri qolur. Endi islohi makotibi jadedeyilganda, muallimlarni xotiri qolsa, bas muharrirlar

uchun sukutdan boshqa ish qolmaydur.

Shuni-da aytmoqki, Muhammad Sayyid afandidan yozinki idoradan birgina „ba'zi“ kalimasi ma-at-taassuf qolibdurki, bu ba'zi vajhdan ba'zi muallim afandilardan idora afu istar.

Boqi: Muhtaram „Sadoyi Turkiston“ga salom.

„Oyna“ jurnali, 1914-yil,
32-son, 621-623-betlar.

TEYOTR NADUR?

Teyotr nimadur? Javobiga teyotr ibratnamodur, teyotr va'zxonadur, teyotr ta'zir adabidir. Teyotr oyinadurki, umumiy hollarni anda mujassam va namoyon suratda ko'zliklar ko'rub, kar-quloqsizlar eshitib, asarlanur. Xulosa, teyotr va'z va tanbih etguvchi hamda zararlik odat, urf va taomilni, qabih va zararini ayonan ko'rsatguvchidir. Hech kimni rioya qilmasdan to'g'ri so'ylaguvchi va ochiq haqiqatni bildurguvchidir. „Qul-al-haq va lavkon marruan“ mazharidur. Ayni zamonda yana tamoshogoh va yoinki ko'ngul ochguvchi milliy va adabiy jamiyatlarni boisidir. Taraqqiy qilgan millatlar teyotrxonalarni ulug'lar uchun maktabi adab va ibrat ataydurlar. Taraqqiy qilmoqni eng birinchi sabab va boislaridan biri teyotrlardur deyurlar. Teyotrlarning yaxshi va yamon odatlarni sarrof* va munaqqidi derlar. Umumiy odatlarni nafi va zararidan paydo bo'laturgon natijalarni teyotrxonada aynan ko'rsaturlarki, har kim mundan ta'sirlanib, yamon odatlarni tark etib, yaxshilikni ziyoda ishlamoqg'a sabab bo'lor. Har zamonni bir usuli ehtisobi* bordur. Bu zamonda teyotrxonalar ham yamon va zararlik odatlarni ehtisob va tanqid qilib yamonligini, qabihini xaloyiqg'a ko'rsatib va'z va nasihat etguvchi bir joydur. Teyotrxona sahnalarinda qo'yulaturgon asarlar fojea, ya'ni qayg'ulik, mazhaka, ya'ni kulgu, drama, ya'ni hangomalik bir voqea va hodisani tasvir etib, xalo-

yiqq'a ko'rsatilur. Ul voqeadagi yamonlik va yaxshilikni paydo bo'lgani va sababini har kim ko'rub, anglab, ibrat olur va yamonlikdan qochib, yaxshilikg'a harakat qilmoqg'a, teyotrdan ko'rsatilgon voqealar sabab bo'lur.

Hikoyat va yoinki nasihat kitoblarinda ba'zi bir xodisani bayon qilingandurki, o'qub, asarlanib, lazzat olinadur. Amnio teyotrg'a maxsus bir hodisa va yo voqea hikoyatni fe'lan qilib ko'rsatiladurki, muning ta'siri eshitkandan ziyodadur. (Shunidan kay bud monandi diydan – eshitmoq qachon ko'rmoq kabidur). Yana teyotrdan savodsiz odam ko'zi ila ko'rub, ko'zsiz odam eshitib, kar mushohada etib, ibrat va lazzat olar. Xulosa: teyotr bir nav maktab hukmindadur. Taraqqiy qilgan xalqlar o'rtasinda teyotr u qadar taraqqiy etkandurki, har kun bir yangi asar tasnif* bo'lub, sahnada qo'yulur. Asarni yozgan muharrirg'a ming so'm va o'n ming so'mlab hadya berib, asarini mushaxxis*lar sotib olib, sahnada qo'yub foida qiladurlar. Ba'zi bir teyotr asarlari eski bo'lmay va xaloyiqni ko'nglig'a urmay, bir shaharda yigirma, o'ttiz, hatto yuzinchi dafa qo'yulganlari bordur. Teyotrga qo'yulgon asarni ortuqcha va yo oz yerlarini va yetishmaganlarini maishati milliyadan xorij nuqtalarini muharrirlar, jaridalar ila tanqid etadurlar. Xaloyiqg'a ma'qul bo'lub va yo bo'lmag'ani ila teyotr muharririni xursand va yo g'amlik bo'lur. Muharrirni asari yaxshi chiqsa, har kim oni tabrik etar va shuhrati ziyoda bo'lur. Va bul boshqa muharrirlarni harakatga kelishib, yaxshi asarlar yozmoqlarig'a bois bo'lur. Teyotr uchun muharrirni ne qadar chuqur o'ylaguvchi zarif va nazokatligi lozim bo'lsa, mushaxxis (hodisani ko'rsatguchi)larni ham tavono va muqallid va har nimarsani o'zidek qilib ko'rsatguchi, nuktodan bo'lishi lozim bo'lib, bul alohida bir san'atdurki, ovrupolilar munga ham alohida maktab ijod qilgandurlar.

So'zni qisqasi, teyotr xonalari masxarabozxona bo'lmay, balki ibratxonadur. Va anda mushaxxis bo'laturgonlar „o'yunchi va masxaraboz“ bo'lmay, balki mushaxxis va

muallimi axloqdurlar. Taraqqiy qilgan xaloyiq orasida mushaxxislar ham kibor va muhtaram sinflar qatorindadir. Xususan, o'z kissasi nafig'a mushaxxislik qilmay, balki maktab va o'z millati nafig'a mushaxxislik qilganlarni qadri du bolo* ziyodadur.

Bizni Turkiston va Buxoroda milliy teyotrdan asar yo'q edi. Muharriri ojiz „Padarkush“ni yozdiki, o'tgan fevral oyinda Samarqand, Xo'qand, Buxoro va Toshkand va Kattaqo'rg'on shaharlarida millat nafi uchun ko'ngullilar sahnada qo'yub, to'rt-besh ming so'mni to'rt-besh kechada jamlab, maktablar foidasig'a berdilar. Mana endi muhtaram Samarqandiy ko'ngulli mushaxxislar g'ayrat qilib, yana „Padarkush“ni Samarqandda yettinchi moyda sahnag'a qo'yub, hosilini maktablarga sarf uchun berdilar. Muhtaram hamshaharlarmizdan rijo etarmizki, kelib ko'rgonlari gunah bo'lgon joyini ko'rsatsalar. Inchunun, asarni tanqid etib, buzuq yerini matbuot ila bayon etsalar, toki boisi isloh bo'linsa. Ammo bu kung'acha muhtaram ahli qalam „Padarkush“ni buzuq yerini ko'rsatmay, balki „kuldurguchi va ham yig'latguchi nosib va nofe asardur“ holinda tabrik va taqrizlar ila yozdilarki, biz alarga tashakkur aytarmiz. Asarimizni qabihini yozgon kishig'a ziyodaroq tashakkur etmoqg'a madyunmiz, chunki bois islohdur. „Mutakallimro toayb nagirand – suxanash isloh napazirad“ („So'z so'ylaguvchini ayb etmaguncha, so'zi tuzalmaydur“). Ba'zi bir ahli vatanning teyotr asari yozmoqg'a mashg'ulliklari eshitilurki, asarlarig'a chahorchashm ila mun-tazirmiz. Yozilgan asarlarni ko'ngulli dastalari sotib olib bostursalar, foida ham qiladurlar. Chunki bir kishig'a ham asar yozib, ham bosturub va hamda sahnada qo'ydurmoq mush-kuldur. Dastalar sotib ola bersalar, asar-da ko'payur. Turkis-tonda oyinda bir asar tahrir bo'linsa- da, ko'blik qilmaydur.

„Oyna“ jurnali. 1914-yil
29-son, 550-553-beitlar.

MUHTARAM YOSHLARG'A MUROJAAT

Har bir mamlakatda islohot va madaniyat asbobig'a tavassul* va tashabbus etmoqlik harakati u mamlakatning yoshlari tarafidan zuhur eta boshlagani kabi, bizning Turkistonda ham madaniyat eshigi manzalasida bo'lgan makotibi ibtidoiyya ila intiboh va islohot jarchisi bo'lgan milliy matbuot g'ayratli yoshlarning harakoti maorifparvaronalari soyasida vujudga keldi. Shuning uchun har bir milliy havoyijimizdan* bo'lgan mushkul ishlarda yolg'iz yoshlarimizni marja* va umidgoh tutib, alardan yordam so'raymiz (mollari yoki so'zlari ila millat foidasiga yordamlari tekkan ba'zi ulamo-yu ag'niyomiz* ham yoshlar qatoridadurlar).

Muhtaram birodarlar! Barchamizga oftob kabi ravshan va ayondurki, makotib – taryaqqiyning boshlang'ichi, madaniyat va saodatning darvozasidir. Har millat eng avval, makotibi ibtidoiysini zamoncha isloh etib ko'payturmaguncha taraqqiy yo'lig'a kirub madaniyatdan foydalanmas. Madaniyati hoziradan mahrum qolub, sanoe va maorif salohi ila qurollanmagan millat esa, dunyoda rohat va saodat yuzini ko'rolmas. „Muborizai hayot“ maydonida mutlaqo mag'lub bo'lub, oyoqlar ostida ezilur, diniy, iqtisodiy ishlarda o'zgalarning asiri bo'lub, bora-bora milliyat va diyonatini ham qo'ldan berur. Ana ushbu yo'llar ila oxiri mahv va nobud bo'lub ketar.

Binoan alayh, yer yuzidagi barcha millatlar o'z bolalarini ibtidoiy tarbiyasig'a va maktablarning har jihatdan intizom va akmolig'a ahamiyat berub, bolalarini milliy va diniy ruhda mukammal suratda yetushdurarlar. Aning uchundurki, o'zga millatlar diniy va milliy hissiyotg'a molik bo'lub, har ishda diyonat va milliyatni muqaddam tutarlar. Va luzumi kelganda bu yo'lda mol-u jonlarini fido etmoqg'a hozir turarlar. Mana, hozirgi urushlar va iqtisodiy tortishlar diyonat va milliyat hissiyoti natijasidir.

Endi, bizni Turkistonda munday hissiyotlar qayda? Modomiki, biz turkistoniylar ilm-u maorifdan haqqincha istifoda etmaymiz. Fazoyili insoniyadan sanalgan shaylar qanday hosil bo'lar? Chin insoniyat nimadan iborat ekanligini qaydan bilurmiz?

Bizlarda bir fazilat bor bo'lsa, ul ham faqat taassuboti johilonadan iboratdur. Demak, bizlar hozirgi nimokla diyonatimizni yolg'uz taassub soyasida saqlab turubmiz. Lekin ushbu tamaddun asrida ilmsiz quruq taassub ila ham yashab bo'lmas. Chupki zamonamiz shunday zo'rki, ozgina fursatda churuk taassubotimizni asosidan qo'parub tashlaydur. Shuning uchun zamonaning muxlik asbobig'a qarshu muqovamat etadurgon bir narsa bor bo'lsa, ul-da maorifdur.

Tahsili maorifni ibtidoiy qismi muntazam maktablar bo'lgan uchun endi biz Turkiston musulmonlarig'a ibtidoiy maktablarni ko'payturmoq lozimdur. Tabiiy, maktab muallimsiz ko'paymas. Hozirda esa Turkistonda muallim oz bo'lub, muallimlarga ehtiyojimiz shadiddur. Chunki bu kunlarda yangi maktab havaskoroni kundan-kun ziyodalashmoqdadirki, muallimlar mavjud bo'lgan taqdirda har yil Turkistonda yuzlarcha maktab ochmoq mumkindur.

Endi ushbu mushkul hollarni nazari e'tiborga olub, Turkiston yoshlari muallim yetushdurmoqning chorasini topmoqlari lozimdur. Agar bu kungi yoshlarimiz ushbu muhim vazifa va xizmatni ifo etmakga qasd eta boshlasalar, muallim yetushdurmoqni chorasi ham topilsa kerak. Chunonchi, Turkistonda muallim chiqormak uchun doril-muallimin bo'lmasa ham, har shaharda usuli ta'limdan xabardor bir-ikki nafar muallim albatta bordur. Ana, muallimlikka tolib kishilarni alarning huzurig'a yuborub, 3-4 oy zarfida usuli ta'limdan xabardor qildurmoq mumkindur. Agar boyafarz, ushbu xizmatni muallimlarimiz iltizom* qilmasalar, ul holda muallimlikka havaskor yoshlarni biroz zahmatlik bo'lsa ham to'g'ridan-to'g'ri Toshkanda Munav-

... javoblarning maktabiga yubormoq kerakdurki, maktab alayhulug' munday toliblarni maalmamnuniyat qabul etmoqlariga amindurmiz. Ishta, muhtaram qarindashlar, millatimizning tilagi va eng zo'r ehtiyoji ushbu mavzular e'loni, nazari oliylaringiza arzu taqdim etduk. Endi shayrat sizlardan, tavfiq Ollohdandur.

„Oyna“ jurnali. 1914-yil,
41-son, 970-972-betlar.

„TURKISTON TARIXI“ KERAK

Tarix ko'p ahamiyatli va foydali bir narsadur. Tarixning foydalaridan ba'zisi ushbudurki, bir millatning na tariqada, qaysi yo'l ila taraqqiy etganin o'qib, ibrat olmoq yoki bir millatning na sabablardan tanazzul etib, oxiri munqariz bo'lub ketganin o'qub, mundan ham istifoda etmak mumkindur. Shuning uchun bizning o'z shevamizda Turkistonda o'tgan bobolarimizning maishiy, siyosiy ahvolidga doir „Turkiston tarixi“ bor bo'lgonda, oni ko'z oldimizda qo'yub, burung'i qahramon bobolarimizning na yo'l ila taraqqiy va madaniyat davrig'a kirub va nima sababdan oxiri munqariz bo'lub ketganlarini o'qub, bilub, xeyli ibrat olar eduk. O'shandoq hozirgi holimizni bobolarimiz davridagi hollarg'a bir daraja muqoyasa etmak ila barobar o'z-o'zimizdan bir infioli daruniy* his etub, yuzlarimiz qizarar edi. Holo, biz turkistoniyalar marhum bobolarimiz ahvoli ham Turkiston voqeoti tarixiyasidan butun g'ofil va bexabardurmiz. Chunki hanuz Turkiston tarixi haqinda yangi tadqiqot ila yozilgon, tartibli va istifodali mukammal bir asar vujudga kelgan yo'q. To'g'risi, munday tarix yozuvchi kishi turk o'g'lonlaridan hanuz maydong'a chiqq'on yo'qki, bu esa turk bolalarining noxalaf bo'lub, chin o'g'ul emasliklariga dalildur. Bu so'zlardan tarixsizligimiz anglashilmasun. Bizning tariximiz bor.

Burung'i asrlarda Turkiston va turklar voqeoti va ahvoli haqinda turkiy, forsiy va arabiy tillarda necha kitoblar yozilgandurki, u kitoblardan rus va boshqa ovrupoyilar istifoda etgan va etmakdadurlar. Lekin u muxtalif^x tillarda yozilgan. Tarixiy asarlardan biz turkistoniylar istifoda etub, yangi muhokama va tadqiqot ila o'z shevamizda muntazam bir asar vujudg'a kelturganimiz yo'q. Balki bizlar andog' tarixiy kitoblardan aksariyat ila xabarsiz bo'lub, ba'zidan xabardor bo'lsak ham, alarning tab va nashriga ahamiyat bermaymiz. Chunki bizning xalqlar andog' kitoblardan ko'ra xurofotlik qissa, hikoya va oshiqona g'azal kitoblariga ziyoda rag'batlik bo'lganidan moddiy foydasini ko'zlab, shunday afsona va aslsiz kitoblarni tab va nashr etmakdamiz. Shuning uchun kundan-kun muhim tarixiy kitoblarimiz ko'zdan tushub, esdan chiqub ketmakdadurki, muning ayb-u gunohi Turkistondagi manfaatparast kitobchilar bo'yniga tushsa kerak. Chunki bu so'ng yillarda kitobchilar tarafidan turli xurofotlik kitob va risolalar nashr bo'linub turganligi maydonda va barchaga ma'lumdur. Agarda muhtaram noshir va kitobchilarimiz mundan so'ng axloq buzguvchi oshiqona g'azallar va sof e'tiqodlarni zaharlaydiruvchi xurofotlik afsona kitoblar o'rniga mo'tabar tarixiy, axloqiy va adabiy risola va kitoblar nashr etmoqg'a tashabbus etsalar, shoyad bu xayrli ishlari avvalgi gunohlarining yuzini yopar.

„Sadoyi Turkiston“ jaridasig'a „Milliy tariximizni kim yozar?“ mazmunida bir savol ko'ruhg'on edi. Bizning fikrimizcha, munday bir tarix yozmoqlik nihoyatda qiyin bir ish bo'lub, hozirda muning ifosi bizlarning qo'limizdan kelmayturgonga o'xshaydur. Shuning uchun bu xizmatni Turkiston tarixi ila oshino bo'la boshlagan yosh muarriximiz muhtaram Ahmad Zaki Validiy afandining qalamidan umid etmakdamiz.

*„Oyna“ jurnali. 1914-yil,
38-son, 898-900-betlar.*

A'MOLIMIZ YOINKI MURODIMIZ

Ma'lumdurki, dunyoda har kim umid va a'mol ila yashaydur. Kecha-kunduz mehnat va mashaqqat tortmoq oyanda* uchundur. Har kim o'z oyandasini yaxshilikka harakat etar va kelar zamonda o'z orzusi va havasig'a yetmoq uchun hech dam olmasdan hol qadarincha harakatdadur. Tiriklik kulfati va mehnati asnosinda har kim o'z oyandasi va istiqboliga bir nav yaxshi umid ila qarab va o'zig'a bir muddao qaror berib va o'shal muddao va yoinki murodin hosil qilmoq uchun ko'shish etib, har kun chekaturgan kulfatini o'shal muddaosini hosil qildirmoq uchun o'zig'a olmay yana ziyodaroq intiladur. Va ba'zan o'shal murod-u muddaosini, go'yo hosil bo'ldi, deb rohatlanib o'zig'a tasalli beradur. Va hech ahadi* ushbu muddao-yu murodin orqasidan yugurmoqdan xoli emas. Ana shul muddao va murodlarni ilmi isloh ila a'mol derlar.

Endi a'molimizg'a diqqat qilmoq kerak. Aksar xalqimizni a'moli shulki, ishlasa va foyda qilsa. Shoyadki, o'g'il va qizini to'y qilsa va ham qanday! O'z qatorindagi odamlarni qilgan to'yidan ziyodaroq!

Bechora kosibni a'moli to'ydur. O'zi rohat yuzi ko'rmaydur. Kecha kunduzni 18, balki 20 soatni mehnatg'a o'tkaraturgon kosiblarimiz bordur. Haqqincha yemaydur, kiymaydur. O'n va yigirma sanalar mehnat va mashaqqat etar va Xudodan o'g'il tilar, to'y qilmoq uchun. Ana, bechorani a'moli. Yigirma sanalik mehnati uch kun to'yda tamom. Yana Ahmad porina* havli va xona girad. To'y musrifi* uchun qarz egalaridan qochadur. Katta to'y qilib xotun olgon bir qism bechoralarni holiga yig'lamoq kerak. Uch kunlik to'yni azosi ba'zi oilalarda o'n yil, hatto bir umr surar, balki bevatan va xonavayronlikg'a sabab bo'lur. Bir kosibni aqd-u nikohiga, to'y-u obro'sig'a ming so'm. Bir o'rtahol uchun 2000 yo 3000 so'm. Nimboy uchun to'rt-besh ming so'm kerak. Bu

soʻmlarni yuzdan yetmish beshi yeyilib-ichilib... ketar. Bu soʻmlar aslinda kimniki edi? Bonka, firma, foydaxoʻrniki. Tabiiy, bulargʻa pullarini bermoq lozim, na berilur? Bogʻ-u xona va uyi ichindagi asbobni sotib bermoq kerak. Bechora kelin va kuyovni koʻrpa va libosigacha sotilur, qarzxohgʻa berilur. Nimboylar sinar. Tirikliginda boʻlmasa, oʻlganda sinar. Ahlu ayoli darbadar boʻlur. Oy, bu nima? Toʻgʻrisi, bir nav devonalik emasmi? Subhonolloh, qarz olib xalqgʻa osh bermoq aqlsizlik emasmi? Hamda illati bedavosidur. Har kishi bir uylansa va soʻngra oilasidan bir oʻluk koʻmsa, Oллоhi akbar. U xona ahli kosib boʻlsa, bu dunyogʻa oʻziga kelmasdan ketar. Holo, baʼzi bechora oʻlsa, ani boy qarindoshlari, obroʻ qilurmiz, dsb sagʻir molini xalqgʻa ellar ila yirtish, palov qilib berar. Bechora sagʻirlar nonini boy kishilar qoʻltugʻiga olib ketar. „Yetimning haqqini yemanglar! Yenglar, ichinglar, isrof etmanglar!“ qayda qoldi?..

Ey musulmonlar, bu oyat-u masʻalan sharʻigʻa kim amal qilur? Va muni xaloyiqgʻa kim bildurar? Har kun bir musulmonni nimarsalari bozorgʻa dini uchun... sotilur. Va har kun sudda naqadar hovli, xona, bogʻ sotilur. Har kun naqadar veksellar „protest“, naqadar doʻkon, korxonona hajz (pechat) boʻlur. Bu nimaning jazosi? Toʻy, maʻraka, taziya, koʻpkari, bazm. Bir mahallada ahli savod yigirmadan bir yoʻq. Iymoni islomni dalillari ila bilatirgʻonlarni nari qoʻyduk. Erta qozilar barham boʻlsa, zamoncha qozi boʻlaturgʻon birgina kishi butun oʻn milyoʻn Turkistonda yoʻq. Yoʻq, yana yoʻq. Hoy, hoy, xaloyiq! Bizlar devonami-sogʻ? Albatta... Biz toʻy va maʻraka xayolidan lazzat olarduk. Toʻy-u maʻrakamiz ila faxr qilar eduk. Toʻy-u maʻrakaga sarf qilinaturgon oqchani jamlamoq va yo qoʻlgʻa kirguzmoq uchun harakat etarduk. Agarda toʻy va maʻrakagʻa qadimgidek oqcha toʻkmasak, ul oqchani na qilmoq kerak? Munga javob berilurki, toʻy va maʻraka qilinsun. Ammo hozirgidek isrof etmasdan qilinsun. Va mumkin qadarincha kichik qilinsun. Va ortuqcha pul ila bolalar-

ga musulmon va rusi yaxshi o'qitulsun. To'y-u ma'rakag'a sarf qilinaturgon oqchani eski madrasa na mozor-u masjid hamda maktablarni shikasd-rextlarga sarf qilinsun. To'y va ma'raka oqchasidan bolalarni hukumat maktablariga berilsun va bu oqchadan talabalarni Makka, Madina, Misr, Istanbul'ga va Rusiya dorilfunuy va dorulsanoatlariga yuborilib diniy va dunyoviy va zamoniy odamlar yetishdurmoq'ga sa'y qilinsun. Bizni Turkistonda muallim ozdurki, to'y-u ma'rakag'a sarf qilinaturg'on oqcha ila Kafkaz, Qirim, O'runburg va Qozonga usuli ta'lim o'rganmoq uchun bola yubormoq kerakdur. Hukumat maktablariga kirmoq uchun ruscha bilmoq va imtihon hermoq lozim. Va bu imtihonni bermoq uchun har bolani ikki sana ruscha o'qutub, tarbiyat etmoq kerak. Va bul ikki sana uchun har bir bolaga 600 so'm aqcha kerakdur. Aqchalik otalar, albatta, to'y va ma'rakag'a qizg'onmaganlaridek, bolani o'qutishga ham qizg'onmasalar kerakdur. Bolalar uchun tarbiyatxona (pansiyon) ochmoq kerak. Va bu tarbiyatxonalar zamoncha na ham milliy va diniy ruhda bo'lishi kerakdur. Bu tarbiyaxonalarni ochmoq uchun va hukumat maktablariga bola tayyor qilmoq uchun nashri maorif yoinki jamiyaga xayriya va yoinki tarbiyati atfol jamiyati va yo o'zga ism ila, xulosa, jamiyatlar kerakdur. Toki bul jamiyat(lar) xalqdan oqcha jamlab millat bolalarini o'qutish va millatni oyandasi uchun kerak bo'laturgon qozi, ya'ni sudya, zakunchi, ya'ni huquqshunos, injiner, ya'ni muhandis, muallim, ya'ni zamona maktabdori, millatni homiysi va xodimi, ya'ni Davlat Dumasig'a deputat, milliy sanoatxonalarimizni isloh va ihyo etguvchi*, ya'ni texnik, tijoratxona va bonkalarda bizg'a yordam berguvchi, ya'ni tijorat ilmini o'qugon kommirsant, shahar dumaxonalariga va minba'd Turkistonda ochilaturg'on zemetva idoralarinda bizni tarafdand kirib va saylanib, biz uchun, din, mubayyini islom uchun, zafo* uchun, fuqaro uchun ishlaydurg'on odamlarni yetushdurmoq kerakdur.

Hozirgi mo'ysafidlarimiz tursun, o'rta yoshlar yaqinda o'lib ketar, zamona har kuni yangilanur. Yangi ilm va yangi fikrlik va fununi zamoniyanı darbar* qilgan odamlarnı talab qılır. Bu kundan boshlab, har shahardan har sana o'n-yigirmalab hukumat maktablarında bola berilsa, o'n besh sana so'ngra har shaharda 4-5 zamona odami tayyor bo'lur va hukumat mansablarig'a, zamona doiralariĝ'a, tijorat va sanoatxonalarında kirib, bizlarg'a manfaat yetkurur. Kellar zamon boshqadur. Hatto hozirda ikkimiz urushsak, yahudiy va ajinabiy zakunchilariga borurmiz. Boshimiz og'risa, ajnabiy do'qturiga borurmiz. Sabab nadurki, o'zimiz o'qub zamoniyy odam bo'lmaymiz? Ana endi biz uchun to'y va ma'raka va ko'pkari o'rnında shul yuqoridagi aytulgon ishlar a'mol – ideal – murod – tilak – muddao bo'lsun. Valo, mun(i)siz biz kundan-kun yo'q va zabun bo'larmiz.

„Oyna“, 1913-yil,
6-7-sonlar, 130-132,
154-156-betlar.

BAYONI HOL

„Samarqand“ gaziti sarmoyasiz, faqat va'da va umid ilan chiqarilib edi. Umidlar tasavvurdan fe'lg'a kelmadi. Zarar va oqchasizlik sababli chor-u nochor besh oy davom etib, 1913-yil 13-sentyabr 44-adadi-la vaqtincha yotib edi. So'ngra Xo'qanddan 500 so'm iona taklif qilindi. Ammo bu 500 so'm ila „Samarqand“ jaridasining adad-davomi ma'lumligi uchun ionani qabul qilolmay, shirkat ta'sis etilib, jaridani davom etdirmoq uchun idora tarafidan millatg'a 17-sentyabr oyi 45-adad „Samarqand“ ga murojaat qilinib, bir on muhlat qo'yulub edi. Ammo maataassuf, bu bir oy muddatda (17-o'ktabrg'acha) „Samarqand“ni chiqaraturgon shirkat paydo bo'lmadi.

Digar tarafdand, „Samarqand“ mushtariylarining ba'zilari va boshqa turkistonli hamvatanlarimiz tashviqnomalarila „Samarqand“ni chiqarmoqni taklif qildilar. Inchunin, Rusiyadagi matbuoti islomiya „Samarqand“ ta'tilining taassuflarila marra ba'd oxiri yozib, yana chiqishini tamannoda* bo'lindi. Alal-xusus, Rusiya musulmonlari jaroidining anosi va piri muhtarama o'lan „Tarjimon“ ham „Vaqt“ va boshqalari yanadan chiqishig'a duochi bo'lub va „Samarqand“ jaredasining maslakig'a, mundarijotig'a husni zanlarini izhar etdilarki, „Samarqand“ muharriri mas'uli barcha hamvatanlarig'a va Kafkaz, Qirim ham Totoriston matbuoti islomiyasig'a bul bobda tashakkuroti qalbiyasini ojizona taqdim va minnatdorligini izhor va oyandaga ma'nan va moddatan iona va hidoyat etmoqlarini tamanno etar. Bir vajhi bolo taklif va tashviqlar, va'da va duolar bizga yana quvvat va umid berib ishg'a savq* etdi. Avvalai, „Samarqand“ni chiqarmoqg'a qasd etildi. Ammo oxiri yana avvali kabi sarmoyasiz edi. Va zararini tahammulig'a quvvatimiz etmasligi zohir bo'ldi. Digar tarafdand, asabiy, ya'mi singir hastaligi va ham ko'z kasalig'a giriftorligimiz uchun haftada ikki yo uch dafagazitni tahrir ham idorasi bizg'a mumkin emas edi. Tahriri uchun vazifa ila rijo va talab qilingan daroyatli* muhtaram muharrir janoblari-da bayoni muazzot* etdilar.

Xulosa: aqcha qahati, rijol* qahati bizni Mushkul holda qo'ydi. Va oxiri, haftalik „Oyna“ majallasini chiqarib turmoqni tarjih* qilindi. Gazitni idorasig'a kofiy* mushtariy mavjud bo'lguncha va yo oqcha topulguncha „Oyna“ davom etar. „Oyna“ zarar etsa-da, zarari nafsimizga oid va mushitariylarg'a aslo zarar yuklanmaydur.

Majalla bahosini-da arzon qilindi.

„Oyna“g'a muqtadir* muharrir va har tarafdand muxbirlar da'vat qilindi. Tili avvalgidek turkiy va forsiy nazm va nasr bo'lub, mundarijoti ilmiy, adabiy, siyosiy faniy va tarihiy maqolalardan, vuquot va axbori haftadan, kinoya va

mudohakadan* iborat va tasvirlik bo'lar. Tadrijiy, mukammaliyat, nafasat va intizomig'a diqqat qilinur. Ba'zan ruscha maqolalari-da darj qilinur. Arbobi qalam va xabardan rijo etarmizkim, bizg'a qalam va donishlari ila tanbehotda, ionatda bo'linsalar, majalla bizniki emas, millatnikidur. So'ylaturgan so'zlar shaxsiy emas, umumiydur, g'ururiy emas, diniydur.

Qorilarga salom va ehtirom.

*„Oyna“ jurnali, 1913-yil,
2-son, 2-4 betlar.*

IKKI EMAS, TO'RT TIL LOZIM

Biz turkistoniylarga turkey, forsiy, arabiy va rusiy bilmoq lozimdur. Turkiy, ya'ni o'zbekini sababi shulki, Turkiston xalqining aksari o'zbekiy so'ylashur. Forsiy bo'lsa, madrasa va udabo tilidur. Bu kung'acha Turkistonni har tarafindagi eski va yangi maktablarinda forsiy nazm va nasr kitoblari ta'lim berilib kelgandur.

Barcha madrasalarda shar'iy va diniy kitoblarn arabiy ta'lim berilsa ham, mudarrislarni takriru* tarjimalari forschadur. Bu qoida, ya'ni dars kitobi – arabiy, muallim – turkiy, taqrir-u tarjimini forsiyiligi xiyla ajibdur.

Turkistonda qadimdan beri bu uch til joriydur. Chunonchi, eski yorliqlardan ma'lum bo'lurki, Turkistonda eski amir va xonlarni amri farmoyish va muborak nomalari doimo turkiy, yana ayni zamonda dorulqazou* adabiyot tahrirlari forsiy yozilar ekan. Bu qoidalar zotan yaxshidur. Ammo bora-bora yoinki kela-kela usuli ta'lim va kitobatg'a ehmol* paydo bo'lub, hozir bir darajag'a kelibdurki, ahli savod yoinki ahli ilmni yuzdan to'qson to'qquzi bu uch tilda mukammal tahriri adabiyg'a molik yo'qdur. Ya'ni usuli ta'lim va tadriski isloh etmak kerak. O'tayluk.

Turkistonning Samarqand va Farg'ona viloyatlarida forscha so'ylayturgan bir necha shahar va qishloqlar bordur. Buxoro hukumatining tili forsiydir.

Fors shoir-u udabosi asarlari qiyomatg'acha lazzati ketmayturgan xazinai ma'naviydurki, mundan foydalanmoq uchun ovrupoyilar milyardlar sarf etarlar.

Bizg'a saodatdurki, turkiy va forsiyni tahsilsiz bilurmiz. Har turkni forsiy va har forsni turkiy bilmog'i lozimdur.

Forsiy bilgan kishi Firdavsiy, Bedil, Sa'diy, „Masnaviy“dan qanday lazzat olsa, turkiy bilganlar Fuzuliy, Navoiy, Boqiy, Somiy, Abdulhaq Homid, Akrambek, Sanoyi, Nobiy, Nojiylardan, yana Tolsto'y, Jul Vern va ulamoi zamoniyy asarini turkiy tarjimasidan lazzat shunday oladur.

Farang va rus donishmandlarining asarlaridan foydalanmaq turkiy yo rusiy va farangiy bilmak ila mumkin bo'lur, na uchunki bugun usmonli, Kafkaz va Qazon turklari zamona ulamosi asarini turkiyg'a tarjima qilib, ko'paytirgandurlar, ya'ni turkiy bilgan kishi zamoni bilur. Turk tilig'a har bir yangi va naflik kitoblar barcha tilda tarjima bo'lgandur. Arab madaniyati yunoniy Suqrot, Buqrot, Falotunlardan foydalanganidek, zamoni hozira madaniyati Tolsto'y, Jul Vern, Kepler, Kopernik, Nyutonlardan foydalanur. Maqsaddan uzoq tushdik.

Bizg'a lozimki, o'z nafimiz uchun ruscha bilayluk, hukumat maktablarida o'quylik. Davlat mansablarig'a kirayluk. Vatanimizg'a va o'z dinimizg'a xizmat etayluk. Musulmon bo'lub turib taraqqiy qilayluk. Bu zamon tijorat ishi, sanoat va mamlakat ishlari, hatto dini islom va millatg'a xizmat ilmsiz bo'lmaydur. Masalan, bugungi „podsholik дума“g'a o'z din va millatimiz nafig'a so'zlamog bizlar uchun mumkin bo'lur. Ammo anda borib so'ylaguvchi kishi bizga yo'q. Anda borib nafi bir o'n sana o'qumoq kerak, zamondan, qonundan xabardor bo'lmoq kerakdur.

Xulosa, bugun bizlarg'a to'rt tilga tahrir va taqrir etguv-

chilar kerak, ya'ni arabiy, rusiy, turkiy va forsiy.

Arabiy til din uchun na daraja lozim bo'lsa, rusiy ham tiriklik va dunyo uchun lozimdur.

Hadisi sharifdan ma'lum bo'ladurki, janobi payg'ambar o'z sahobalaridan Zayd bin Sobit(g'a) yahudiy xatini o'qub-o'rganmoqg'a buyurgan ekanlar. Va ul janob Umar hazrat nubuvvat panohi ila yahudiy xatini o'rganib hazrat payg'ambarga yahudiylardan kelaturgon xatlarni o'qub berar ekanlar. (Sahihi Buxoriy, juz 4, sahifa 156).

Holbuki, ul zoti bobarakot payg'ambarimiz quvvati hokima egasi edilar. Yahudiylar mahkum va tobe edi. Al-on Rusiya hokim, bizlar anga tobe va o'z tirikligimiz uchun alar xatini bilmoq zarur va hadisi sharif dalolatincha durustligig'a joyi inkor bo'lmasa kerakdur.

„Oyna“ jurnali. 1913-yil.
1-son, 12-14-betlar.

ISMOILBEK HAZRATLARI

Marhum xodimul millat Ismoilbek hazratlari 1268 hijriy, mutobiq 1851 milodiy sanasinda Qirimning G'aspra qariyasinda dunyog'a kelib, Maskav e'dodiy askariy maktabinda o'qugan. Andan so'ngra Istanbul va Parijga amaliy va nazariy ikmoli tahsil etib, Rusiyag'a qaytib, „Rusiyada musulmonlar“ nom ruscha bir kitob yozib, Rusiya musulmonlarining ilmiy, ijtimoiy va siyosiy hollaridan bahs va Rusiya musulmonlarini himoya etgan. Hijriy 1297, milodiy 1880 sanasinda Qirimning musulmon madrasasinda ruscha muallim tayinlangandurlar. 1883 milodiy 10-apreldan boshlab mo'tabar „Tarjumon“ g'arro* jaridasini millati islom va turklik xizmati uchun chiqargan. Va musulmonlarni nodon qismi tarafidan izo* va jafolar chekkan. Qashshoqligi sababli o'zi va xotini ila „Tarjumon“ni yozmoq, tartib etmoq, harf

termoq va pochtaga topshirmoq to'g'risindagi og'ir ishlarni ishlagan va hatto ba'zan bosmaxonaning moshina charxini o'zlari kuch va qo'l ila aylanturgan. Va har nav mehnat va kulfatlarni o'ziga ravo ko'rub, millatni uyg'otmoqg'a, dunyodan, siyosati olamdan, madaniy millatlarni holidan xabardor bo'lmoqlari uchun jisman va ruhan hech tinmasdan 35 sana ishlagandurlar. Musulmonlarni dunyodan xabardor qilmoq uchun butun Rusiyada, Turkiya, Misr, Tunis, Jazoida, Hind va Afriqoda, Turkiston va Buxoroda dafalar ila sayohat etib, har yerda musulmonlarni madaniyati zamoniyag'a, ulum va fununi asriyag'a, sanoat va tijorati qarinarag'a* va rus madaniyatig'a da'vat va tashviq etgandurlar. Usuli savtiya maktablarini Rusiyada boniyyi muassisi Ismoilbek hazratlaridur. Birinchi yangi usul alifboni murattib* va noshiri yana Ismoilbek hazratlaridur. Taraqqiyoti zamoniyyag'a yalg'uz da'vat emas, fa'lan harakatda bo'lub, jamiyati xayriya, qiroatxona, taraqqiyuni islom, taovun* jamiyatlari va bularg'a o'xshash asoslarg'a taalluq nizoninomalar tuza-tib, xalq arosinda nashr etib, bu kun adadi yuzlar ila Rusiyada mavjud ilmiy va madaniy jamiyatlarni barpo etdurgandurlar. Al-on Rusiyadagi minglar ila nizomlik maktablar va sobiq nashr bo'lgan va hozir fa'lan nashr bo'lub turgan yuzlar ila islomiy majalla va jaridalarning barcha muharrir va mudirlari ul zoti studa* sifotni shogirdidurlar. Shundayki, bu kunda Rusiya musulmonlri ichinda har bir jaridaxon va har bir muallim va har usuli savtiya maktablarining shogirdi va har bir jarida muharriri marhumning bilvosita shogirdonidandurlar. Ya'ni ustoz muazzamning bu kun Rusiya musulmonlari arosinda milyo'nlar ila ulamodan muharririn va muallimindan va o'quvchilardan shogirdi bordur. Ham qanday shogird! O'ttuz sanadan beri doimo onga dars o'qiydurgon shogirdlardur. Yana bu shogirdlar o'z oxir umrlarincha ustodning anfosi qudsiyasi* sababi ila ilalabad joriy afkori oliyasidan dars va fayz olmoqda bo'lurlar. Xulosa, Is-

moilbek hazratlari suls* asrdan ziyoda ayyom tadrisinga mil-yo'nlr ila musulmonlarga doimo dars berdi. Endi ilalabad aning afkori va ruhi adadsiz va nihoyasiz musulmonlarga darsi urfon berar... Xulosa, Rusiya musulmonlari ichinda munday bir zot kelgan yo'qdur. Ana ushbu zoti noyob ushbu sana beshinchi zulq'ada - 12-sentyabrda bu olami fonydan rixlat etib, butun dunyo musulmon u'rafolarini* asiri yos* va alam etdi. Rahmatullohi alayhi rahmatan va as'atan.

„Oyna“ jurnali, 1914-y,
50-son, 1186-1188-betlar.

TIL MASALASI

Turkchanning shu'ba va shox(a)lari bo'lgan o'zbek-chig'atoy, totor, ozarbayjon, qozoq va turkman lahjalarindagi yangi matbuotning eng ahamiyatlik masalalaridan biri, albatta, sheva, lahja, imlo masalalaridur. Yuqoridagi lahjalarga so'ylayturgon turk bolalari bir-ikki ming sanadan beri Eron xalqining alarga va yo alarni eroniylarg'a istilo etganlari sababidan fors madaniyati va adabiyoti va lug'atlari nufuzig'a mahkum bo'lub, fors tilidan bir xeyli lug'at va jumalarni xoh-u noxoh abadiy va doimiy suratda olganlarki, u jumla va lug'atlardan bir qismini turkiy lahjalardan chiqorib tashlamoq go'yo mumkin emasdur. Va bir qismini murodifi* turkchadan topilmaslik darajada g'oyib bo'lgandur. Balki... biz turkchag'a bugun iste'mol qilinaturgon ba'zi forsiy so'zlarimizni muqobil va murodofi xalq tilidan va adabiyotidan yo'qolgandur. Masalan, shanba, yakshanba, dusbanba, seshanba, chahorshanba, panjshanba, odina* kunlarining oti kabi... Hol shunday ekan, yana yuqoridagi turkiy lahjalarning xalqi o'n ikki asrdan beri din manbaimiz va Qur'oni karim tili bo'lgan arabiyning nufuzig'a* uchrab, tabarrukan va majburan ko'p lug'at va jumalarni yanadan oldilar. Va

ba'zi ifrotparastlar* tarafidan yangidan bu kung'acha yana olinmoqdadur.

Turklarning ba'zi toifasi forsiy va arabiyni u qadar ko'p oldilarki, tillari turkiy, forsiy va arabiydan qo'shulub, „usmonli tili“ ataldi. Ushbu uch tilni adabiyot va qoidalaridan boxabar bo'lmaguncha usmonli shevasinda yozmoq mumkin emasdur. Usmonli shevasig'a yozaturgonlar-da oxirgi sanalarda o'z sahvlarini bilib, forsiy va arabiyisini ozroq aytib yozmoqdadurlar. Azbaski, usmonli shevasinda yozilgan asarlarning aksarini usmonli turklarning kamsavodi anglamaydur. Turk qavmining Kafkoz, Eron va Qirimdagi qismlarining tilig'a arabiy va forsiy jumlar usmonlichadan ko'ra xeyli oz bo'lub, ammo turkiy tillarning boshqa shevalaridan ko'ra usmonlichag'a eng yaqinidir. Chunonchi, bu kungi Kafkoz va Qirim matbuotining o'qub anglaydurgon kishi usmonlichani, albatta, o'qub fahmlaydur. Chunki orasindagi farq juda ozdur. Xususan, oxirgi sanalarda arabiy va forsiylarini ozayturub yozilgan usmonlicha va yoinki turkcha Qirim va Kafkoz shevasidan oz farqlikdir.

Totorcha yoinki no'g'oycha agalaturgon shevag'a kel-sak, Qirim va Kafkoz shevasidan ko'ra oz arabiy va forsiylik bo'lub, bovujud shul bu kungi totor matbuotining hech bir stuni, balki hech bir satri xati forscha va yo arabchadan qutulolmaydur. Hatto sirfi* totorcha yozmoq tarafdori bo'lgan matbuot va muharrirlari-da arabiy va forsiysiz bir nimarsa yozolmaydurlar...

Kelayluk Turkiston va yoinki Osiyoi Vasati* xalqlarining til va shevalarig'a: Turkistonning o'zig'a teyishli shevasi turk tilining chig'atoy lahjasi bo'lub, „Navoiy“ kitobi bu lahjaning go'yo muhim kitobidir. Ammo ko'pdan beri Turkistonda madaniyat va saltanat va adabiyot tadanniy* etgani uchun xalq bu lahjani buzganlar. Buzmoq nari tursun, Turkistonning har bir shaharining va hatto ba'zi bir qasaba va ko'ylarining shevasi boshqadur. Masalan: anda, munda, shundani

– ul yerda, bul yerda, shul yerda; o'tda, bo'tda, sho'tda; etta, betta, shetta; o'rda, bo'rda, sho'rda; o'ra, bo'ra, sho'ra kayfiyatida so'ylaydurgan shaharlar bo'lub, munday buzuq so'zlarni navi va adadi juda ko'pdur. Turkiston turkchasig'a forsiy va arabiy qo'shulgani ham barcha yerda bir holda bo'lmay, balki mavqe'i jug'rofiyasig'a qarab har navdur. Chunonchi, Buxoro amorati va Samarqand viloyatining turkiycha tilig'a forsiy va arabiy ko'b qo'shulgandur...

Farg'onaning Ho'qand va boshqa shaharlarida ham forsiy rivojda bo'lub, ulamo va mashoyixni forsiyig'a mayli ko'pdur. Tabiiydurki, forsiy ko'b yoyilgan yerlarda arabiy hukmi ziyodadur. Forschani hukmi Toshkand shahri va Sirdaryo muzofotig'a ozayib, forsiy bilaturgan kishi, ehtimol, mingda bir ham topilmasa. Farg'ona viloyatining Ho'qand va boshqa shaharlarida bu kun fors tilinda yerli shoirlar-da mavjuddur.

Ho'qand xoni Umarxon janoblarining „Devoni Umarxon“ig'a forsiy abyotlar inshod qilingonig'a qaraganda qadiindan beri Farg'onada forsiy tilni joriyligi ma'lum bo'lur.

Turkiston sharqida forsiyning hukmi ozayib, bovujud shul ulamo orasinda oz bo'lsa-da, so'ylanur. Turkiston janubi va Turkistoni Afg'oniya bo'lsa, turkiy va forsiy tili go'yo barobardur. Turkistonning Movarounnahr, Xazar qismig'a aksariyat ila turkman shevasi xukmfarmo bo'lsa ham, Eron va Afg'oniston va Buxoroning xamsoyaligi sababidan yana forsiyning nufuzidan qutulub bo'lmaydur. Xivag'a kelgancha, muning tili yana usmonlichag'a yaqin bo'lub, faqat arabiy va forsiy qo'shimchalari ozdur. Xulosa shulki, nafi* Turkiston, Buxoro, Xiva, Turkiston Afg'oni va Koshg'ar o'lkalarindagi turkcha shevasi doxilan o'n qadar buzuq va tuzuk lahjag'a ayrilib, ammo bu lahja ila so'ylayturgonlarning har biri boshqasini so'zig'a tushunadurlar. Kitobatg'a kelsak, bu kung'acha Turkiston, Buxoro va Xivada har kim o'z lahjasig'a muvofiq yozsa ham, bir-birig'a qaribdur*. Chunki kotiblarni muallimlari mavjud turkcha va forscha

nazm va nasr kitoblar bo'lib, Bahri Xazardan to Koshg'ar va Turkiston Afg'onig'acha qadim maktablarda „Navoiy“, „Fuzuliy“, „Sabotul o'jizin“, „Hikmat“, „Huvaydo“ va boshqalari, forsiydan „Chahor kitob“, „Xoja Hofiy“, „Bedil“, „Sa'diy“ va boshqalari o'qulurki, bu kitoblar ahli savodni til birligiga sabab bo'lur. Ammo avomlarni so'zi taxti tahrirg'a kirmaydir.

* * *

Avvalgi maqolada turkcha tilning ahamiyatlik sho'balari qisqalik bilan yozib edim. Endi tilni butun soddalashturub indurmoq va yoinki adabiylashturub taraqqiy qildurmoqdan betarofona yozarman.

Matbuot maydonig'a bizdan muqaddam otilgan va do'stlar ila jarida va majallarg'a sohib bo'lgan ichkari Rusiya va Kafkoz musulmonlarini matbuot tili va ham ko'cha tilig'a diqqatlik kishig'a ma'lumdurki, matbuotlari ko'cha tilidan necha daraja oliydur. Va kundan-kun yana oliylashmoqdadir. Uram* tili tarafdori yoinki sodda til tarafdori bo'lgan ba'zi totor matbuoti yildan yilg'a adabiyg'a aylanmoqdadir. Masalan, „Vaqt“, „Sho'ro“, „Yulduz“ jaridalarining avvalgilari ila hozirgisini taftish qilinsa, hozirgilarini adabiyliigi zohir bo'lur. Kafkoz matbuoti avvaldan adabiy bo'lib, o'n sanalardan beri matbuot, qog'az ustindagi adabiy tilni, xalqni til va so'zig'a ta'sir etib o'tkardiki, bul o'shal viloyatlarda diqqat etganlarga ma'lum bo'lur. Hech bir firqa va yo lahjaning avom tili matbuotg'a kirmaydur. Kirsada, maktab risolalari-g'a va fanniy kitoblarga kirmaydur. Azbaski, fanniy, adab, ta'lim, tarbiya va diniy kitoblarni sirf* avom tilig'a yozmoq mumkin emasdur. Hatto bu zamonda fan va hunar taraqqiy etgani uchun va yangi chiqqon begona lug'atdagi ismlik nimarsalarga turkiy ism taqadurgon jamiyatlar barpo etib, turkiy tilimizg'a, xizmat etaturgon kishilarni bizg'a yo'qligi uchun begona tildagi ismlar ila ko'p nimarsalarni yozmoq-g'a majbur bo'larmiz. Hatto mundan taraqqiy etgan millat-

lar-da qutulgan yo'q. Masalan, arabiy ilm „Aljabr“ni bu kun taraqqiy etgan millatlarda „Aljabr“ va alarda „j“ yo'qligi(dan) „Algebra“ derlar.

Bu til masalasi Rusiya musulmonlari matbuotig'a bir xeyli bahs bo'lub, faalan va amalan avom tili va yoinki sodda til tarafdorlarini mag'lubiyati ila natijalanmoqdadir. Bizning Turkiston matbuoti-da, tabiiy, bu masalani boshidan o'tkarur. Shuning natijasi va navbati bo'lub mo'tabar „Sadoyi Turkiston“ rafiqimizda til masalasi maqolalari yozilmoqdadir. Ba'zi afandilar mehmonni „qo'noq“ deyilsun deb taklif etarlar. Holbuki, qo'noq deganda, bir turk fahmlaydur. Mehmon deganda, turk fahmlagani ustida, yana bir forsiy musulmon qarindoshimiz-da anglaydur. „Tilimizdan forsiy va arabiyini quvayluk“, bu ko'p yengil orzu, ammo ijrosi mumkin emas orzulardandur. Masalan, muning tarafdori bo'lgan mo'tabar „Sadoyi Turkiston“ni „Turk eli dovushi“ lozim bo'lur. Turkistonni „Turk eli“ yoxud „Turk yeri“ yozmoq kerak bo'lur.

Toshkand, Ho'qand va boshqa minglar ila jug'rofiyoviy ismlarni rajoli tarixiya* va yoinki tarixiy voqealarni mahalliy va mashhur odamlari va oy ham yili, kuni va ...larig'acha tag'yir* berib, turkiy ismlar toqib, alarg'a yangi lug'aglar tayyorlab, yangidan tadvin* etmoq lozim kelur. Va o'shal holdagina turk tilini arabiy va forsiy lug'atlardan ajratib bo'lurki, munga hamma ishni qo'yub, hamma birdan harakat etsa, ehtimolki, bir necha yuz sanalarda xayolan zo'rg'a voqe bo'lsa. Holbuki, bul, ijrosi mumkin emas quruq xayoli fosidginadur*.

Bir necha ming sanadan beri forsiy va arab tili va madaniyati va saltanati ta'siri ostida qolgan turkiyni yana bir necha ming sanada bularni ta'siridan chiqarmoq nari tursun, balki ma'nan va moddatan va fannan mahkum millatlarni tili bo'lgan tilimizg'a yana taraqqiy etgan millatlarni lug'atlari hujum etar.

Turkiston xalqining maktab va madrasasidagi kitoblarga, jarida va majallasidagi maqolalarga sirfi forsiy va arabiy qo'ymas tarafdori kishilarni o'ylovlariga, to'g'risi, shosharmiz.

Masalan, maktab, madrasa, jarida, majalla, kitob – hammasi arabniki. Ismimizni o'ndan to'qquzi arabiy. Endi, bu nihoyasiz nimarsalarni hammasiga turkiydan ism oxtaribmi, dunyodan o'tarmiz?

Muhtaram A. Muzaffar afandi 63-raqam „Sadoyi Turkiston“da handasadagi arabiy istiloh va ismlarga turkiy muqobillar ko'rsaturlar. Anga qaraganda, handasani o'ziga „andoza“ forsiyning muarrabi va yoinki buzulg'onidir. Anga ham turkcha va barcha ulum va funun va Qur'ong'a ham turkcha ism qo'ymoq lozim kelur. Holbuki, ba'zi bir nimarsani ismi, lug'atan musammasining* ma'nosiga dalolat qilmay, ammo istilohan, ta'liman va tarixan va yoinki zamonan anga ism va alam* bo'lub qolgandur. Chunonchi „vohid qiyosi“ ma'noyi faniysini „solishtirish o'lchovi“ ado etmaydur, Bo'lsa-bo'lmasa, bu bir istiloh bo'lub, „solishtirish o'lchovi“, ya'ni vohid qiyosi deyilmaguncha fahmlanilmas. Avom uchun bu so'zlar yozilaturgon bo'lsa, ul ikkisini-da fahmlamaydur. Agar-da maktab talabalari uchun bo'lsa, Turkistonda yo'q turkiy handasa kitobimizdan muqaddam bir-da loyatinoho* yangi istilohi turkiya lug'ati chiqormoq lozim kelur.

Fikrimcha, bu o'ylovlar fazladur*. To'g'ridan-to'g'ri demoq kerakki, baqadri imkon arabiy oz yozulsun. Arabiy ismlik nimarsalar jamlanganda, turkcha jamlansun. Masalan, ulum, funun, ulamo, quzzot va ... demoq yerinda fanlar, ilmlar, olimlar, qozilar va... lar yozingiz. Yoinki mo'tabar „Sadoyi Turkiston“ning 64-raqamindagi „Til masalasi“da „Kurrai arzda yashamakda bo'lgan har millatni o'ziga maxsus bir lisoni milliysi „vordur“ jummalarni biroz turkcha yozmoq kerakligiga mashvarat bermoq lozim. Ammo butun fanniy va ilmiy va diniy istiloh va iboratlarga muqobil turkchadan

ism ta'yin qilmoq fikrig'a cho'mmoq o'zni charchatib va matbuotni zoe qilmoqdan boshqa nimarsa emasdur.

„Til masalasi“ muharrirlaridan biri der: „Tillar zamon ila isloh bo'lar, birdan isloh etilmaslar“. Sodda til nima uchun kerak? Atrofndagi qavm-u qarindoshi ilan so'ylashmoq uchun. Adabiy va ilmiy til nimag'a kerak? Mavjud ilm-u fan va tarixni bilmoq va alardan foydalanmoq uchun. Endi bizg'a lozimki, atrof, ya'ni tevaragimizni adabiyilashmentsak, munavvarilashmentsak, ya'ni ilm-u fan ila yorutsak. Ilm-u fan bo'lsa, bizni tilg'a tobe bo'lmay, balki bizni o'zig'a jabran tobe etar. Endi bu sodda tilni bizni har qishloq va mahallada bir-biridan farqi bordur. Ammo ilmiy va adabiy tilni har bir qishloq va ko'ydagil onalarni tilinda bo'lmoqligil va alardan boshlanmog'i mumkin emasdur. Ore, anglis va fransuz onalari va o'qug'on rus va usmonli onalarini(ng) tili matbuot va maktabdagil adabiy va ilmiy tilni ayni va xud o'zidur. Ammo alar bir necha yuz sanadan beri, qorindan qoring'acha o'qub kelgan onalardur. Bizni mazlum onalarimiz avloddan avlodga o'qumay kelganlar. Endi u mazlumlarg'a handasaning turkcha istilohlarini yutdurgon ila ona tili bo'lub turub avalan ul onani o'zig'a anglashilmaydur. Modomiki, bizg'a ilm-u fan kerak va modom(iki), turk tilining ba'zi sho'ba va lahjalarig'a zamoniy, faniy, diniy, tarixiy har nav kitoblar bordur. Ani o'qub fahmlamoqig'a g'ayrat etishimiz lozimdur. Masalan, Kafkoz va Qirim lahjasini bilaturgonlar bu kungil dunyomizda mavjud aksar, balki hama ilm-u fanlarni turkcha tilda bilurlar. Dunyomizni ilm-u fanidan xabardor bo'lmoq uchun rus, nemis, fransaviy, anglis, itoliyoli, arabiy, jopuniy tillaridan birini bilmoq kerak va alarni bilmaganda Kafkoz va yo Qrim lahjai adabiyasini bilgan kishini dunyodan xabarlik bo'lushigil vosita bo'lar. Ammo qadim chig'atoycha, mo'g'ulcha, o'rxo'ng'cha va sahroyi tillarni tirguzgon ila na foyda? Va u tillarga qayu ilm-u fanlar bor? Hozirgil so'zimizg'a qo'shulgan forsiy va arabiy so'zlar bizni

arab-u forsg'a bir daraja yaqin etar. Ilm-u fan kitoblarig'a yaqinlashmoqimizg'a vosita bo'lur. Ba'zi birodarlarimizni sof ona tili bor. Ammo ona tilida maktab, madrasa, fanniy va ilmiy kitoblar ta'sis etolmaydurlar. Chunki so'z etishmaydur. Agarda alar taraqqiy etsa va madaniy bo'lsa, hukman hozirgi tilni o'zgartirib bo'lur. Hamda ming yil avvalgi tilg'a qaytmoq qonuni tabiatg'a muxolifdur. Chunki moziyg'a ruju mumkin yo'q. Begona tildan so'z olmoqdan qutulgan til yo'qdur. Anglischani arabchadan so'ngra eng boy til derlar. Maa fih^{*}, o'n minglar ila begona lug'atlarni majburan olganligini yozarlar. Xulosa fikrimiz shuki, yalg'uz turkcha so'ylamak va yozmoq abadan mumkin yo'q. Baqadri imkon arabiy va forsiyni oz yozayluq. Barcha ilm-u fan istiloh va lug'atlarig'a turkchadan muqobil oxtarib vaqtzni zoe etmayluk. Taraqqiy etgan turkiy shevadagi ilmiy va fanniy kitoblarni anglamoqg'a sa'y va g'ayrat etayluk. Kelar zamon uchun hozirlanayluk, o'tgan zamon uchun emas. „Ona tili, ona tili“, bu yaxshi orzu. Ammo tilsiz onalar tilig'a maktabiy kitoblar yozila bersa, Turkistonda adadsiz buzuq ona tillar shevasig'a adadsiz kitoblar yozmoq lozim kelurki, Andijonda yozilgani Buxoroda, Avliyootada yozilgani Qarshida anglashilmaydur. Chunki bu onalarni tili bir-biridan farqlikdir. Taraqqiy* etgan millatlar onalari o'qutar ekan, biz avval onamizni o'qutub, anga til o'rgatmoqimiz kerak. Chunki bizni ilm va tilsizligimiz alardandur. Binobarin, baqadri imkon oz arabiy va forsiy, oddiy, turkiy lug'at ila hozirgi shevalarcha yoza bermoqdan boshqa iloj yo'qdur.

„Oyna“ jurnali. 1915-yil,
11, 12-sonlar, 274-277, 306-311-betlar.

SART SO'ZI MAJHULDUR

Ul zoti anvar amiri Buxoro hazratlarining hoziri kumoyun ruscha tarjimoni muhtaram Bahrombek qorovulbegi janoblari „Biz Turkiston va Buxoro xalqining turkigi ma'lum bo'lub turub... na uchun sart atalyadilar?“, deb mo'tabar „Sho'ro“ majlisining 1911-yil 16-adaadida savol etib edilar. Mazkur majallaning 19-adaadida „Oyna“ muharrirlari tarafidan „Sart so'zi majhuldur“ unvoni ba bazi nimarsalar yozilib edi.

„Sho'ro“ning 24-adaadida samarqandiy muhtaram Baqoxo'ja tarafidan „Sart lafzi aslsizdur“ unvoni ba bazi nimarsalar yozilib edi. Mo'tabar „Tarjumon“ muharriri muhtaram Ismoilbek janoblari „Tarjumon“da „Sart“ atalogini durust emasligi to'g'risida bir necha dafa yozib edilar. Sart haqidagi turkiy maqolalarning natijasini mo'tabar usud Ismoilbek janoblari tafsili ilan Toshkanda chiqaturgon „Turkistanskiy kurer“ ruscha jaridasinda ham yozib nashr qilindur edilar. „Oyna“ning ... raqaminda yana ushbu to'g'ridan fano Bahrombek qorovulbegi so'z qo'zg'otib edilar. Totor muharriri muhtaram Ahmad Zaki Validiy janoblarining Samarqandda kelganlarinda sart so'zi haqinda ba'zi mukolimalar ham bo'lub edi. Turkiston yoshlaridan ushbu to'g'rida bir necha e'tiroz – „pro'test“ nomalar ham kelib, u jumladan Toshkandnikini „Oyna“da yozildi. Yana ushbu to'g'ridan fadorada savollar kelgan sababli „Sart masalasi“ haqinda qisqalik ila minba'd yozilaturgon nimarsalar xulosa qilindi. Va ushbu to'g'ridan asoslik, nimarsalar yozaturgon azizlar uchun „Oyna“ sahifalari ochuqdur.

Endi matlabg'a kelayluk. „Oyna“ muharriri tarafidan 19-adaad „Sho'ro“da yozilg'on so'zlarni mazmuni shul edi: fikri ojizicha, turkistoniylarning sart atalishini sababi ma'lum yo'qdur. Bu ism shimol xalqi, ya'ni qozoq va totor qardoshlarimiz tarafidan Turkistonning shahar xalqig'a berilgan

ismdur. Ushbu bobdagi mulohazalar shul tariqa xulosa bo'lunur:

1) Qazoq va totorlar Turkiston xalqining xoh turk va tojik yo arab bo'lsun, sart derlar.

2) (o'qib bo'lmadi).

3) Turkiston janubidagi Balx, Badaxshon va Chahor viloyat xalqiki, aksaran turkcha so'ylashurlar va o'zlari Afg'oniston tab'asidurlar, turkistoniylarni o'zbek der, Afg'onistonning afg'on, tojik, o'zbekcha so'ylaydurgon barcha xalqi turkistoniylarning o'zbek va turk der... Sart degan so'zni abadan bilmaydurlar.

4) Kafkoz, Eron va Hindiston xalqi sart kalimasini bilmaydurlar, faqat turkistoniylar, turk yo tojik derlar.

5) turkistoniylar bir-biri ila so'rashganda „O'zbekmisan tojik?“ „Mullomisan xoja?“, deb so'raydurlar. Turkistonda sayyidlarni „xoja“ derlar. Xo'jasiz arablar-da bordur.

6) Turkistonda mashhur 92 qabila – urug'ning ismi mashhur bo'lub, oning ichinda „sart“ yo'qdur.

Xonlar zamonida julus hangomida bu 92 qabiladan murraxsas* va oqsoqollar Samarqandda jamlanib yangi amiri(ng) „xon“ ko'tarib „julus“ marosimini ijro etardilar. Samarqand Taxti Temuriysinda julus etgan Buxoro xonlari-ning eng oxirgisi amiri hozirning jaddi* Muzaffarxondur. Samarqand Buxoro hukumatining Maskovi erdi.

Amir Muzaffar marhumning tarixi julusi:

Bahri ta'rixi julusash omad

Shanbau moh rabbius-soniy. (1277 hijriya)

Turkcha tarix she'riyasi:

Shoh mulku iqbol ila

O'lturdi Ko'ktosh ustina.

Ko'ktosh amir jahongir Temur Sohibqirondan qolma tosh – bir taxtdurki, Turkistondagi turk ellaridan 92 urug'ning oqsoqol va bakovullari yig'ilib, yangi xonni oq bir namad – kacha ustinda o'tkuzub, 92 urug' murahas'lari kachani birdan ko'tarib, yangi xonni Ko'ktosh taxtina mindurarlar edi. Va bu ondan e'tiboran xon va amir e'lon qilinib, naqora, karnay qoqilib cholinardi. Amir ushbu 92ning oqsoqollarig'a oltun va xil'at, ot va tug'lar berib, alardan bay'at* olardi. Va xon ko'tarmoqdan avval 92ning oqsoqollari ba'zi bir so'z-u odatlarni rioyati uchun amirdan va'da va so'z olar ekanlar. Bu 92 so'zi al-on xalq og'zinda mavjud va maqollar hukmindadur. „To'qson ikkini ichinda... dedi“, „Bu yer 92ni yig'ilgan yeri, so'zingni bilib so'yla“, „San badzot, shajarang 92g'a yetmaydur“.

7) „Temurnoma“ va amsoliy kitoblarda sart ismi mavjud (va) urug'lar ichinda ko'ru'lmaydur.

8) Turkiston shimolig'a oxirgi vaqtlarda sart so'zi eshilib, ammo Turkiston janubi va g'arbida xalq og'zinda yo'qdurki, Turkiston shimolig'a bu so'zni joriy bo'lg'oni qazoq, totor va ruslar sababidandur. Masalan: Toshkanda „sart arbasi“, „sart choyi“, „sart odati“... deyilgan holda Samarqandda „musulmoni aroba“, „musulmon shahri“, „musulmon odati“ derlar.

9) Buxoro o'lkasinda sart so'zi mutloq yo'q. Xalq o'zbek, tojik, qazoq, turkman, arab qabilalarig'a mansub kishilar bo'lub va shu ismlar ila atalurlar.

10) Turkistonning qayu bir cho'l va tog' yo ma'mur yerindagi 60-70-100 g'a kirgon kishidan „Sart“ so'zi so'ralsun, bilmaydur. Ammo olchin, barlos, tuyoqli, qipchoq, xitoy, turk, qavchin, saroy, mang'it, qoraqalpoq, ming, yuz, qirq, o'roqli, oytamg'ali, qo'shtamg'ali, nayman, qangli, mo'g'ul va bularg'a o'xshash asomai qabila – urug' ismlarining mashhuri va alarning tuganmas sho'ba va shohalarini bayon qilgan holda bu „majhur sart“ni aslan tilg'a olmaydur. Qari

Kishilar: falona aslan o'zbek yo tojikdur, der. Aslo sart demas va sarti bilmas, sart degan qabiladan bexabardur.

11) Sart so'zini hozirgi mafhumidan xabardor turkistonlikar gumon qiladurlarki, sart so'zi turkistoniy degan so'zni ruscha tarjimasi bo'lsa.

12) matbuotdan boxabar Turkiston o'zbek va yo tojik va yo arabga „sart“ deb xitob qilinsa, o'zlarig'a or his etarlar. Albatta, bir kishini ota-onasi „bergan ismi bo'lub va oni mansub bo'lgon qabila va urug'i bo'lub turub, oni boshqa bir ism ila chaqirib va noma'lum va yo ma'lum bir qabila ismini onga taqilsa, oni xushlanmasg'a va e'tiroz qilmoqg'a haqi bo'lsa kerak.

13) Turkiston xalqidan o'zini bilaturgonlari qabila va urug'iga u qadar binosi borki, boshqa qabilag'a qiz bermayturgonlari bordur. Qizni o'zi xohlab tekkan bo'lsa, qabila orasidan aqcha jamlab da'volashib chiqorib oladurlar. Qabilasining ismini va yetti otasining otini bilmayturgonlarni Qul-marquq derlar.

„Sho'ro“ majallasining 1911 sanadagi 24-adadinda samarqandiy marhum Baqoxoja janoblari „Sart lafzi aslsizdur“ unvoni ila ba'zi nimarsalar yozib ediki, andan minba'd* yoziaturgon moddalarni xulosa qilarmiz:

1) o'tgan sanalarda sart so'zi haqinda ruslar orasig'a mubohasa bo'lub, „Turkestanski vedomosti“ ruscha jari-dasida har kim har nima yozib va har nav faraziyotlar joriy qilinib edi. Qazoq birodarlarimizdan da'vo vakili janob Sherali Lapin yozib ekanki, sart so'zi haqorat so'zlaridan bo'lub, „sarig' it“ dan axuz* muhaqqaqdur*. Bu lafzni iste'mol qilmasg'a kerak. Hozir Turkistonda joriy turki - o'zbeki shevani „sartski“ yoinki „sart tili“ demasdan „o'zbeki til“ deb atalsun.

2) Astro'muf janoblari „Sartlar“ isminda taxminan 300 sahifalik ruscha bir kitob tasnif qilgandurlar. Ushbu kitobg'a mazkur janob Sherali Lapin tarafidan bir necha e'tiroz

va bahslar bo'lgandur. Ammo janob Astro'mo'f, sartlar kim ekanligini isbot qilib bir joyg'a qaror berganlari yo'q va kitoblari har naf ixtilof va faraziyot ila to'ladur.

3) Astro'mo'f janoblarini „Sartlar“ kitobidan va boshqa bir necha ruslarni yozgan kitobidan ma'lum bo'lurki, Farg'ona va Sirdaryo viloyatlarining xalqi „sart“ bo'lub, Samarqand va Buxoro o'lka – viloyatlarining xalqi o'zbek va tojikdurlar.

(„Oyna“: Ammo tarix va adabiyotdan bexabar rus va totora rabta* besh viloyat Turkistoni Rusiy va Buxoro xonligi xalqini(ng) ayirmasdan „sart“ derlarki, bir mahzi* asari g'aflet va butun g'alati fohishdur*. Farg'ona va Sirdaryo xalqining sartiligi ma'lum yo'qdur).

4) Geyer janoblari „Turkiston sayohatnomasi“da yozadurki, „Sartlarni asl va nasablari masalasig'a hozirgacha ulamo tarafidan faysal* berilgan yo'qdur. Alarni nasablarig'a teyishli har nav bayonotdan sihatg'a yaqini shulki, Turkistonning asl xalqi tojik bo'lub, so'ngra turk – o'zbek xalqi tasxir* qilib olib va bu ikki xalqni birlashganidan paydo bo'lgan xalqlarni „sart“ atalishi taxmin va gumon qilinur.

5) Vamberi janoblari yozadurki: „Sartlarni Buxoro va Ho'qandda tojik ataydurlar. Inchunin janob Lazar Budagofni va Shayx Sulaymon Buxoriy janoblarining lug'atlaridan ma'lum bo'lurki, sartlar axli fars va tojik eroniylardan iborat bo'lsa, holbuki eroniylar fors va tojikdurlar.

6) Logofet janoblarining „Buxoro xonlig'i“ nom ruscha kitobinda Turkistonda mavjud turk-o'zbek qabilalarini te'dod* etibdurki, „sart“ qabilasi yo'qdur.

7) „Shayboniynoma“ sohibi Muhammad Solih, Alisher Navoiy, Boburxon, Abulg'ozixonlar turkdurlar, bularning ta'lifotlarindagi* sartlar kim bo'lur, ajabo? Albatta, bular Turkistonning tamom o'zbek va turk xalqini(ng) va o'z jinsdoshlarini(ng) sart demaganlar. Bunlar eroniylarni va yo boshqa bir toifani (urush zamonidagi dushmanlarini)

maqomi tahqir va ochiqda sart degan bo'lsalar kerakki, „Shayboniynoma“dan shunday bilunur.

8) (o'qib bo'lmadi,)

9) Alhosil, ushbu kun Turkistoni Rusiyning besh viloyatini va Buxoro xonligining barcha turk va o'zbek xalqini „sart“ demak va yozmak insofsizlik, istibdodroy'i*, boisi shubha va tafriqadur*, buyuk xatodur, vassalom.

Marhum Baqoxojaning so'zi munda tamom bo'ldi.

Yuqoridagi yozilgan so'zlarga qaraganda, ma'lum bo'lvurki, sart so'zi haqiqatan noma'lum va sart atalmish kishilar yoinki sartlar bu kungi Turkistoni Rusiy yoinki Turon, Xorazm va Buxoroda abadan yo'qdur, balki bir zamonlar bor emishlar-da, qavmi tab yoinki hun, hamiriy, osuriy, bobiliy... lardek dunyodan bilkulli safar etib, joylarida boshqalar kelubdurlar. Tarixga qaralsa, bu kun musammasi* yo'q ko'b ismlarga uchralurki, sart ismida Turkistonda „ismi bemusamma“ hukmindadur. Sartlikni butun Turkistoni Rusiy va Buxoroning turk, tojik va arabdan iborat xalqiga toqaturg'onlardan dalil so'ralsa, aytaturgonlari albatta shundan iboratdurki:

1. „Shayboniynoma“, „Boburnoma“, Abulg'ozixon kitoblarinda ba'zi bir turkistoniylarni(ng) sart atalibdur.

2. Ovruponing ba'zi sayyohlari yozibdurlarki, Turkistonda shahar xalqini yoinki fors xalqini yo tojirni noma'lum zamonda sart atardilar.

3. Nomuayin bir zamonda Dashti Qipchoq yoinki Xi-toy hududidan „sart“ isminda bir toifa kelib, Turkistong'a yerlashib, so'ngra boshqalar tarafidan yutulub va boshqaurug'lar ila atalib ketgandurlar.

Ana, Turkistoni Rusiy va Buxoro xalqiga sartlik ismini toqaturg'onlarni dalili shundan iboratdur. Biz takror aytarmizki, mazkur uch ehtimolni qaysi biri chin bo'lgan sur'atda ham nafsul amrda bugun Turonda sart yo'qdur. Hamchunonki, bu kun Ovrupoda va Osiyoda isman „xun“

yo'qdur. Tarix xun qavmini sartdan ko'ra yaxshi zabt etgan. Maa fihi bukun na Ovrupo va (na) Osiyoda „Xun“ ismlik urug' yo'q. Farazan, sart qabilasinda bir vaqt bor ekan, ammo endi sart urug'i yo'qdur. Bu qadar mashhur urug'lar Turkistonda bo'lub va atalib turub, ammo sart urug'ini yo'qligi va hech bir qabilani „man sart“ demagani bu kunda sartni yo'qligini va zamonida bo'lsa-da, munqariz bo'lganini dalilidir. Xo'b, turoniylarni sartligini da'vo etaturgonlarni dalili bo'lsa, lutfan bayon etmoqlarini iltimos etarmiz. Va dalillariga qarab, albatta, ahli qalam muhokama joriy etarlar. „Sart“ atamoqg'a oshiq bo'lganlardan ba'zan derlarki, „Harholda, turkistoniy va buxoriylar oxirgi zamonlarda sart atalib va bu ism mashhur bo'lubdurki, muning tark etmog'i mumkin yo'qdur“.

Bu so'z bir necha vajhdan to'g'ri emas. Masalan, usuli jadidchi yoyinki taraqqiyparvar va madaniyati hozira toliblarini Turkistonda ba'zan kofir „bobiy“, Istanbulda „mosun“, Eronda hokazo „bobiy“ atabdurlar. Holbuki, „bobiy“ va „mosun“ boshqa, taraqqiyparvar musulmon boshqadur. Bobiy va mosunlik ila faxr qilaturgon nomusulmonlar bo'lganidek, taraqqiyparvar musulmon bobiy va mosunlikni o'zig'a nisbat berishni abadan qabul qilmaydur.

Endi madaniyatparvar musulmonlarning „bobiy“, „farra“*, „mosun“ ismlari ba'zi xalq tarafidan bizg'a berilibdur, deb musulmon ismini qo'yub, o'zini „bobiy“ va „farra mosun“ atamog'i va shul nomag'rub ismlarni o'zig'a toqmog'i munosibmi? Albatta, yo'q dersiz. Bas, turoniylarning o'zig'a maxsus va mashhur urug'lari bo'lub turub, majhul bir urug' ismini o'zlarig'a toqmasliklari tabiiydur, albatta. Derlarki, sart demayluk-da, na deyluk? Javobi nihoyat oson! Turkiston o'zbeklari, tojiklari, arablari, turklari, ruslari, yahudiy-lari agarda desalarki, biz Turkistonni turk, arab va forsiyini tashxisdan* ojiz va barchasig'a umumiy bir ism kerak. Bul suratda dermiz. Unday bo'lsa to'g'ri „Turkistonli“, „Turkiston

musulmonlari“ yozingiz. Yo'q! Bo'lmasa, balki bir asr so'ngra Turkistonda mavjud yahudiy, rus, turk, tojik va arablar bir libos va bir hay'atg'a kirar-da, siz yana barchasini „sart“ atarsiz.

Totor muarrixlaridan muhtaram Zaki Validiy afandi „sart“ iborati to'g'risinda taqriban shunday deyur: „Bir zamonlar Turkiston xalqi sart bo'lganlar. Ammo Chingizlar va mo'g'ullarni istilosi sababi-la ismlari almashgandur. Samarqand va Buxoroda sart yo'q va ham tojik va arab va o'zbeklar sart emas. Ho'qand va Toshkand xalqi sartdur, azbaski, alar urug'ini bilmaydur va ham alar na turk va na o'zbek va na tojik va arabg'a o'xshaydur. Sart ismlik qabila Turonda bo'lmasa-da, eski kitoblarda bor“.

Yuqoridagi so'zlar munga javobdur.

(Baqiyasi bor)

Mahmudxo'ja.
„Oyna“ jurnali. 1915 y,
22, 23, 25, 26-sonlar.

„SART“ SO'ZI MA'LUM BO'LMADI

Mo'tabar „Sadoyi Farg'ona“ jaridasining 30-no'merida „Sart so'zi ma'lumdur“ unvonlik bir maqolani ko'rub o'qumasdan avval „Sart“ so'zi hal qilindi gumoni-la qalban bir darajada xursand bo'lsak ham, lekin maqolani tamoman o'qub chiqqandan so'ng hurmatlu Mullo Abdullobek janoblarining qilgan rivoyatlari mazmunidan „Sart masalasi“ning yana burung'i majhul holig'a qolgonin anglab umidimiz bo'shg'a chiqdi. Chunki A. afandining sart haqida yozgan so'z va dalillari mahz og'izlardan eshutilgan haqiqati noma'lum shaylardan iborat bo'lub, hech bir asl va asosg'a mabni emasdur. Bizning fikr va bilganimizcha, „sart“ so'zi-

ning haqiqati mashhur va inobatlik muarrix va mustashriqlar tarafidan kashf va hal o'linub, hanuz bir joyg'a qaror berilgan yo'qdur. Agarda „sart“ so'zi ma'lum bo'lsa edi, ya'ni Turkistondagi xalqlarning barchasi yoki muayyan bir qismining „sart“ atalgoni daloyili tarixiy ila isbot qilingan bo'lsa edi, ul suratda hech kim sart xususida so'z ochmas va bahs chiqormas edi. Muhtaram Mahmudxo'ja janoblarning bul xususda „Oyna“g'a xeli rivoyat va qil-u qollarni naql etub ham o'z fikrlarini yozganlarig'a sabab, shul sart so'zining majhulligi bo'lsa kerak.

Durust, hayot va mamot masalasi qadar muhim bo'lgan necha masalalar ko'zimiz oldig'a turgon holda alarni ehmoletub, faqat „sart“ so'zi ila shug'ullanub fursatlarni bo'shg'a o'tkarmoqlik ham yaxshi emas. Lekin asrimizdagi yovrupoyilar qoshida „milliyat“ masalasi „din“ masalasidan muhim va muqaddam tutilgan bir zamonda bizlar ham milliyat masalasidan sanalgan „sart“ haqida goh-goh bahs etishub milliyatimizni xotirlab turgonda zarar ko'rmasmiz. Diniy, milliy va maishiy masalalar xususida (nizom va qonundan chiqmaslik sharti-la) har doim bahs va muzokara etishub turmoqg'a haqqimiz bor. Shuning uchun falon masala xususida so'z ochma! Yoki falon laqabni mutlaqo bo'ynungga toqarsan, deb sababsiz zo'rlik etmoqg'a hech kimning haqqi bo'lmasa kerak. Maqsadg'a kelayluk. Mullo A. afandining „Sart so'zi ma'lumdur“ unvoni ostida „Bir zamonlarda Turkistonda sahroyi qirg'iz va qazoq...“ deb naql va rivoyat etgan ma'lumotlari qaysi tarix kitobidan va yo qaysi ishonchlik muarrix so'zidan olinganligini bila olmaduk, agar bu rivoyatlari mahzi og'zaki hikoya va so'zlar jumlasidan iborat bo'lsa, bul taqdirda, muning ila sart so'zi ma'lum bo'ldi yoki „sart“ masalasi hal qilindi, deb hukm etmoq mutlaqo durust emasdur. Chunki muarrixlar munday aslsiz so'zlarni dalil maqomig'a kelturub, mushkul bir masalai tarixiyani qat'iy suratda hal etmaydurlar. Balki bir munosib kelganda, qa-

rinai maqomg'a qarab, bir da'voning taqviyasi uchun zikr etubgina o'tarlar. Asli noma'lum bir rivoyat ila ulug' masalal tarixiyani hal etmoqlikni esa tarix haqida jinoyat sanaydurlar.

Shunday qoidalarni oz-moz bilganimizdan Mullo A. afandining sart masalasini hal etmoq qasdi-la yozgan aslsiz dalillari hayrat va taajjubimizni mujab bo'ldi. Chunonchi, mushorun alayh so'zlarin bir joyida „sart“ning asli „shart“ deb, ondan so'ngra deyr: „Muhtaram azizlarga maxfiy qolmasunki, har kim bizni sarta desa, munga xursand bo'lub, faxr qilmoqimiz darkordur. Charoki sarta degani, masjidlik va madrasalik va bozorlik va ozoda ulamoni madaniy, degani bo'lur“. Holbuki bu ma'no avvalgi ma'noga butun mag'oyirdur. Chunki, avvalgi ma'noga qaraganda, „sart“ lafzi „shart“dan ma'xuz ediki, bul suratda sartning ma'nosi nechuk masjidlik va falonlik bo'lsun?... Sherali Lapin janoblarining sarta g'a „sarig'...“ deb bergan ma'nosi na qadar nomunosib bo'lsa, yuqorida berilgan ma'no ham shunday kelishsizdur. Bizning ba'zi asarlarda ko'rganimizcha, sartning ma'nosi karvonboshi yoki savdogar kabi mazmunda ediki, bul ham bir mustashriq*ning so'zidur. Xulosa: Sart na ma'noda bo'lsa bo'lsun, arbobi tarafidan hal qilinmaguncha oni qabul etmaslikka haqqimiz bor. Shuning uchun majburiy suratda aytib turarmizki, sarta so'zi hanuz majhuldur. Yuqoridagi mazmunda muxtasarcha bir maqola yozub, qachonlar „Sadoyi Farg'ona“ idorasig'a yuborgan eduk. Idora jaridag'a darj etmoqg'a tanzil etmagani yoki munosib ko'rmagani uchun biroz tafsili ila „Oyna“g'a yozmoqg'a majbur bo'lduk.

„Oyna“ j, 1941-yil,
39-son, 922-924-betlar

„KITOBATUL-ATFOL“ (1908)dan

...Turkistonning qadim maktablaridagi bolalar 4-5 yil o'tkargandan so'ng xat mashq qilib, ba'dinda insho yozadurlar. O'shal insholar nihoyat mushkul suratda arabiy maxlut* forsiy va turkiy yozilgandurki, shogirdlar nari tursun, ba'zi maktabdorlar zo'rg'a bilur. O'yla* mushkul iboratlik uzun insholar, albatta, bola zehnini ochmay, balki fikrini yo'q bo'lushig'a sabab bo'lur. Biljumla mamoliki islomiyaning maktablaridagi bolalar uchun yengil suratda insho tayyorlanubdurki, ibtidoiyya, rushdiyya, e'dodiyya maktab talabalarini har birig'a muvofiq suratda insho ta'lim beriladur. Ya'ni shogirdlar ibtidoiy maktabg'a kirib, qalam yurguzgonidan so'ng har nav maktub ta'lim olmoq ila batadrij usuli tahrir va kitobati zamoniya va mahalliy ham adabiyoti milliyya tahsilina boshlab, bora-bora tahsillarini oxirig'acha mahorat hosil etadurlar. Biz ham shul qoidag'a binoan majmuaning kitobat va insho unvoninda avlodi vatan uchun rasmiy va xususiy hamda Turkistonning shar'iy va milliy mah kamalarina ma'mul* barcha vasosiq* hujjat-u biljumla musulmon valasno'yi upraviteli (nohiya mudiri) huzurinda bo'laturgon doznaniya, protokol, qabohatnoma va rasmiy har nav maktubotlarni muhtaviy* bir necha juzdan murakkab bir asar nashr etmoq amalinda eduk. Shu maqsadg'a ushbu „Kitobatul-atfol“ni nashri ila shuru etdim. Maktabimizni asosi bolalar va barcha talaba toqatincha „tavhidi lison“* ta'mim* va tashim* maktuboti turkiya va forsiyadan iboratdur. Maa fih vatanimizdagi kotib va muharrirlarning fikrig'a, ba'zi nuqtalarg'a rioyoni lozim bilindi. Inshootning* kelar juz'ilarining tadriji tavhidi(ni) lisong'a xodim ham turkiycha va forsiycha adabiyot holiga taqlidan va biroz mufassal yozmoq niyatidaman. Shuni ham aytayinki, Turkistonni qadim va jadid biljumla maktablarig'a forsiy va turkiy nazm va nashr kitoblari maxlut ta'lim o'lunur. Ani uchun inshoot-

larimiz ham forsiy va turkiy tillarinda muxtalit* tartib qilindi. Muallim afandilar maktab bolalariga mundagi maktublardan oz-oz bo'lub, har kalima va jumla ma'nosini bildirub, saboq va ta'lim bermoqlari va imtihon olmoqlari marju'dur*. Shul tariqa ila Turkiya, Persiya, Afg'oniston, Hind, Kafkaz va Totoriston mamlakatlari shevasig'a yozilgan barcha maqola va kitoblardan istifoda etmoq ham alar shevasiga qalam ishlatmoq va adabiy til ila har nav xat va tahrivot yozmoq talabamizg'a mumkin va oson o'lur umidindamiz.

Avsof* va odobi maktub

1. Yozilaturgon xatlar ikki qismg'a bo'linadur. Biri – umumiy, digari – xususiy. Umumiy xatlar devonxona, qozixona, tijoratxonalarda yozilaturgon maktublardurkim, rasmiy atalib, yana shar'iy va urfiy degan qismlarg'a ayriladur. Xususiy maktublar ikki kishi orasig'a yozilaturg'on yodnoma, muborakbod va xabarnomalardur.

2. Xususiy maktubni bosh tarafig'a „bismillohir rahmonir rahim“ – xayrul samo iborati va yo shunga monand ismi Olloh yozmoq kerak. So'ngra xat borib tegadurgon kishini laqab-ismi va yo mansabi sifat va qarobatig'a* qarab tug'roni ismi Ollohdan quyi yozmoq lozim. Ba'dinda xat yozadurgonni zikr bo'lg'on sifat va martabasig'a muvofiq onga ta'zim va duo qatorindagi iboratlarni yozmoq kerak. Soniyan*, muddao boshlanadur...

Rumuzlar*

Alomati savol – ?

Alomati nido, taajjub, xitob – !

Alomati mu'tariza – ()

Alomati mummayiza – „ “

Ikki so'zni farq qilaturgon alomat –

Alomati murodafot, ya'ni ikkisi bir pog'onada – =

Ozgina turmoq uchun – ,
Bayon va tafsil uchun – :
Notamom soʻzlar, kinoya, mubham* va mahzuflar alo-
mati – ...
Soʻzni oxiri yoki vahfi tom alomati – .

NAMUNA XATLAR

*Ulugʻ Tangrim oti ila
Mehribon otajonim xizmatlarigʻa*

Tangrim soyai davlatingizni boshimdan eksik etmagay,
aziz qiblagohim!

Bu oqshom uygʻa janobi xalifamni ziyofatgʻa taklif qil-
dim. Onajonim dedilarki, goʻsht va birinch yoʻqdur, marha-
mat qilib taomgʻa keraklik nimarsalarni olib xizmatkordan
yuborsalar, xursand boʻlur edim, afandim.

Qulingiz....

*Sevikli onam huzuri sharifalarina!
Parvardigorim doim sizni eson saqlasun!*

Onajon! Mehribon opamni uyigʻa borgʻaningizgʻa oʻn
kun boʻldi. Man sizni koʻb sogʻindim. Boray desam, mak-
tabdan qolurman. Ani uchun iltimos qilarmanki, endi uygʻa
kelsangiz, yoʻlingizgʻa koʻz tutarman, validajonim!

Mushfiqa opamgʻa salom aytarmen.

12 shavvol, yavmul chorshanba.

Janobi ustodi kiromim huzuri anvorlarina!

Parvardigorim fayz-u muhabbat ustodonolarina bizdin
eksik etmagay. Boisi donish va saodatim, janobi mavlom!
Hazrati vohid al-ato oʻtgan oqshom bandangizgʻa bir oʻgʻul

birodar ato etdi. Shul sababli bu kun janobi volidam xizmatlarig'a turmog'im lozim bo'ldiki, maktabg'a borolmaganing'a janobingizdan afu tilarman, afandim.

Chokaringiz... 18 zulhijja...

Sevikli birodarim va sheriki maktabim!

Umringiz uzun va ilmingiz fuzun bo'lg'ay! Iydi bosafoi zihig'a musharraf bo'lushingizni do'stona muborakbod etarman, azizim! Marhamatlik Parvardigorim ko'b-ko'b iydlarg'a oila va qarindoshlaringiz ila sog'-u salomat yetkurgay, omin.

Ma'lumingiz..

Birodari azizim!

Dunyoda sabab yo'q. Oxiri har jam'iyat parishon, har xonai ro'zgor vayron bo'lg'usidur. Jahon foni, yalg'uz biz ila siz emas, jonliklarning barchasi, hatto yer-u ko'k hukmi qazo ila yo'q bo'lg'usidur. Boqiy va doim sobit faqat zuljalol hazratlaridur. Bu kun va erta hammamiz Tangrining arjai nidosi ila olami arvohg'a ko'chub, ota-boboning muqaddas ruhlarig'a qovushurmiz. Dunyo-yu dun kulfatidan va oloyishidan qutulurmiz. O'lum navbatdur, noguzidur* va ko'b qo'rqulaturg'on nimarsa ham emas. Chunki aning orqasida doimiy tiriklik bor. Va ruhlar boqiydur. O'lumni ilgari va keyin kelishig'a ahamiyat yo'q. Mutlaqo bu kun bo'lmasa, ertag'a biz-da ketarmiz. Oning uchun janobi qiblagohini dorulbaqog'a rixlat etganlarig'a haddan ziyoda ma'yus va g'amnok bo'lishingiz ma'qul va mashru emas. Olloh boshingizni omon etsun. Ota o'lumi merosdur. Biz-u sizdan duo va xayrot kerak. Oh-u voh lozim yo'q. Musibatni o'ziga olmoq foida etmas, balki zarardur. Iymonlik o'lim to'ydur. Olloh taolo ketganlarga iymon va qolg'anlarg'a umr va sabr

bersun. Endi sizg'a lozim shulki, marhum qiblagoh vasiyatlarini mo'-bamo' o'rnig'a keltirub, oilani o'zingizdan rozi etmoq va otalik vatanini obod va ziyod etib, qadrig'a yetmak va chirog'larini o'chirmaslik lozim. Oilani o'zingizdan rozi etib, ota arvohini yoddan chiqarmaslik kerak.

Azizim, shuni-da ojizona yozayinki, endi ota o'rnig'a oila uchun otadursiz. Va bu kundan boshlab boma'nilik ila otalardek harakatda bo'lishingiz kerakligini do'stona arz etarman...

Kotib va mirza afandilardan rijo

Xatlarda „falon mahalla yo qishloqni fuqarosi“ yozilurki, bu yaxshi emasdur. Bizdan boshqalar „...ahli“ yozarlar. Bizni muhtaram mirzolar-da fuqaroni (miskinni murodifidur) yozmasdan „ahli“ yozsalar yaxshi erdi. Masalan, boyni falon mahallani bechora yo kambag'ali deb yozmoq yalg'on va tahqirdur...

RASMIY XATGA MISOL

Hurmatlu... uezdini hokimig'a!

...shahrini ... qit'a qozisini ...yili ...oyinda ...raqamli hukmlarin nusxasini ushbuni-la topshurub, iltimos qilarmanki... sayozd qozilarini so'rovlarig'a yuborsalar. Azbaski, mazkur qozi... so'm (yoinki bir tanob bog') undurub... o'g'lig'a topshurmoqg'a hukm qildilar. Mazkur hukmg'a shariat bo'yincha manim aytadurgon dafi* va jarhim* bordur.

... sana ... oyinda

**„KITOBI MUNTAXABI JUG'ROFIYAI UMUMIY“
(1906) dan**

...Asri hozirni tashviqoti ila iste'dodi ojizonamizcha, bataqdiri hay, qadim fan jug'rofiyag'a taalluq ushbu kitob-

ni tahrir va jam aylab, „Muntaxabi jug'rofiyai umumiy“ yod qilib ba'zi mahalig'a tarix, riyoziy, muhokamoti diniy, umroniy, siyosiy va andagi kutubi diniyadan bayon va iqtibos* qilduk.

Fani to'g'risindagi ijmol* va tafsilot turkiy, arabiy, forsiy, rus lug'atlarig'a tasnif bo'lgan o'ttuz qadar qadim va jadid kutub va rasoili jug'rofiya, hay'ati riyoziy, tarixiy, tabiiylardan mo'tabar nusxa va har guna mazkur lug'atlardagi gazit-jarida, atlas, xarita, kurrai masan* – kurrai musattaha*, istaticheski majmualardan jam va tartib qilingandur.

Ushbu tartibotimizni o'z sarfim ila bosturub, ilm va xabardo'st ahibboi* ahli Vatan ma'razu* mahfil* ilmiyalarig'a manzur qilib, tas'hihi sahvini rijo etmoqni munosib ko'radi. Asar va tahrirotimni xatiyyot* navoqisdan* mubarroli-gig'a* da'vom yo'qdur.

Matlabim arzi hunar va izhori fazl emas, Ahli vatang'a qo'lumdan kelguncha bir xidmatdur...

...Insonni nuqson va xatodan xoli bo'lmasligi har bir insonga ma'lum. Biz ham insonmiz Voqe bo'lgon sahv-u xatolarim hasan niyat va kambizoatligimg'a bag'ishlanadur umidindayam.

Har firqa arbobi zakovat va fatonat asarimni tas'hih va ikmolig'a nashru ta'mimg'a himmat va muovinat buyursalar, minnatdor va shukurguzor bo'larimni arz va insofi insoniyatni tas'hih, tadqiq va tanqidiga asarimni havola qilarman.

Otiyag'a* bayon bo'lgan fan va ilm to'g'risig'a biz hanuz komil emas, navqadammiz. Yana jug'rofiyai olam va ahvoli zamon bu olami ro'zgorni inqilobi va ulumi asriya, fununi zamoniyani taraqqiysi ila har on tag'yir topadur. O'shal tag'yir va tabdilotdan ba'zini otiyag'a zikr qilindi. Ertaga yana boshqa hay'at va surat ila bu olami kun va fasodg'a necha vuquot, tabdilot, kashfiyoti jadida vujudg'a kelishi tabiiydur. Lohaza*, bu asarni ba'zi mavodu* axborig'a, vuquot oyanda muxolifat qilsa kerak. Hamchunonki, jug'rofiya va

boaxboroti mutaqaddimin hukamog'a fununi holiya* muxolifat etgani kabi...

„Jug'rofiya“ degan so'zni ma'nosi

Jug'rofiya degan so'z yunon(cha), lug'ati arabiyag'a ta'rifi arz ma'nosig'a, ya'ni yer va tufroqni bayon qilaturgon ilmni ataydur. Jug'rofiya ilmni necha nav qoida va bayonlari bo'ladur. Anga qarab ushbu ilmg'a teyishli bayon va fanlar bir necha ism ila ataladur. Chunonchi, Yerni shakli (gavda – hajm)dan osmon ila Yer orasidagi xosiyati va osmondagi nimarsalar ila nisbati va harakatidan bayon qilaturgon ilmni „jug'rofiyai riyoziy“, Yerni xosiyati, tufroq past va balandligi, har xil giyoh va konlari, tog', daryo, ko'l, mizoj va havosidan bahs qilaturgon ilmni „jug'rofiyai tabiiy“ ataladur. Yer yuzidagi katta hodisalar ila urug', hukumatdorlik, xulosa, yer ustig'a bo'lgan voqealar to'g'risinda har bir nav ishni ushbu ilmg'a bayon qilib, jug'rofiya kalimasini oxirig'a o'shal ishg'a taalluq ilm va fanni oti qo'shuladur. Chunonchi, „jug'rofiyai tarixiy“, „jug'rofiyai siyosiy“, „jug'rofiyai umroniy“ va boshqalaridek. Xulosa, bu zamong'a jug'rofiya ilmi dunyoni va andagi xaloyiq, hayvonot, umronot va har naki dunyog'a bordur, bilduraturg'on kerakli, bir ilmiy jahonnamodur...

Jug'rofiya qachon paydo bo'lgan?

Tarix va jug'rofiya kitoblarig'a yozilibdurki, jug'rofiya ilmi avval martaba Misr mamlakatig'a Hazrat Musodan ilgari, fir'avnlarni zamonig'a boshlanib, yer, tufroq, dengizlar borasig'a bayonotlar yozilib, xarita-kartaga o'xshash „plan“lar ixtiro bo'lingonligi ma'lum bo'ladur. (Fir'avnlarni zamoni hijratdan 3-4 ming sana ilgari edi. Va ilgari o'tgan Misr podshohlarini barchasini fir'avn ataladur). Chin mamlakatig'a ham ushbu ilm siroyat qilib Yu degan podsho Xi-

toy mamlakati xaritalarini chiniy kosalar ustig'a naqsh qildurubdur. So'ngra ushbu ilm yunon xalqiga siroyat qilib, alar zamonig'a rivoj topibdur. So'ngra navbat rumiylarg'a tegib, Iskandari kabirni Eronga qilgan safari sabab bo'lub, hozirgi Turkiston, Hindiston, Sibir mamlakatlari dunyo odamlari yoinki yunoniy va misriy odamlarig'a bilindi. Iskandari kabir meloddan 350 sana ilgari tiriklik qilar edi. Ani ustodi Arastu hakim bu ochilgan maktablar to'g'risig'a bayonnoma-yu kitoblar yozib, jug'rofiya ilmini rivoj berdi.

Ushbu hakim meloddan 384 sana ilgari tavallud bo'lub edi (sanai melodiy tavallud hazrat Isodan, sanai hijriy payg'ambarimizni Madinag'a ko'chganlaridan hisoblana-dur). So'ngra Istrabo'n, Batlimus degan yunoniy olimlar jug'rofiya va hay'at ilmlari to'g'risig'a yaxshi kitoblar tasnif qilib, bu ilmlarni ko'p rivoj beribdurlar. Alarni kntobi yunon tilig'a yozilgan emish. Istrabo'n meloddan o'ttuz, Batlimus sakson sana so'ngra vafot qilibdur.

Osmon to'qquzdur va Yerni atrofig'a aylanadur, degan kishi ushbular va nizomi mahdud egasidur.

Dini islom zohir bo'lgandan so'ngra musulmon ulamolari, ya'ni arablar Andalus, Bag'dod, Shom, Misr mamlakatlari-g'a har xil ilmlarni nihoyat rivoj ila o'qub, aqliy ilm va fanlar to'g'risinda ko'p tasnifotlar qilganlaridek, ushbu jug'rofiya ilmini ham avval martaba yunoniy tilidan arabiy-g'a tarjima qilib, o'z bilish va tajriba va ko'rgan mamlakatlari-ni anga qo'shub, sharh qilib, o'shal zamonni(ng) dunyo va quruqligini bilib, jug'rofiya ilmini taraqqiysig'a sa'y qilibdurlar. O'zlaridan ilgari ulamog'a noma'lum turgan yerlarni va mamlakatlarni ochib, o'z musulmoniy jug'rofiyalarig'a yozdilar.

Xulafoi Abbosiyani yettinchisi Abdulla al-Ma'mun bin Horun ar-Rashid zamoni 198 sapai hijriyag'a va andan so'ngra madrasalarga yunoniy ulamolardan vaqtincha mu-arris tayinlab, musulmon ulamolari yunoniycha o'qub

so'ngra barcha ulumi aqliyai yunoniyani tahqiqg'a boshladilar. O'shal zamong'a jugrofiyag'a taalluq „daraja hisobig'a amaliyot – o'lchov qildilar. Xulosa: barcha ulumi aqliyani bu kungi daraja taraqqiy qilishig'a ulamoi ahli islom sabab bo'ldilar. Jug'rofiya, hay'at, riyoziy, tib, hikmat, kimyo, hisob, yur qatamlari ilmi va boshqalarig'a ko'p kitoblar tasnif qilib, rasad va asbob iste'mol qilib va mazkur ilmlarni ba'zisi, chunonchi, kimyo, ilmal-arz fanlarini ixtiro va ijod qildilar. Mazkur musulmon ulamolardan bir nechalarini tasnif etgan kitoblari ila munda yozarmizki, u jumladan 290 tarixi hijriyaga Abulqosim Ubaydulloh „Kitob-al-masolik va-l mamolik va kitob-as-samo“ni tasnif qilgan va jug'rofiya to'g'risindagi kitobi Fransa va Girmoniya tillarig'a tarjima bo'lgandur. Abu Is'hoq Istaxriy „Kitob-al aqolim“ni, Abulqosim Marxitiiy hay'atg'a „Ta'did-al kavokib“ kitobini 390 sanag'a, Ibn Havqal Tujjor „Kitob-al masolik va-l mamolik va-l mag'oriz“ni 28 sana sayohatidan so'ngra tasnif qildiki, farang tillarig'a tarjima bo'lgandur. Abul Fido VII asr hijriyag'a „Taqvim al-buldon“ nom kitobi jug'rofiyaga tasnif qildiki, farang tillariga tarjima bo'ldi. Fuqahon shofe'adan Sirojiddin Hifs „Haridatul-ajoyib“ kitobini to'rt asr ilgari tasnif qildi. Sakkizinchi qari* hijriyg'a arab ulamolaridan Abu Abdulloh ibn Batug'ta 25 sana doimiy sayohat qilib, o'z vaqtindagi dunyoni hammasini ko'rub, jug'rofiya va bir necha tasniflar qilganki, ba'zisi farangiy tillarig'a tarjima bo'lgandur. Oltinchi asr ulamosidan Muhammad binni Abulqosim Abulfattoh Shahrisoniy „Kitob-al mulk va-l nahliy“ bir necha farangiy tillarig'a tarjima bo'ldi. VIII asr ulamosidan Shahobiddin Abul Abbosni o'ttuz jilddan ziyoda „Masolik-al absor fi-l-mamolik va-l ...“lik kitobi Parij shahrig'a bosildi. Mundan boshqa musulmon donishmand va ulamolaridan Abulfaraj Bag'dodiy, Yoqut Hamaviy, Mas'udiy, Bahrom Damashqiy, Ibn Ayoz, Abu Ubayd al-Bakriy, Sharif Idrisiy, Samarqandiy Ali Qushchi, Ulug'bek Ko'ragon, Abu

Ali ibn Sino va g'ayrilariki, tarix va jug'rofiya va hay'atg'a tasnifot qilib edilar. Farang-Ovrupo tillarig'a yuzlar yilg'a ilgari bilinmagan va eshitilmagan jazira, mamila musulmon ulamosini kitoblaridan necha yuzlar ila tarjima va tab bo'ldiki, jug'rofiya ilmini bu kungi taraqqiysig'a qarun va-satadagi*, ya'ni besh yuz yil ilgari o'tgan ulamoyi islomiyani sabab bo'lishiga kimsa munkir bo'lolmaydur. O'shal islom ulamo va sayyohlari yer yuzini ahvoli jug'rofiyasini mufasal yozib, yana yerni ich tarafini ahvolidan bahs ochib, yangi ilmlarni boshlab, xulosa, Misriy, Yunoniy zamonlaridan ko'ra dunyoni kattaroq qilib olam ahlig'a bildurdilar, deb mo'tabar kitoblarg'a yozilgan va ahli vuquf va tarix o'qiydurgon odamlarg'a ma'lumdur.

Musulmon ulamolaridan so'ngra farangiylarni ahli donishi va Ovrupo olim va sayyohlari dengiz va quruqlikni har tarafiga arablardan ziyoda himmat va g'ayrat ila yura boshlab, dunyomizni ibroniy, yunoniy, arabiy zamonlaridan ko'ra xeyle kattaligini bilib va dunyo ahlig'a bildurdilar. Avvalgi zamonlarga oti eshitilmagan Amrika, Po'liniziya, Orazi Qutbiyya va minglar ila jaziralarni topib, hozirgi barcha mamlakat va jazira va dengizlarni masohati* ila hamaga bilinmoqig'a bois bo'ldilar. Dunyo ilmi birdan rivoj topdi. Sanai 1450 melodiy – 854 hijriydan boshlab, bani odam ilmig'a dunyomiz avvalgidan ko'ra kattaroq bo'lishig'a Ovrupo donishmandlari xizmat qilib va o'z davlat va millatlarig'a ko'p naflar yetkurdilar.

898 sanai hijriyag'a farangi toifasidan Xristofor Kolumb degan ilmi riyoziyg'a dono va dengiz safariga mohir kishi dengizga o'z ishig'a borib turub, Amrika yerlarini topdi. O'ninchi asr hijriyag'a Rusiya odamlaridan Ermak degan kishi hozirgi Sibir mamlakatini kashf qilib, Rusiya hukumatig'a qo'shdi. XI asrni avvalig'a beshichi qit'a yerimizg'a tobe Po'liniziyya atalguvchi ko'p adad jaziralarni Ovrupo donishmandlari topib, o'z hukumatlarig'a tobe qildilar. 1700-yilg'a

Rusiyag'a imperator bo'lib turgan Petr a'zam podshoh zavjasi (malika Yekaterina) amri ila Aziyya qit'asini shimoli-sharqi tarafig'a azbaroyi kashfiyot uchun ikki kema yuborildiki, 1741 sanai melodiyyag'a Bering, Cherikof degan kemachi kaputanlar Shimoliy Amrikag'acha borib, Sanika degan jazirani topib, Yangi Arxangil degan shaharni bino qilib, Bering bo'g'ozini topdilar. Xulosa, uch-to'rt asrdan beri yildan-yilg'a ilgari bilinmagan va eshitilmagan jazira, mamlakat va qutblar tarafidagi yerlarni ahvoli farangiy – Ovrupo ulamoyi jug'rofiyyun va sayyohlarini g'ayrati ila olam yoinki ilm ahlig'a bilindi va farangiylarni din va dunyolarig'a ushbu sayohat va jug'rofiya ilmi nihoyat ko'p naflar yetkurdi. Hanuz jug'rofiya ilmini rivojig'a sa'ylari bordur. Barcha maktablari-ga o'qitadurlar. Hozir har bir katta davlat va hukumatlarni „jamiyati jug'rofiya“ degan katta majlislari va ul majlislarni ulamoyi jug'rofiyyundan chlon-a'zolari bordur. Dunyodagi barcha jamiyati jug'rofiyani bir-biriga xat-u xabari bo'ladur. Yangi topgan nimarsa va yangi sayohatlaridan bir-birig'a xabar beradur. Hozirgi jug'rofiya ilmi nihoyat martaba tuzatilib, mukammal bo'lgandur. Xulosa, jug'rofiya ilmig'a ul misriy, rumiy, yunoniy odamlari, so'ngra musulmon ulamo va sayyohlari, uchunchi martabag'a – farang sayyohlari xidmat qildilarki, har birini ahvolig'a ilmi tarix va jug'rofiya shohid...

Turkiston donishmandlari

Aqliy va fanniy ilmlarg'a kitob tasnif qilgan musulmon ulamo va hukamolari nihoyat ko'pdur. Inchunin, Turkiston muzofotig'a o'sub shar'iy va aqliy ilmlarg'a kitob tasnif qilgan nihoyat mashhur ulamolarni adadi necha yuzdan o'tadur. Bu kitobimiz aqliy va fanniy ilmlarg'a taalluq uchun aqliy va fanniy ilmlarg'a kitob tasnif qilgan va nihoyat mashhur Turkistoniy ulamo va hukamo va muarrix mu-

sanniflarni* munda yozarmizki, ushбудur. Agarda aqliy va naqliy ilmlarg'a kitob tasnif qilgan Turkiston ulamolarini hammasini ahvoli va tasnifotini yozmoq lozim bo'lsa, ushbu kntobimizdan ham kattaroq bir kitob tayyorlamoq kerak bo'latur. Shayx-ur rais Ibn Sino. Bu Ali lug'at, mantiq, jug'rofiya, musiqi, axloq, kimyo, abtoli ahkomi nujum, tabiat, mofuq-al tabiat, hikmat, tib, rasad, nujum, ilmi nabotot, ilmi tavidg'a yuzdan ziyoda kitob tasnif qilgandurki, musulmon hukamolarini avvalidur. Aksar kitobi Ovrupo tillarig'a tarjima bo'lgan va farangiylar Avisni ataydurlar. Vafoti 428 sanag'atur. Abu Nasr Farobiy zamonidagi barcha tillarni bilar ekanki, „qonun“ degan asbobi tag'anniyni* ijod qilib ekan. Barcha tasnif qilgan kitobi 80 qadar. Va ilmi tavid, fiqh, musiqiy, riyoziy, hay'at*, mantiq, hikmat ilmlariga tasnifoti bor. Vafoti 339 sanag'atur. Xoja Faxriddin – hikmat, gib, falakiyyot, hay'atg'a tasnifoti bor, vafoti 868 sanag'a. Hakim Azraqiy Marviy – hikmat, tib, she'rga. Badriddin Samarqandiy – tibg'a. Najbibiddin Smarqandiy – tibg'a. Abdurahmon Xorazmiy – hozirgi nasta'liq xatni ijod qilgan, vafoti IX asri hijriyaga. Abu Yazid Balxiy – tib, hikmat, tashrihg'a*. Abdurahmon Marvoziy – hay'at, tib, hikmatga. Abdurazzoq Hirotiy – tarixga, vafoti 887 sanag'a. Abu Ibrohim Gurgoniy – tibg'a, 531 sanag'a. Sharif Xorazmiy – tibg'a. Ahmad bin Tabib Saraxsiy – tib, mantiq, jug'rofiya, tarix, hikmat, musiqi, ilmi tavid, falakiyyot, ilmi jabrg'a, vafoti 283 sanaga, barcha tasnifoti 50 qadar. Abu Ma'shar Balxiy – hay'at, nujung'a, o'ndan ziyoda tasnifi bor va ilmi hadisg'a shug'li ko'p ekan, vafoti 286 sanaga. Abu Ja'far Xorazmiy – yunon tiliga mohir, nujum, ilmi jabr, jug'rofiya, hikmat, hay'atga tasnifi bor. Ahmad Farg'oniy – hay'at, nujumga tasnifoti borki, lotin tilig'a tarjima bo'lgon, vafoti 226 sanag'a. Muhammad Chag'miniy Buxoriy – hay'atg'a, mo'tabar kitobi bordur. Ali Qushchi Samarqandiy – hay'at, jug'rofiya, sarf, hisobg'a tasnifoti bor, vafoti 879 sanag'a. Shamsiddin Samarqandiy –

handasa, riyoziyag'a tasnifoti bor, vafoti 600 sanag'a. Mirzo Ulug'bek Ko'ragoniy Samarqandiy – hay'at, nujumga go'yo mujtahid ekan. Samarqandg'a rasadxona bino qildi. Zij kitobini tasnif qilganki, farang tillarig'a tarjima bo'lgan, vafoti 853 sanag'a. Muhammad Xo'jandiy – hay'at, nujum ulamosidan va usturlob iste'mol qilingandur. Ali binni Mojur va o'gli Hasan – hay'atg'a tasnifoti bor. Abdulloh Farg'oniy – hay'at, riyoziy ulamosidandur. Abu Rayhon Xorazmiy – yunon, hind tilig'a mohir, 40 sana sayohat qilib, tarix, jug'rofiya, nujum, falakiyyot, tib, tarixi tabniy, hay'atg'a 26 mujallad kitob tasnif qilgon va bir nechasi farangiy tilig'a tarjima bo'lgan, vafoti 430 sanag'a. G'iyosiddin Samarqandiy – riyoziy ilmig'a mohir edi. G'iyosiddin Muhammad Hirotiy – tarixga tasnifi bor, vafoti 942 sanag'a. Muhammad Farg'oniy – tarixga tasnifi bor. Hofizi Abro' Hirotiy – tarixga tasnifi bor, vafoti 834 sanag'a. Abu Said Sam'oniy – 30 jild tarixga tasnifi bor, vafoti 562 sanag'a. Abdurazzoq Samarqandiy – jug'rofiyag'a tasnifi bor. Mir Abdulkarim Buxoriy – tarixga tasnifi borki, farangig'a tarjima bo'lgandur. Bularidan boshqa aqliy ilmlarga kitob tasnif qilgan bir necha Turkistoniy donishmandlarni tarix va tarjimai hol kitoblarig'a ko'riladur. Ushbu mahalga shu yuqoriga bayon bo'lganlar ila iktifo* qilduk. „Qomus-ul a'lom“ (Ilmlarning dengizi) va „Turkiston ulamosi“ risolasidan muxtasar naql qilindi.

Jug'rofiya o'qumoqni nafi

Odam balasini qancha ilmi ziyod bo'lsa, dunyo, tarix, jug'rofiya ilmidan xabari bo'lsa, shuncha yaxshidur. Bu ilm odamga butun dunyoni va ko'b nimarsalarni bildiradur. Dunyo odamlarini din va mazhabi, tiriklik va raftori, taraqqiy yo tanazzul sababi, yaxshi va yamonliklari, mamlakatlarni tinch va osoyish yo zulm va javrga turgoni, xulosa, butun ahvoli dunyoni, podsholarni quvvati, davlati, odamlarini

odati, yer yuzini ahvolini bildiraturgon ushbu ilmdur. Hozir yer yuzidagi odamlarga qaraganda, aksar musulmon toifasi ilm-u fan, davlat va hukumat to'g'risiga keyin qolib, ilmlik musulmonlarga qaraganda biz Turkistoniylar zamonidan bexabar qolibmiz. Masalan, Xitoy va Hindiston mamlakat va odamlari to'g'risidagi bilgumiz butun bekor va beasldur. Aksar dunyo ishlari to'g'risig'a ham bizlarni bilishimiz xatodur, ya'ni dunyodan xabarimiz yo'qdur. Ovrupo yo Rusiyani o'n besh yashar bir shogirdi bizni ellik yashar savdogar yo mullo taroshimizdan dunyo ilmi to'g'risig'a yaxshi xabardordur. Yer yuzidagi ilmiylik musulmonlarimizni ham bu jo'g'rofiya ilmiga sa'ylari ko'b, faqat biz turkistoniylar bu ilmdan bebahramiz. Zamonamizga paraxo'd, temir yo'l, havoga uchaturgon asboblar, tiligrof (muxbiri havoyi) va boshqa minglar nav moshinalar) hikmati tabiiy'ya) degan ilmi Xudo xalq qilgon* kunidan Ovrupo ulamolarini sa'y va g'ayrati ila chiqorildi. Uzoq yo'llar yaqin bo'ldi, bilinmas yerlar bilindi. Oni uchun bilguvchilar istilo qilib mamlakatimizga keldilarki, ko'rarmiz va bizlarga siroyat* qiladurlar. Sharq ila G'arb arosig'a qatnov, muomala, majlis ochildi. Yana otabobomiz eshitmagan shaharlar otini eshitarmiz, ko'rmaganlarni ko'rarmiz, bilmaymizki nadur. Yoinki yerni o'rtasi xatti istivoga*, kecha va kunduz doim barobar bo'lgan suvratga, bizni Turkistong'a na uchun goh uzun va qisqa bo'lub, kunimiz 9 ila 15 soat arosiga yuradur? Har qancha yerni shimol yo janubidagi chet (qutb)lariga qarab borilsa, kun va yo tun uzayadur? Qutblar tarafig'a bir-ikki, hatto 6 oygacha kun botmaydur? Peterburg shahriga qish olti soat, yoz 19 soat kunduz bo'lib turadur? Sababi nima, deb bir kishi so'rasa yoinki bir oy kun botmaydurgon joyg'a musulmonni ibodatleri va amri nahyini qanday barjoy kelturuladur? Yoinki na uchun kecha va kunduzni farqi yer ila osmonchadur? Har shaharni tulu* va g'urubi* na uchun oldin va keyindur deb so'ralsa, bizlar, xususan, ulamomiz na javob berarmiz?

Bilmaymiz, yoinki „unday bo'lmasa kerak“dan boshqa javob aytolmasak kerak. Bu savollarga jug'rofiya o'qumaguncha javob berib bo'lmaydur va jug'rofiya ilmi javob beradur. Shar'iy savollarga javob bermoq ulamoyi din zimmasiga lozimdur. Ammo na foydaki, bizlar xatti istivo* ila qutb arosidagi hodisa va ixtilof, kecha va kunduzdan xabarimiz yo'qdur. Ani uchun munkir yo mulzam bo'larmiz Dini islomga ushbu sababdan ajnabiylardan ta'na tegadur. Mazkur xabarlar va hodisalarga munkir bo'lmoq, ma'lum bir nimar-saga munkir bo'lgandekdur. Yerni lo'ndaligi, harakati butun yer yuzidagi donishmandlarga ma'lum emish va ammo biz bilmaymiz Istanbul, Misr, Hind va Arabiston bo'lsun, har bir o'qugon donishmand musulmon ulamosi ushbuga iqrora va hatto yerni yurushi, yumaloqligi shariatga zarar kelturmaydur, deb kitoblar tasnif qildilar. Faqat biz turkistoniyarlarga ma'lum yo'qdur. Muxtasar shulki, jug'rofiya ilmi katta va kerakli ilm va bilmaslikdan bilmoq, o'qumoq afzaldur, xususan ulamomizga. Payg'ambar alayhissalom aydilar: „Holitul hukamoi“ (hukamolar qila aralash bo'lingiz).

Jug'rofiya o'qumoq musulmonlarga lozimdur

Ba'zi kitoblarimizga yer to'g'risiga har xil so'zlar yozilgan va o'shal kitoblar ko'b yillardan beri o'qilub, fikrimizga qolgan. Avomimiz bo'lsa, har na rost va yalg'on so'z kitobga yozilgan bo'lsa yoinki „har kimning so'zi o'z aqliga ko'radur“ mazmunicha yozilgan bo'lsa ham inonadur. Bora-bora ul e'tiqodga ulamolar ham odat qilib, aralashib, qabih* noma'lum bo'lib ketadur. Shul tariqa ishlarni birov sababini so'rasa yo noto'g'riligini isbot qilsa, tinglamay, durust javob bermay, kofir ko'zi ila anga qaraladur. Shul tariqa xilofi aql va naql so'zlik hikoyat kitoblar bizlarni iste'molimizga borki, ilm va xabarlik odam zehn qo'ysa biladur. Chunonchi, mutolaamizga kirgan ba'zi kitoblarga yozilganki, yer yalpoq,

bir boshdin boshqa boshig'acha besh yuz yillik yo'l, atrofig'a Ko'hi Qof degan zabarjaddin devori muhiti* bor. Yer ho'kuz shoxiga, ho'kuz balig'ga, balig' suvg'a, suv havog'a, kazo-kazo (holo osmon to'g'risidagi so'zlarni qo'yduk)... Ammo hozirgi jug'rofiya ilmi tajriba va ro'iyati bashariyyadan bilinadurki, yer kurraviy (yumaloq), ostig'a ho'kuz, balig' yo'q, atrofig'a devori yo'q (muhiti toshdan emas, boshqa) va yer aylanadur, havog'a muallaq turadur. Bizni nazarimizg'a sokin va ammo haqiqatda aylanadur. Bu aylangani ko'z ila ko'rulmay, xususan to'rt-besh asrdin bori ilm, tajriba, qoidai asbob va aql ila sobit bo'lgandur, deb har bir hukamo xoh musulmon bo'lsun va g'ayri musulmon bo'lsun, aytadur va kitoblarig'a ham yozibdurlar. Bas, ikki yo'l arosig'a qolduk. O'tgan ulamolarni kitoblarig'a yer sokin, yangi ulamolarni kitobig'a yer aylanadur deb ta'kid qiladur. Bu ikki ilm yoinki kitob insonni ko'b tashvish va iztirobga soladur. Hukamo yo ding'a dushman qiladur. Har na bo'lsa, ushbu ixtilof eskidur, chunki Imom G'azzoliy hazratlari va Ibrohim Haqqiy janoblari ushbu ho'kuz, balig' to'g'risig'a „Tahofat-ul falosafa...“ (ma'rifatnoma) degan kitoblarig'a ochiq bayon va javoblar yozibdurlar. Va boshqa kitoblarg'a ham ushbu to'g'rig'a ulamolar javob va ta'vil yozib, ho'kuz va balig'ni yo'qlig'ga va yerni muallaqligi durustligig'a taslim qilgandurlarki, inson to o'shal arabiy va turkiy kitoblarni o'qub ko'rmasa, girdobi vahshatangiz hayratdan chiqolmaydur. G'azzoliy hazratlari va boshqa muhaqqiqini kirom* yer va osmon to'g'risig'a har xil dalillarni hikmat va aqli basharg'a qarab ta'vil qilib, musulmonlarni bul to'g'ridagi iztiroblardan najot topishlariga sabab bo'lubdurlar. Ushbu ta'villarni* munda yozmoqg'a mahal yo'q, maqsudimiz jug'rofiyani riyoziy va tabiiydan namuna ko'rsatib, so'ngra yer yuzidagi obodlikdan bayon qilmoq edi. Inshoolloh, zamoni oyandaga ilmi hay'at to'g'risinda bir kitob yozib, o'tgan ulamo va hukamo va hozirgi ulamo va hukamoni ixtilof, dalil va ta'villaridan

ochiq yozarmiz (ushbu kitob tayyor bo'lgan va oyandag'a bosilsa kerak, Inshoolloh taolo). Bizlar bu ta'villar va o'tgan ulamoi ahl shar'iyni aql va hikmatg'a muvofiq yozgan kitoblari va hozirgi ahli shar ulamoni yangidan tasnif qilgan kitoblarini o'qub ko'rmay, bexabarona jug'rofiya ilmig'a munkir bo'lub, yerni atrofig'a devori bor va ho'kuz ustig'adur, desak, jug'rofiyadan xabarli kishi o'z o'g'limiz bo'lsa ham, bizni aqlsiz fahmlab yoinki dini haq Muhammadiyg'a shak keltiradur. Chunonchi, holo aqliy ilmlarni o'qub, ilm dini o'qu-magan kishilarni kam e'tiqodligidek.

Agarda jug'rofiya o'qumasak, dunyog'a taraqqiy qilol-maymiz Dunyog'a taraqqiy qilmasak, din ishlarimizni bar-joy keltirolmaymiz. Ma fih, jug'rofiya o'qugonlar og'iz ila, kitob va gazit ila bahs qilib, jug'rofiya vajhidin bizni dalil aqli ila mulzam qilib, oxiri dinimizg'a ta'na beradur. Ilmi dinni kam bilaturgonlarimizni bo'shatadur. Hozir dunyoni katta shaharlarini maktablarig'a jug'rofiya ilmidan o'qutmoq odat va lozim bo'lubdur. Istanbul, Misr, Arabiston, Hindis-ton, Rusiya mamlakatlaridagi odamlar va musulmonlar bu ilmdan o'qumoqni lozim bilibdurlar. Rusiya maktablarig'a o'qugon bolalarimiz o'quydirlarki, yer yumaloq va muallaq-dur, atrofig'a Ko'hi Qof yo'q, ho'kuz, balig' yo'q. Va alarg'a ma'lumdurki, Peterburgdan bir odam temir yo'l ila Valodi-vosto'kg'a borub, andan Amerkag'a paraxo'd ila chiqib va Amrikadan yana paraxo'd ila yerni ul tarafi (osti) ila yurub Fransiya mamlakatig'a chiqib, yana temur yo'li ila yurub, xulosa, Sharqdan borub g'arbdan Peterburgg'a kelib, 40 kundan kam muddatg'a yerni bir aylanmoq mumkindur. Xarita – globus va o'qugon ilmlari yuzasidan alarg'a ushbu safar nihoyat ma'lum va sobit bo'ladur. Maktabg'a jug'rofiya o'qumaganlar ham forsiy, turkiy tilig'a yozilgan jug'rofiyalarni o'qub, agarda ilmi diniydan kamxabar bo'lsalar, albatta dini islomg'a shubha qiladurlar. Endi bu ikki toifa arosig'a kirib, yer va osmon to'g'risindagi naqliy dalillarg'a G'azzoliy... dek

muhaqqiqlar so'zlarini bildirmoq kerak. Toki yoshlarimiz va nodonlarimizni e'tiqodi sust va zaif bo'lmasin. Bu bahslar jug'rofiyai riyoziy, tabiiy, tarixiyini o'qub bilmoq, ham ulamoyi mutaqaaddimin va mutaoxirin ahli islomni yer to'g'risidagi dalillari va ta'vilot va istidlol*larini diqqat qilib ko'rmoq ila bo'ludur. Ya'ni ilmi tafsir, hadis, hikmat va hay'ati qadima ham hikmat va hay'ati jadida ilmlarini tahsil va taftish qilmoq kerak. Ilgari zamong'a hukamolarni kashfiyoti qaysi yo'l ilaki dinimiz va e'tiqodimizg'a irod* va zarar keltursa, ulamoyi dinimiz favran* o'shal yo'lg'a bandi vajah tayyorlabdurlarki, kitoblardan ma'lum bo'ludur.

Bu kungi hukamoni irodig'a kerakki, bu kungi ulamomiz saddu dalil tayyor qilsalar, lihaza*, avvalan yangi hukamoni barcha muddao va kashfiyot-u so'zini bilmoq va tarjima qilib, har kim o'z holicha ulamog'a arz qilmoq kerak, toki alar tanqid qilsunlar. Valloh, kelar zamong'a e'tiqodimizg'a zarar keladur. Bas, lozim bo'ldiki, jug'rofiya, hay'at ilmlarini avval o'qub, e'tiqodimizg'a muxolifat qilaturgon joylarga vajah etmoq kerak. Ilgari o'tgan yunon hukamolar so'zini, lozim bo'lsa, kitoblarimizdan chiqarmoq kerak. Ushbu kitobni oyanda varaqlarig'a „tafsil va tanbih“ degan fasliga ushbu maqsadg'a teyishli ba'zi bayon va shar'iy dalillar yozilgandur, diqqat qilinsun. Hozir na mullo va na avomlarimizg'a jug'rofiyani beradurgon xabari ma'qul bo'lmaydur. Ma'qul bo'lsa, iste'molimizdagi ba'zi musulmoniy kitoblari-dan ko'ngli soviydur. Asl afsuslik joyi shudur. Ikki ilnidan ham ko'broq o'qulsa, bu ixtilof va ishtibohlar, tavahhumlar* yo'q va yakso' bo'ludur, dini pokimizg'a e'tiqod mustahkamroq bo'ludur. Yerni sayyorligini bilib, yana dini islomni munga moniyi yo'qligini bilsa, ding'a shubha qilmaydur. Holo, yerni sayyor deb aytaturg'onlarni xilofi zohirni aytadur deb malomat qiladurlar. Jug'rofiyachilar bo'lsa, shunday odamlarni nodon yoinki dalili qanday dalildur, xilofi nafsul-amr va aqlni aytadur deb yana shubha qiladur.

Va ikki taraf arosiga ma'naviy bir nifoq paydo bo'ladur, Oллоh bu nifoqni yo'q etgay. Turkiston ulamolari yigirma yil muddat o'qub, xatm qiladurlarki, besh sanasi ilm, ibodat va aqidaga sarf bo'lsa, baqiyasi yo'q bo'lgan hukamoi yunoniy va farqi zollai muharrama tarafidan oid bahslarni javobi va xasmi mafruzani mujodalasi ila o'tadur, yaxshidur. Mu-taqaddiminimiz* hukamo va farqi zolai asriyalarig'a yaroq tayyorlab, falon bahsig'a bu javob, ul raddig'a bu istidlol deb daloyili aqliy* va naqliy ila zafar topibdurlar. Hozirgi zamonamizni hukamosi va farqi zola va dahriyasini so'zi irodi kashfiyoti aqliyoti bus-butun boshqa. Va bularg'a yarasha asbob kerakdur. Hukamoi jadid olamni hudus* va fano*sig'a qoyil va ammo boshqa nav e'tiqod va kashfiyotlari borki, ani javobini hama bilmog'i lozimdur. Matlabimiz jug'rofiya edi, falsafa va kalom tarafig'a moyil bo'lganimni ko'rdum. Bu so'zlarni biz o'zimizdan aytmay, balki musulmoniy kitoblardan ba'zisini olib yozduk, ba'zisini ko'rduk, bahs va javobini boshimizdan o'tkarduk.

Eski va yangi donishmandlar

Yer va osmon to'g'risig'a ilgariidagi yunoniy ulamolari ila hozirgi Ovrupo donishmandlarini arosig'a farq ko'bdur. Yunoniy va rumiyalar barcha osmonlar Yerni atrofig'a aylana-dur, „Yer – markazi olamdur“ deb qaror berib edilar. Alarni ba'zisi Yerni yalpoq va oxiri yo'q, atrofi Qof degan tog' ila ihota bo'lgan, yerni to'rtidan birig'a odam turaturgon joy bor, baqiyasi noma'lum va ul tarafi jin va parilarg'a teyish-li deb aytaurlarki, yunoniy va ibroniylarni shul tariqa so'z-u hikoyatlari hammag'a yoyilg'andur.

Eski odamlar yerni yetti iqlim sanar edilar. O'shal qadi-ma qoidalariga qaraganda iqlimni adadi yuzg'a turmay o'ta-dur. Oxirgi vaqtlarg'a boshqa qoidalar yuzasidan iqlimlarni taqsim qilib yurmoq befoyda chiqdi. Eski hukamolar hozir-

gi katta besh bo'lak quruq yerdan ikki parchasini aslo bilmay, hatto bilaturgon uch parchani ham ba'zi joylarini bilib, chetlarini aslo bilmadilar. Bovujud, shul eski yunoniy va hindistoniy hukamolar yer yalpoqdur, oxiri yo'q, fil yo ho'kiz ustig'a deb har xil so'zlarni aytib ekanlar. Bir qo'lg'a eski yunoniy va ibroniylar Qafqoz, ya'ni hozirgi Kafkaz tog'ini sharqi tarafidan bexabar va shul tog'ni muhiti olamlarni bilardilar ekanlar. Yerni sokin va doim turg'uvchi gumon qilganlaridan ko'z ila ko'runguvchi besh sayyorani, Oy va Oftobni „sab'ai sayyora“ deb atar, har birig'a bir osmon va yurmaydurgon yulduzlarg'a alohida bir osmon va yana bu sakkiz falakni ustig'a yulduzsiz bir falak bor deb, jami to'qquz falak yo to'qquz osmon qaror berib, osmonlar nihoyat tezlik ila o'zlarig'a yopishgan yulduzlar ila birga Yerni olti jihatidan yigirma to'rt soatg'a bir martaba aylanib bo'ladur, deb hukm qilib ekanlar. Shul toifani „qadimiy astronomlar“ ataladurki, alarni kattasi Batlimus hakimdur. Bizni kitoblarg'a „to'qquz falak – na toq, na ravoq“ deb yozilgan, to'qquz falakni ilgariy yunoniy, rumiy odamlari taxmin va e'tiqod qilgandurlar. Va ham ushbu osmonlarni „qattig' nimarsa – salb“ deb aytur ekanlar. Ammo biz musulmonlarni e'tiqodimizg'a osmon yettidurki, Qur'oni sharifg'a „sab'i samovot“ xabar berilgandur (agarda qavli* hakim hech kerak bo'lmasa musulmon udabo va shuarolari na uchun „to'qquz falak na toq...“ deb kitoblarni to'ldirdilar). So'nggi davr astronomlari. Yer, osmon va yulduzlar to'g'risiga butun boshqa bayon va dalil keltiradur. Qadima hukamoni e'tiqod va taxmini beasboblik va yer yuzini hama joyini ko'rmagonlikdan butun „g'alat“ tur, deb yuzlar, minglar ila dalil ko'rsatadurlarki hay'at va jug'rofiya ilmidan xabardor yuz minglar ila musulmon va milyo'nlr ila g'ayri musulmong'a ma'lumdur. Yangi, ya'ni besh yuz yildan beri paydo bo'lgan hukamolar xoh musulmon va (xoh) g'ayri musulmon bo'lsun, aytadurki, Yerni yumaloqligi va havog'a muallaq turub yumalamog'i

oftobdek ma'lum va shubha yo'qdur, ani bilmog'i jug'rofiyaviy riyoziy ilmini o'qumoq ila bo'ludur. Biz bu kitobga an'adan ozgina bayon qilarmiz. Hozirgi musulmon ulamolari Yerni harakati lo'nda va muallaqligi dini islom dalillariga zarar kelturmaydur, deb arabiy, turkiy tillariga bir necha kitoblar tasnif qilgandurlarki, „Ma'rifatnoma“ („Nahofati falosafa“...), „Tanqid-al osor“, „Hay'ati jadida usulini nasusi shar'iyiyag'a tadbiiq“ va boshqa kitoblar shu jumladandur. Xulosa, yangi hukamolar eski hukamolarni bir necha so'z va e'tiqod va qarorlarini g'alat va noto'g'rilikga chiqordilar. Darvoqe, xilofi nafs-ul amrdur. Oni uchun bizni ba'zi kitoblarimizni so'zi yo mo'tabar kitoblarimizga hukamoni qavlu* istidlol* indin yozilgan sharh va tamsilu hikoyatlar „Aytadilarki, rivoyat qiladilarki, keltiradilarki va shunday deydilarki“ degan sarlavhalar ila yozilgan so'zlar, ya'ni hay'at, hikmat, tarix kitoblaridan olinib, musulmoniy kitoblarga yozilgan jumladan ba'zisi xilofi zohir va yalg'on chiqib qoladur. Bularni yalg'on chiqishi qadima hay'at, hikmat, jug'rofiyani ba'zi joni tag'yir topilganidandur...

Bir necha asrdurki, yangi asbob va ilmlar paydo bo'lib, ilm va fan taraqqiy qildi. Durbin, xo'rdabin*, bolun*, paroxo'd, tilgirof, simsiz tilgirof, dengiz ichiga cho'kib ketaturgon, havo yuziga uchib ketaturgon kemalar, minglar nav hikmat moshinalari va boshqalar ijod qilindi. Bu asboblar ila ahvoli Yer va osmon va ajrom* avvalgi asridan ko'ra yaxshiroq bilindi. Eski hukamo zamoniga nishonsiz asboblar chiqdi. Oni uchun eski hukamo sahvini ochiq-ochiq bildiradur. Yangi hukamolar Yerni sayyor, ya'ni oftobni atrofiga yurguvchidur, oftob bo'lsa „Vash-shamsi tajarril mustaqar liha“ oyatini xabariga muvofiq o'z mehvariga mustaqarriga* aylanguvchidur. Yulduzlar va Yer oftobni o'ziga nishon tutub, oni atrofiga aylanadur va shul hisob yuzasidan oftobni mag'ribdan chiqishi durustdur, deb qoyil bo'ldilar. Bu olam yo'q ekan, so'ngra xalq bo'lib, boz yo'q bo'ludur. Faqat Yer

emas, boshqa yulduzlar ham yo'q va fano bo'ladur deb „Hudusi fano“g'a iqror bo'ldilar. Bovujud shul bularni ham ba'zi so'zlari dinimizg'a bahs yetkuradur, ani uchun ulamomizga lozimdurki, hozirgi hukamo so'zini bilib, din tarafidan javob va kitob tayyor qilsunlar, hamchunonki eski hukamolarni javobig'a raddig'a o'tgan ulamoyi dinimiz javob va kitob tayyor qildilar. Bu kungi hukamog'a eski hukamo uchun tayyor bo'lgan javoblarni ba'zisi raddiya tushmaydur. Shul vajhdan ulamomizni bilmoqlari uchun yangi ahli hay'at va hukamolarni ba'zi so'zini ushbu kitobg'a yozdim. Hammasini yozmoqg'a agarchi, biz roqimi huruf, hikoyatchi bo'lsam ham. Yana takfir* toshlaridan qo'rqub yozmadim. Ham birdan yozib bo'lmaydur.

L U G ' A T

A

Abdi asnom – sanamlar quli
Abo – yengsiz ustki jun
kiyim
Avsof – vasflar, maqtoqlar
Adras – matoh
Ajala shayton – shoshqolok-
lik; shaytonning ishi
Ajrom – osmon jismlari
Akkos – aks ettiruvchi,
fotograf
Akobir – ulug'lar
Alam – timsol
Aloyiqi ro'zg'or – ro'zg'orga
bog'lanib qolish
Al-on – hozirgi paytda
Anbiyoi i'zom – ulug' nabilar
Ammoma (amoma) – salla
Amud – ustun
Anvo – nav'lar, xillar
Ansor – do'st, homiy, ma-
dadkor
Anfosi qudsiya – muqaddas
nafas
Anqarib – qisqa fursatda,
ko'z ochib yumguncha
Arz – yer; en
Arzi mav'ud – orzu qilingan
yer, jannatmonand joy
Asaflik – taassuflanarli
Asari yos – katta umidsizlik,

chorasizlik

Askala – pristan, yom
Asfal – tuban
Atibbo – tabiblar
Atrof – tomonlar
Afol – fe'l-atvor
Adod – adadlari, turlari
Axuz – olingan
Ashrof – ulug'lar
Aqsoyi safar – safar ra'isati
Agniyo – boylar
Ahad – kimsa, kishi
Ahibbo – do'stlar
Ahodis – hadislar

B

Bavvob – qorovul
Badaviy – madaniyatdan
uzoq, sahroyi
Bodgo'ya – shamolgo'ch
Bayzo – oq
Baytul mol – davlat xazinasini
Bay'at – qasamyod
Bay'ona – bay puli
Baladiya – shahar hokimligi
Bandar – port
Barroqlik – yaltiroqlik
Baxshish – sadaqa, hadiya
Ba'd az asho – xuftonidan
keyin
Ba'd az zohr – tush payti

Nas - qiyomat
Naqiva - davom
Nahsu abyazi mutavassit -
O'rta yer dengizi
Nahsu jidol - tortishuv,
munozara
Beljiklar - belgiyaliklar
Nasha - to'qay, chakalakzor
Bizans - Vizantiya
Biloixtiyor - ixtiyorsiz
Bini - burun
Bob - eshik
Bolun - havo shari, aerostat
Borgoh - huzur; joy
Boxiri - bug'
Botil - behuda, buzuq
Burdai ubudiyat - xoksor
qul
Buq'a - masjid, ibodatgoh
Bo'g'ozichi - Bosforning
ikkinchi turkcha nomi

D

Davr etmoq - doira yas-
amos
Dalil - yo'l boshlovchi, gid
Dalonili aslii - dono dalillar
Dang - qo'zg'olmas mulk-
ning oltidan biri
Daroyatli - tushunchali,
bilimli
Daf'i - raddiya
Dorilqazo - sud mahkama-
si, qozixona

Doro - ega
Do'raga - xona

E

Evet - ha, to'g'ri
E'dodiy - tayyorlov
E'tidol - mo'tadil
E'tinosizlik - beg'amlik
Ehmol - qiyinchilik

F

Favran - achchiqlanib;
darhol
Favt - yo'qotish
Favqul bahr - suv usti
Fajr - tong
Fazla - ko'p, ortiqcha
Faysal - yechim, qaror
Fano - kechnish, yo'qlik
Farah - rohat
Far'iyya - ikkinchi darajali
Farra - ajoyib
Farsh qilinmoq - to'shal-
moq
Faqr u zarurat - faqir-u
muhtojlik
Fiy-ya - holat
Fosila - oraliq

G

Garon - og'ir
Girehmo' - murakkab tu-
gunli, jimjimador
Gulla - zambarak o'qi,

snaryad
Gunbad – gumbaz

H

Havoyij – ehtiyoj
Havondor – suyuq
Havoriyin – Iso payg'ambar
tarafdorlari
Havos – hislar
Hajari asvod – Makkadagi
qora tosh
Haziz – tuban
Hay'at – astronomiya
Hayvon notis – gapiruvchi
jonzodlar, ya'ni odamlar
ma'nosida
Hammor – ichuvchi,
mayxo'r
Hanjor – yo'l, usul
Hunjor – tartib
Hasir – bo'yra, bordon
Hafzan – yoddan
Hafif – yengil
Himam – himmatlar
Hosilxiz – serhosil
Huviyyat – shaxsiyat
Hudus – tasodiflar, hodis-
alar
Hulyo – xayol

I

Ijtimoxona – odamlar to'p-
lanadigan xona
Izo – ozor, azob; izza qil-

moq
Iktifo – kifoya
Iltizom – lozim
Infioli daruniy – ichki ha-
yajon
Inshoot – maktublar
Irod – e'tiroz
Irtifo' – balandlik
Iskutvo – jim bo'linglar!
Sukut saqlanglar!
Istibdod roy'i – zulmpar-
astlik
Istivo – qiyom (tush) payti
Istidlol – dalil keltirish
Ittihod – birlashuv
Ithof – bag'ishlov
Ifratparast – haddidan
oshuvchi
Iqtibos – ko'chirma

J

Jabali Lubnon ayalat – Lub-
non tog'lik viloyati
Jabha – tomon
Javar – yon, atrof, qo'shnili
Jadd – ajdod
Jazira – orol
Jalliy – yirik
Jamod – narsa
Jarida – gazeta
Jarh – e'tiroz
Jimnostiqlik xonalar – sport
(gimnastika) inshootlari
Jihot – jihatlar, tomonlar

Joyxoblar – o‘rin-ko‘rpa,
choyshab va h.k.

Jozibai qamar – oyning
tortilishi

Jonxarosh – jon azobi,
iztirob

Jubba – keng, uzun to‘n

Juhhol – johillar

K

Kaloba tun – bir kalava
arqoq

Kanor – chet, chekka

Kasolat – yalqovlik

Kafili hadidmand – o‘tkir
kafil

Keshti – kema

Koza – chayla

Kofiy – yetarli, kifoya

Kulliyani – butunlay, tamo-
man

Kunj – burchak

Kurrai masnua – globus

Kurrai musattaha – yer
shari

Ko‘y – ko‘cha

L

Layli – kechki

Latif-ul-hamim – qaynar
buloq

Lotimoho – tinim bilmas

Loyanqot – to‘xtovsiz

Loyatinoho – nihoyasiz

„Lohavi“ – qo‘rqqanda

o‘qiladigan duoning ilk so‘zi

Lohaza – shu sababli

Lohutiy – ilohiy

Lugz – so‘z

M

Maa – uzatma

Maataassuf – afsuski

Maa fiyahi – shunga qara-
masdan

Maa fiyyat – xizmat haqi

Maa fihi – shunday vaziyat-
da, shunga qaramay

Mavod – modda

Mavqif – bekat

Mavquf – bog‘liq

Madfan – qabr, go‘r

Madfun – dafn qilingan

Madhal – kirish joy

Madyun – burchli

Majzubona – maftunkor,
jozibali

Majlisi mab‘uson – deputat-
lar palatasi, parlament

Majoniy – tekin

Mazbalagoh – axlatxona

Maziyyat – ustunlik

Mait (mayit) – o‘lik

Maktabi sanoye‘i – san‘at
(hunar) maktabi

Mak‘ab – o‘rniga qarab,
kub yo kvadrat ma‘nolarida
ishlatiladi

Mamnu – man etilgan

Maibit – ko'kalamzor
Manhadam – xarob
Manhus – nahsda qolgan
Marbut – tutash, bog'lan-
gan
Marja – murojaatgoh
Marju – o'rinli
Markuz bo'lmagan – qoqil-
magan, osilmagan
Marsabi bahriya – dengiz
otlari
Marsabi bahriya – dengiz
ulovi, ya'ni kema
Marfush – to'shlangan
Masakarot – ta'qiqlangan
Masahi – mahsi
Masmuot – eshitalish
Masna – bunyod etilgan
Masolih – zarur ashyo
Masohat – o'lchov
Masrif (masorif) – isrofgar-
chilik
Masrof – sarflamoq, xarajat
Masqarot – spirtli ichim-
liklar
Mas'h etmoq – yuziga qo'l
tortmoq
Matof – tavof etish joyi
Maxlut – aralash, qorishiq
Mashru – shariat yo'l
qo'ygan
Ma'bad – ibodatgoh
Ma'mul – amaldagi
Ma'raz – namoyish joy

Ma'tal – zaif ma'nosida
Maqsura – mehvar
Maqtul – qatl etilgan
Mag'oz – magazin, do'kon
Mag'ora – g'or
Mahal – joy
Mahz – faqat; g'irt; toza
Mahzuf – ta'kid
Mahtob – oydin
Mahfil – davra
Miz – stol
Mil – Quvur
Minba'd – bundan buyon
Minokori – sirlangan
Miftahdor – kalitdor
Moddatan – aslida
Morpech – ilonso'qmoq,
yolg'izoyoq yo'l; o'ymakor
naqshning bir turi
Muavvaj – qiytiq
Muazzot – izzat, hurmat
Muayyana – nazorat
Muarrab – arabcha
Mubarro – xoli
Mubham – noaniq
Muvahhad – bir Xudolik
Mudavvar – yumaloq,
aylana
Mudoxala etmoq – aralash-
moq
Mujallo – yaltiroq, jiloli
Muzbala – (qar. Mazbalagoh)
Muzdurlik – yollanib ish-
lash

Muzoyiq – zich, siqiq, tor
Muzahaka – kulgili
Mukolima – soʻz, gap
Mulki askariy – davlat askariya maktabi
Mulki eʼdodiy – davlat tayyorlov maktabi
Mulkiyaʼi rushdiya – davlat oʻrta maktabi
Munabbat – yogʻochga oʻyib ishlangan naqsh
Muntashar – yoyilgan
Munqariz boʻlmoq – tugab bitish
Muoyana etmoq – koʻzdan kechirmoq
Murabba – toʻrt burchak
Murattib – tortib beruvchi
Muraxxas – imtiyozli odam
Murodif – sinonim
Musavvar – suratli
Musaddas – olti qirrali maʼnosida
Musamma – yuqori aytilgan
Musannif – kitob tuzuvchi, muallif
Musattah – tekis, yassi
Muslihlik – qurolli
Musovot – tenglik, barobarlik
Musofirat – musofirlik
Mustaqar – aylanish chizigʻi
Mustamlakot – mustamlakalar

Mustand – isteʼdodli; asosli
Mustandi tamaddun – madaniyatga tayyor
Mustatil – toʻgʻri burchakli
Mutavajjih boʻlmoq – yuz tutmoq, iltijo qilmoq
Muta-vattun – vatan tutgan
Mutallo – quyma
Mutanoze – nizo, janjalli
Mutasarrif – egalik qilish
Mutaqaddimin – qadimda oʻtgan
Muttasil – tutash maʼnosida
Muttafiq – ittifoqchi
Muxta (muxatga) – bekat
Muxtalit xilma-xil
Mushaxxis – aktyor, ijrochi
Mushorun alayh – mazkur
Mushrik – koʻp Xudolik
Mushtamil – oʻz ichiga olgan
Mushtariy – xaridor, jazman
Muʼtamad – eʼtimodli, ishonchli
Muqarnas – qubbali naqshlar
Muqtadir – iqtidorli
Muhaqqaq – toʻgʻriligi isbotlangan
Muhaqqiqini kirom – ulugʻ haqiqatchilar
Muhmal – bemaʼni
Muhovara – savol-javob

Muhosara – qamal
 Muhtaviy – o‘z ichiga olgan
 Mo‘tabaronlar – ulug‘lar

Nohalaf – nomunosib
 ma‘nosida
 Nufuz – ta‘sir
 Nuqud – naqdinalar

N

Nab‘on etmoq – chiqmoq
 Navoqis – nuqsonlar
 Navha – yig‘i, tantanali ijro
 Nazarfirib – maftunkor,
 jozibali
 Nardbon – narvon
 Nasoro – xristian
 Nasus – matn
 Nafiz – e‘tiborli
 Nafsi jome – jomening o‘zi
 Nafsi Turkiston – Turkiston
 ahli
 Nafsul-amr – mohiyat
 Nachur – dezinfeksiya
 Naql qildirmoq – olib
 kelmoq
 Naqsha – xarita
 Nahi etmoq – taqiqlamoq
 Nahr – daryo, oqar suv
 Nimkola – yarim-yorti
 Nisf – yarim
 Noguzirdur – chetlab
 o‘tmaydi
 Norgila – chilimga o‘xshash
 narsa
 Noxudoyi – Xudosizlik, iy-
 monsizlik
 Noqis – nuqsonli, qalbaki
 Noqus – qo‘ng‘iroq

O

Obchakorlik – sug‘oriladi-
 gan ekinzor
 Oviza – osma
 Oдина – juma
 Oyot – oyatlar
 Oilai kirom–buyuk, karamli
 Oriz – tasodifiy
 Orizali – sun‘iy o‘rmon;
 baxtsizlik
 Oriy – ha
 Osiyoi Vasati – O‘rta Osiyo
 Otiyag – Quyi
 Oyanda – kelajak
 Og‘ushta – band bo‘lmoq

P

Panir – pishloq
 Parastish – e‘tiqod, ixlos
 Peshaki – oldindan
 Piyodaguzar – piyoda o‘tar
 yo‘l
 Popos – pop
 Popur – paroxod
 Porina – sho‘rlik, bechora
 Poru–suprindi, go‘ng
 Poruxosa – axlatxona
 Po‘stxo‘rdya – po‘choq
 Po‘shish – yopinchiq

Q

Qabihi – buzuqi, behayo
 Qabl az asr – asr namozi
 oldidan
 Qavl – soʻz
 Qanodil – qandillar
 Qaragʻasa – qora tuproq
 Qarib – Yaqin
 Qarina – kundalik ishlari
 maʼnosida
 Qarobat – yaqin kishilar,
 qarindoshlar
 Qarun vosita – oʻrta asrlar
 Qasaba – shaharcha
 Qator – poyezd
 Qatr – koʻndalang
 Qiyo – qoya
 Qitʼa – boʻlak
 Qonuni musovot – tenglik
 qonuni
 Qofila – karvon
 Quvvai dofeʼa – daf qilsh,
 mudofaa quvvati
 Qluf – qulf

R

Rabt etilmoq – bogʻlanmoq
 Rajoli tarixiya – tarixiy
 arboblari
 Rafoqat – rafiqlik, doʻstlik
 Rasoil – risolalar
 Raftor – yurish-turish
 Raxom – marmar
 Rextim – joy maʼnosida

Rijol – arbob, kadr
 Roy – fikr
 Rubʼi maskun – quruqli-
 kning toʻrtidan biri
 Rushdiy (rushdiya) – oʻrta
 maktab

S

Savome – ibodat qiladigan
 Savq – daʼvat
 Savqut-tiyn – yershunoslik
 Sad – 100
 Sajdai ubudiyat – muteona
 sajda
 Sajjoda – joynamoz
 Sajin (sarjin) – 3 gaz, yoki
 2, 13 metrli uzunlik oʻlchovi
 Sayfil – ekinzor, yozgi joy
 Salb – chormix, krest
 Saloh – ezgulik
 Saloha – solihlar
 Samoq – devorning quyi
 qismi uchun ishlatiladigan
 oq tosh
 Sarbasti – xufiya
 Sari farr – boshdagi toj
 Sarrof – pul almashtiruvchi
 Satr – parda (paranji)
 Saud qilmoq – yuqoriga
 koʻtarilmoq
 Saxin – qalinlik
 Saxlatturmoq – toʻxtatmoq
 Saqo – suv mashinasi
 (vodovoz)

Saqf – ust, sath, tom, shift
Saqqolik – suvchi, mesh-
kobchi
Sahih – sog'lom, bexato
Sahobagoni buzurgvor –
ulug' sahobalar
Sahobai izom – sahobalar
Sahhor – sehrlar
Sanad – raqam (nomer),
hujjat
Sibyon – bolalar
Sivo – xalos
Siyosat – muhofaza
Sil-ar-riya – o'pka sili
Silk – saf, qator
Sina(e)matograf – kino
Siroyat – ta'sir
Sirf – sof
Sihhiya doirasi – tibbiy
kuzatuv
Sokin – istiqomat qilmoq
Sokit – tinch, sokin
Somon – qudrat, boylik
ma'nosida
Soniyan – ikkinchidan,
shundan keyin
Sorib olmoq – so'rab olmoq
Sule – uchdan bir
Sum'a – ibodatxona
Suruklamoq – to'plamoq
Suxra – qoya

T

Taarruz – hujum

Tabdili makon – joy al-
mashuvi
Tab'yiz – oq
Tavassul – vosita
Tavahhum – vahima
Tavahhush keltirmoq – yov-
voyilashmoq
Tavzei mukofot – mukofot
taqsimi
Tavono – baquvvat
Tavof – ziyorat
Tavhidi lison – til birligi
Tadanniy – tushkunlik
Tahvin etmoq – tuzmoq
Tadris – dars berish
Tajdid qilmoq – yangila-
moq
Tazalzul – zilzila
Tazyinot – ziynat, bezak
Takfir – kofirga chiqarish
Talof – qaroqchi
Tamaddun – madaniyat
Tamanno – istak, orzu
Tamboku – tamaki
Tanvir – yoritish
Tanzil – tushish, kirishish
Taovun – yordam
Tarroh – tarhini chizuvchi
Tahinya – duo, salom
Tarsim – rasm
Toati qilmoq – almashtirmoq
Tarafayn – ikki taraf
Tard etmoq – chetlashtir-
moq

Tardih – ezish, maydalash
Tarjih – afzal
Tarziya – qoniqish
Taroziy – kelishuv
Tasallut – hukmronlik qilish
Tasvid – qora
Taslih – tuzatish, yaxshilash
Tasxir qilmoq – zabt etmoq
Tas’hih – tuzatish
Tafriqa – ajrab ketish
Tafhim – tushuntirish
Taxtul bahr mino – dengiz
osti minasi
Taxtul-Jabal – Jabal tog’i
osti
Taxshis – e’tirof etish, aniqlash
Tashrih – anatomiya
Ta’biya – mudofaa uchun
hozirlangan pistirma joy
Ta’vil – so’zni boshqa
ma’noga burish
Ta’lifot – asarlar
Ta’min – yoyish
Ta’sif – afsuslanarli
Taqrir – bayon
Tag’anniy – nag’ma
Tag’yiri qiyofa – qiyofani
o’zg’artirish
Tahvil mo – suv keltirish
vositalari
Tahqiq – tekshirish
Tevachi – tuyakash
Tezob – azot kislotasi ko’zda

tutuladi
Te’dod etmoq – sanab chiqmoq
Tiriza – deraza
To’xir – sekinlik
Tul – uzunlik
Tuloni – uzunchoq
Tulu – kun chiqish
Turba – sabr
Turma – tryum (kemaning
yuk ortadigan pastki qismi)
Tu’ma – taom, ovqat

U

Ubudiyat – bandalik taomili
Ujra – haq, ijara puli
Ul zumrodin – shu jumladan
U’rafo – shogrid, o’quvchi
Uqqol – oqillar

V

Vajd – zavq-shavq; hayajon
Varasa – merosxo’rlar
Varisa – merosxo’r
Vasoyiq – vasiqalar
Vaqtoki – vaqti kelib
Virasa – meroslik
Vuzu – tahorat
Vuquot – voqea, vaziyat

X

Xabis – sabih
Xaddom – xodim, xizmatchi

Xayoli fosid – o‘rinsiz,
buzuq xayol, fantaziya
Xays – mumsik
Xalq qilgon – yaratgan
Xamula – yo‘lovchi, passajir
Xattiyot – kamchiliklar,
xatolar
Xatti istino – ekvator
Xon – stol
Xoriqa – favqulodda hol
Xotam – muhr
Xurram – tozalik, yaxshilik
Xo‘shu ila – g‘oyat itoatko-
rona

Z

Zavvor – ziyoratchi meh-
mon
Zavjan mutahhira – jufti
halola
Zajjor – shishalar
Zarina – oltin
Za‘f – ojizlik, zaiflik
Zahra – tekislik ma‘nosida
Zillat – tubanlik
Zois – zavqbxash
Zoti sotuda – zoti sharif
Zuafo – zaifalar, ayollar
Zuljalol – azamat, buyuk
Zuhurot – kutilmagan voqea

O‘

O‘yla – shunday
O‘ram – ko‘cha

O‘tel-no‘mra – mehmonxo-
na bo‘lmasi

G‘

G‘alat – noto‘gri
G‘alati fohish – qo‘pol xato
G‘arro – ajoyib
G‘izo etmoq – ovqatlanmoq
G‘urub – kun botish

Sh

Shabaka – jimjimador
panjara
Shabakalangan – to‘silgan
Shan – narsa
Shaytanat etmoq – firib
bermoq
Sharafa – karniz
Sharr – yomonlik
Sharrot – yovuzlik
Shatorat – epchillik
Sha‘shalik – shu‘lavor, yar-
qiragan
Shaqiy – yaramas odam
Shodurvon – soyabon
Shuru etmoq – kirishmoq

Ch

Chahortark – chorqirra
Chahorchashm – to‘rtko‘z
Chodir – ro‘mol
Chosht – choshgoh

M U N D A R I J A

SAYOHAT XOTIRALARI

Qasdi safar.....	7
Ismoilbek hazratlari ila suhbat.....	38
Istanbul. Bo'sfo'r bo'g'ozi.....	41
Boshi birinchi yil „Oyna“ning 31 - raqamidan.....	85

MAQQLALAR

Bizni kemirguvchi illatlar	117
Tanqid – saralamoqdur.....	121
Teyotr nadur?.....	123
Muhtaram yoshlarga murojaat	126
„Turkiston tarixi“ kerak.....	128
Amolimiz yoinki murodimiz.....	130
Bayoni hol.....	133
Ikki emas, to'rt til lozim.....	135
Ismoilbek hazratlari	137

Til masalasi.....	139
Sart soʻzi majhuldur	147
„Sart“ soʻzi maʼlum boʻlmadi.....	154
„Kitobatul-atfol“ (1908)dan	157
Avsof va odobi maktub.....	158
Rumuzlar.....	158
Namuna xatlar	159
Rasmiy xatga misol.....	161
„Kitobi muntaxabi jugʻrofiyai umumiy“ (1906) dan.....	161
„Jugʻrofiya“ degan soʻzni maʼnosi	163
Jugʻrofiya qachon paydo boʻlgan?.....	163
Turkiston donishmandlari	167
Jugʻrofiya oʻqumoqni nafi.....	169
Jugʻrofiya oʻqumoq musulmonlarga lozimdur.....	171
Eski va yangi donishmandlar	175
Lugʻat.....	179

84(50')-44
B 65

Mahmudxoja Behbudiy
Yoshlarg'a murojaat [Matn]: Sayohat xotiralar va
maqolalar / M. Behbudiy – Toshkent: „Turon zamin“
nashriyoti, M.CH.J. 2024-yil. 192 bet.

ISBN 978-9910-9058-3-4

UO'K 821.512.133-31
KBK 84(50')-44

Mahmudxoja Behbudiy

YOSHLARG'A MUROJAAT

(Sayohat xotiralari va maqolalar)

„Turon zamin“ nashriyoti
Toshkent – 2024

Muharrir *Devron Sultonov*
Badiiy muharrir *Shohrux Toshturdiyev*
Kompyuterda sahifalovchi *Shahnoza Sobirova*

Bosishga ruxsat etildi 15.04.2024.
Bichimi 84×108^{1/32} „Minion Variable Concept“ gam.
11 kegl. Shart. b. t. 10,08. Adadi 2000.
Buyurtma № 80.

„Turon zamin“ nashriyoti Toshkentda chop etildi

